МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

БОНДАРЧУК Анна Олександрівна

УДК 930.2:09(47+57):070.481"1985-1991"

«ЖУРНАЛ «ОГОНЕК» ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ДЕМОНТАЖУ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ»

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни
Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____Бондарчук А. О.

Науковий керівник:
Морозов Анатолій Георгійович
доктор історичних наук, професор

Черкаси – 2018

АНОТАЦІЯ

Бондарчук А. О. Журнал «Огонек» як джерело дослідження процесу демонтажу радянського тоталітаризму. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.06 – «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, 2018.

У дисертації на основі структурного та проблемно-тематичного аналізу історичної публіцистики журналу «Огонек» 1986–1991 рр. досліджені інформативні можливості матеріалів тижневика для вивчення процесу демонтажу радянського тоталітаризму. В роки перебудови засоби масової інформації набули відкритості і гласності. Це виявлялося, насамперед, у зростанні кількості інформаційних видань, журналів і газет, орієнтованих на об’єктивний виклад і характеристику соціальних процесів, які відбувалися в країні, а також історичних фактів недавнього минулого. В результаті, у пресі все частіше почали з’являтися матеріали, які правдиво висвітлювали історичні факти, що раніше розцінювалося як відступ від комуністичної ідеології. Журнал «Огонек» займав особливе місце в перебудовчій пресі, отримавши звання «рупору перебудови».

Автором проведено ґрунтовний аналіз історіографії теми, який засвідчує, що на сьогодні вивчення журналу «Огонек» як історичного джерела здійснювалося переважно російськими дослідниками. Вони зосереджували увагу на формах подачі матеріалу, структурі і форматі тижневика, літературній критиці та есеїстиці на сторінках видання, охороні історичних пам’яток і духовної спадщини, поверненні забороненої літератури, реабілітації творчої інтелігенції. Проблематика журналу «Огонек» як джерела дослідження демонтажу

радянського тоталітаризму дотепер не була предметом спеціального історичного дослідження.

У період, коли Радянський союз стояв на порозі змін та зрушень в демократичному напрямку, головним редактором журналу «Огонек» був А. Софронов. Його погляди повністю співпадали з політикою партії: на сторінках журналу друкувалася інформація про передовиків та «ударників» праці, перенасичені радянською пропагандою публікації про трудові будні робітників і колгоспників. Помітним є підвищений вжиток комуністичної фразеології. Зокрема часто використовувалися такі вислови, як «робітники ідеологічного фронту», «соціалістичний спосіб життя», «буржуазна ідеологія і мораль», «більшовик», «меншовик», «дружба народів», «великі будови комунізму», «буржуазний космополітизм» та ін. Також мало місце і навмисне створення негативного образу США, як найбільшого ворога Радянського Союзу.

Разом з цим у дисертації досліджено зміни в редакторській політиці журналу, що відбулися в добу перебудови. Автор стверджує, що передумовами для кардинальних зрушень у виданні слугували скасування режиму цензури і тотального контролю над пресою з боку держави, а також обрання нового редактора, яким став В. Коротич. Перш за все спостерігається зміна тематики матеріалів журналу: замість політичних зведень, нарисів про «ударників» праці публікуються аналітичні статті про проблеми в різних сферах життя, активно обговорюються ідеї перебудови. Журнал «Огонек» був віддзеркаленням нової політики країни. На його сторінках обґрунтовувалася необхідність перебудови, впровадження демократичних новацій в повсякденне життя. Таким чином тижневик перетворювався в авторитетного і правдивого співрозмовника для всіх верств суспільства. В. Коротич працював над створенням формату журналу демократичного спрямування відповідно до запитів суспільства.

У роботі зазначається про особливу актуальність, якої набула історична тематика в «Огоньку». На сторінках тижневика розкривалася історична правда, яка замовчувалася десятиліттями, публікувалися архівні документи,

раніше заборонені рукописи, проводилися інтерв'ю, бесіди з відомими істориками, політологами, економістами, літераторами. Багато уваги приділялося роботі з читацькими листами в рубриці «Слово читача. Пошта Огонька». Жертви, які під страхом смерті були змушені довгі роки мовчати, починали писати листи в журнал, щоб на підставі власного досвіду розповісти про трагедію епохи. Вони говорили про те, як розкуркулювали їх сім'ї, як приходилося виживати в умовах бідності та голоду, як зникали їхні батьки в період репресій, про постійне відчуття страху на якому трималася радянська влада.

Здійснений автором аналіз історичної публіцистики «Огонька», дозволив дослідити найбільш гострі проблеми, що обговорювалися в тижневику і сприяли демонтажу радянського тоталітаризму. Однією з найважливіших тем стало розкриття історичної правди про жахи сталінської репресивної машини. Простежується тенденція до розвінчування культу особи Й. Сталіна в уявленнях радянських людей. Його фігура дедалі більше набувала рис кривавого тирана. У журналі публікувалися статті присвячені внутрішньопартійній боротьбі в 1920-х рр. і альтернативним варіантам будівництва соціалізму, критиці «адміністративно-командної системи», політичним репресіям 1930-х рр. Ефектом інформаційної бомби виявилися публікації на тему Голодомору. Зокрема в журналі розглядалися такі важливі аспекти як сутність голоду, його причини, демографічні наслідки. Друкувалися спогади самих жертв та очевидців трагедії.

На думку дисертанта, не менш важливою є проблема десакралізації Жовтневої революції та більшовиків-ленінців. Нові уявлення про минуле будувалися на зміненій оцінці зв'язків між сталінізмом і революцією. Сталінська диктатура втрачала свою винятковість, виступаючи всього лише неминучим наслідком Жовтневих подій. Засудження сталінізму перетворилося на засудження більшовизму. Таким чином, Жовтнева революція стала об'єктом радикальної критики, її оголосили першопричиною

всіх трагедій, які пережила країна, та позбавили соціального масштабу, перетворюючи в пересічний державний переворот.

З-поміж інших тематичних блоків дисертант виокремлює примусову колективізацію та індустріалізацію, репресії військових кадрів, безглузді втрати в Другій світовій війні та невдале командування, осмислення хрущовських реформ і епохи «відлиги».

Джерелознавчий аналіз публікацій журналу «Огонек» показав, що історичні матеріали журналу «Огонек» є важливим інформативним джерелом для вивчення процесу демонтажу радянського тоталітаризму.

Окрему увагу в дисертації приділено впливу публікацій тижневика на формування нової суспільної свідомості читачів. «Огонек» значно активізував свою просвітницьку діяльність щодо встановлення історичної правди й утвердження духовних та моральних цінностей. Через публіцистичні матеріали тижневика читачі дізнавалися про реальні події минулого та сучасності, вчилися адекватно оцінювати дійсність. Про зростаючий інтерес до журналу свідчило збільшення тиражу видання, а розуміння і громадську підтримку редакційних поглядів підтверджувала значна кількість листів від читацької аудиторії. Радикально змінилися суспільна атмосфера та погляди громадськості на владні структури (характерним стало критичне ставлення до Комуністичної партії та її минулого), місце і роль особи в історії, на історичний процес в цілому. Історичні оцінки у публікаціях тижневика перетворювалися на засіб формування історичної пам’яті та нової свідомості громадян.

У дисертаційній роботі, з одного боку, виявлено, систематизовано й досліджено історичні публікації журналу «Огонек» як джерельний комплекс, а з другого – розкрито інформаційний потенціал виявлених публікацій, документів і матеріалів, для дослідження процесу демонтажу радянського тоталітаризму, окреслено можливість їх залучення до нових наукових праць, спрямованих на поглиблене вивчення взаємин історичної науки і суспільства, історії та політики, механізмів затребуваності історичного знання

громадянами в періоди кардинальних суспільних зрушень та ролі періодичної преси у вирішенні цієї проблеми.

Ключові слова: журнал «Огонек», періодична преса, тематика публікацій, перебудова, гласність, демократизація, суспільна свідомість, сталінські репресії, радянський тоталітаризм.

SUMMARY

Bondarchuk A. O. The "Ogonek" Magazine as a Source for Study of Dismantling of Soviet Totalitarianism. – The manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.06 – "Historiography, Source study and Special Historical Disciplines". – Bohdan Khmelnitsky National University of Cherkasy. – Cherkasy, 2019.

On the basis of the structural and problem-thematic analysis of the historical journalism of the "Ogonek" magazine in 1986-1991, the informative possibilities of the magazine's materials for the study of dismantling of Soviet totalitarianism are studied in the thesis. During the Perestroika, the mass media gained openness and transparency, which is clearly seen in the growing number of information publications, magazines and newspapers aimed at objective description and characteristics of the social processes taking place in the country, as well as historical facts of the recent past. As a result, an increased part of materials in the press began truthfully cover the facts, which were previously regarded as contradicting the communist ideology. The "Ogonek" magazine occupied a special place in the Perestroika press thus obtained a title "The Horn of Perestroika".

The author carried out an exhaustive analysis of the historiography of the topic revealing that the study of the "Ogonek" magazine, as a historical source, was performed mainly by Russian researchers so far. They focused on the presentation styles, the structure and format of the weekly magazine, literary criticism and essays on the journal pages, protection of historical monuments and spiritual heritage, return of

forbidden literature, and rehabilitation of creative intelligentsia. The problems of the "Ogonek" magazine, as a source for study of dismantling of soviet totalitarianism, have not been the subject of a special historical study so far.

At a time when the Soviet Union was on the verge of change and democratization, the editor-in-chief of the "Ogonek" magazine was A. Sofronov. His views, as the editor-in-chief, completely coincided with the main policy of the Party. The author revealed that the magazine contained information on the leaders of labor and "shock" workers as well as ordinary publications about the labor of workers and collective farmers oversaturated by the Soviet propaganda. The increased consumption of communist phraseology is noticeable. Thus, the following terms became frequently used: workers of the ideological front, a socialist way of life, bourgeois ideology and morality, the Bolshevik, the Menshevik, "fraternity of peoples", large communist buildings, bourgeois cosmopolitanism, etc. A willful creation of a negative image of the United States, as the largest enemy of the Soviet Union, also took place.

At the same time, the changes in the editorial policy of the magazine, which occurred in the Perestroika period, are investigated in the thesis. The author claims that the prerequisites for cardinal changes in the publication were the abolition of censorship regime and total government control of the media, as well as the election of a new editor, V. Korotich. First of all, there is a change in the subject matter of the journal. Instead of political information and essays on "shock workers", analytical articles on problems in various spheres of life are published, and the ideas of perestroika are actively perceived. The "Ogonek" magazine became a reflection of the new state policy. The need for Perestroika, introducing of democratic innovations in everyday life was rationalized on its pages. Thus, the weekly magazine turned into an authoritative and truthful companion for all walks of life. V. Korotich worked on creating of the democratic magazine's format in accord with request of the society.

A special relevance, which was acquired by historical themes in the "Ogonek", is pointed out in the thesis. The pages of the weekly revealed historical truth, which was hushed up for decades, archival documents, previously forbidden manuscripts, interviews, talks with famous historians, political scientists, economists, writers. A lot

of attention was paid to work with readers' letters in the heading "The Reader's Word. The Ogonek's Mail". The victims, who were forced to remain silent for long years under pain of death, began to write letters to the magazine to testify about the tragedy of the era on the basis of their own experience. They talk about how their families were dekulakized, how they had to survive in conditions of poverty and famine, how their parents disappeared during the period of repression, about the continuous fear on which the Soviet government was holding.

The author's analysis of the "Ogonek" historical journalism, allowed investigation of the most acute problems which were discussed in the magazine and contributed to the dismantling of the Soviet totalitarianism. One of the most important topics was the revelation of the historical truth about the horrors of Stalin's repressive machine. A tendency of uncovering of the Stalin's personality cult in the views of Soviet people is tracked; his image more and more acquired the features of a bloody tyrant. The magazine published articles devoted to the political repression of the 1930s, the intraparty struggle in the 1920s and alternative way for building socialism, criticizing the «administrative-command system». The publications about the Holodomor caused the effect of the information bomb. In particular, the journal examined such important aspects as the nature of famine, its causes, demographic consequences, and the publication of memoirs of the victims themselves and eyewitnesses of the tragedy.

According to the author's opinion, the topic of the desacratization of the October Revolution and the Bolshevik-Leninists is also important. New ideas about the past were based on a modified assessment of the links between Stalinism and the revolution. Stalin's dictatorship loses its exclusivity and becomes just an inevitable consequence of the October events. The condemnation of Stalinism turns into a condemnation of Bolshevism. Thus, the October Revolution is undergone radical criticism, it is declared as a cause of all the tragedies that the country has endured, and deprived of its social scale, turning into an ordinary coup d'état.

Among other thematic blocks, the author highlights forced collectivization and industrialization, the repression of military staff, senseless losses in the World War II

and the unsuccessful command, the rethinking of the Khrushchev reforms and the "thaw" era.

The source analysis of the publications of the "Ogonek" magazine showed that the historical materials of the magazine are an important informative source for studying the process of dismantling of the Soviet totalitarianism.

Particular attention in the thesis is given to the influence of the publications of the magazine on the formation of a new public consciousness of the readers. The "Ogonek" significantly intensified its educational activities in establishing historical truth and the assertion of spiritual and moral values. Through the journalistic materials, the readers found out about true events of the past and the present, learned to adequately assess reality. The increase of printing indicates a growing interest to the journal, while a large number of letters from the readership confirms the public's understanding and support of the editorial policy. The public atmosphere and public views on the state power structures have changed radically (the attitude to the Communist Party and its past has become critical); public views on the place and role of the individual in history, and the historical process as a whole were also changed. Historical assessments in the magazine publications became a means of formation of historical memory and a new consciousness of citizens.

On one hand, in the thesis, the historical publications of the "Ogonek" magazine were identified, systematized and studied as a source complex. On the other hand, the informative potential of the found publications, documents and materials is demonstrated for the study of dismantling of the Soviet totalitarianism. It has been outlined the possibility of their involvement in new scientific works aimed at in-depth study of the relations between historical science and society, history and politics, mechanisms of the citizens' need for historical knowledge during periods of sharp changes in social development and the role of periodicals in solving this problem.

Key words: "Ogonek" magazine, periodical press, theme papers, Perestroika, glasnost', democracy, social consciousness, democracy, the Stalin's repressions, Soviet totalitarianism.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Каюк А. Масове видання «Огонек»: історія виникнення та характеристика змін у редакторській політиці. Вісник Черкаського національного університету. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2015. № 22 (355). С. 83–88.

2. Каюк А. В. Коротич та його роль в демократизації публіцистики журналу «Огонек». Гілея. Київ. : Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 113 (10). С. 100–104.

3. Каюк А. Трансформації в редакційній політиці журналу «Огонек» в переддень перебудови. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2016. № 2 (2). С. 88–92.

4. Каюк А. Спростування міфу про Жовтневу революцію у добу перебудови (за матеріалами журналу «Огонек»). Емінак. 2017. № 2 (18). Т. 2. С. 55–59.

5. Каюк А. Розкриття історичної правди про жахи сталінської репресивної машини в журналі «Огонек» (1986 – 1991 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2017. Вип. 49. С. 16–20.

6. Каюк А. Становлення історичної правди про Голодомор 1932 – 1933 рр. на сторінках журналу «Огонек». Вісник Черкаського національного університету. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2017. № 1. С. 62–68.

7. Каюк А. Критика аграрної політики сталінського керівництва кінця 1920-х – початку 1930-х років на сторінках журналу «Огонек». Український селянин. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 18. С. 134–138.

8. Бондарчук А. Перебудова в дії: політика відкритого діалогу з читацькою аудиторією журналу «Огонек». Емінак. 2018. № 1 (21). Т. 2. С. 161–165.

9. Каюк А. Зміни в редакторській політиці журналу «Огонек» в перші роки перебудови. XXVII березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій (присвячується 150-ти річчю від дня народження М. Грушевського) / ред. В. В. Масненка. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2016. С. 114–117.

10. Каюк А. Новий погляд на жовтневу революцію 1917 року у матеріалах журналу «Огонек» (1986-1990 рр.). Аркасівські читання : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (26 квітня 2017 р.). Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. С. 102–104.

11. Каюк А. Обличчя Голодомору 1932–1933 років: спогади очевидців у матеріалах журналу «Огонек». Теорія і практика сучасної науки : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24-25 лютого 2017 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. Ч. 1. С. 179–181.

12. Каюк А. Розвінчання культу особи Й. Сталіна в публікаціях журналу «Огонек». XXVIII березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / ред. В. В. Масненка. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2017. С. 98–101.

13. Каюк А. Відображення політики гласності в публікаціях журналу «Огонек». X Богданівські читання : матеріали Всеукраїнської наукової конференції / ред. Ю. Присяжнюк та ін. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2018. С. 118–122.

ЗМІСТ

ВСТУП……13

Розділ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ОСНОВА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки теми……...18

1.2 Аналіз джерельної бази……29

1.3 Принципи і методи дослідження……36

Розділ 2. ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЖУРНАЛУ «ОГОНЕК» В ДОБУ ПЕРЕБУДОВИ

2.1 Спрямованість матеріалів журналу в переддень перебудови……..……...41

2.2 Кардинальні зміни в редакційній політиці з приходом В. Коротича……...59

Розділ 3. ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ДЕМОНТАЖУ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

3.1 Обґрунтування необхідності суспільних змін на сторінках журналу: шлях до перебудови через гласність……84

3.2 Тематичний аналіз змісту публікацій журналу «Огонек»……109

3.3 Вплив матеріалів «Огонька» на формування нової суспільної свідомості читачів……148

ВИСНОВКИ……173

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ…….178

ДОДАТКИ……...211

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена завданнями сучасного стану історіографії, а також практичною суспільною значимістю наукового узагальнення досвіду і уроків історії, особливо в переломні моменти розвитку, коли відбуваються зміни в усіх сферах життя: в політиці, економіці, культурі, сфері свідомості. У роки перебудови проблеми вітчизняної історії стали частиною історичної політики, оцінки та інтерпретації історичних подій виявилися важливим засобом формування суспільної свідомості і конструювання нового образу минулого в контексті пострадянської історіографії. Оскільки в центрі цього процесу перебувала публіцистична література, періодика тих років постає як свого роду гігантський джерельний комплекс для вивчення вітчизняної історії в цілому і дослідження такого явища, як історична свідомість суспільства останнього десятиліття XX століття. Слід погодитися з думкою українського науковця І. Срібняка, який стверджував, що «високий інформаційний потенціал преси дає нам змогу дослідити події минулого, проникнути в глибини людської психології, відтворити атмосферу, «образ» певної історичної епохи. Особливо це стосується XX ст., коли можливості преси щодо формування громадської думки, ідеологічних стереотипів і національної свідомості досягли, може, найвищого рівня у світовій історії. Водночас матеріали періодики є самоцінними, бо вони дають дослідникові змогу реконструювати певні історичні процеси, доповнюючи значною мірою свідчення архівних документів» [1, 11]. Одним з найпопулярніших журналів доби перебудови, безсумнівно, був «Огонек», який виходив мільйонними тиражами. В 1985 р. тираж видання становив 1,5 млн, а в 1988 р. – 3,5 млн і зупинився на цій цифрі, не через зменшення попиту, а завдяки штучному обмеженню числа підписників. Історичні матеріали журналу формували інше розуміння історії постановкою нових питань, вивченням «білих плям», переоцінкою фактів і

подій. Саме на аналізі публікацій цього тижневика буде побудоване наше дослідження.

Для сучасної історіографії журнал «Огонек» являє собою джерелознавчий інтерес, як з точки зору вивчення процесу демонтажу радянського тоталітаризму, так і для аналізу стану історичної науки в роки перебудови. Адже в історичному дискурсі на сторінках журналу активну участь брали професійні науковці, які не тільки демонстрували нові вектори історичної думки, але і регулярно вводили в науковий і масовий обіг невідомі раніше документи, тим самим вносячи корективи у висвітлення тих чи інших проблем радянської історії. Враховуючи вплив засобів масової інформації на формування свідомості суспільства, актуальним видається дослідження публіцистичних матеріалів журналу «Огонек» та аналіз їх впливу на формування нових уявлень громадян про історію.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дисертацію виконано відповідно до науково-дослідних тем Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького «Український історичний процес у теоретико-методологічних студіях, джерелах та історіографії країн Центрально-Східної Європи (номер державної реєстрації 0109U006148) та «Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної самоорганізації українського селянства» (номер державної реєстрації 0102U006796).

Об'єктом дослідження є публікації журналу «Огонек» в добу перебудови.

Предметом дослідження є зміст історичних матеріалів «Огонька», їх структурно-тематичний аналіз та суспільно-політичне спрямування, оцінка наукової новизни інформації про минуле, історіографічна та джерелознавча характеристика текстів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1985-1986 – 1991 рр. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлено обранням на пост Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова і подальшими

перетвореннями, що стосувалися практично всіх сфер життя суспільства, у 1986 р. відбулися й вкрай важливі зміни в редакції журналу «Огонек», – новим редактором було обрано Віталія Коротича; верхньої – остаточним утвердженням у масовій свідомості ідеї «заперечення соціалізму», спадом інтересу до минулого та розпадом Радянського Союзу.

Територіальні межі дослідження окреслюються кордонами Радянського Союзу зазначеного періоду часу.

Мета дисертації полягає у тому, щоб на основі аналізу широкого кола джерел, враховуючи надбання попередньої історіографії, грунтуючись на новітніх засадах методології, дослідити журнал «Огонек» як джерело з вивчення процесу демонтажу радянського тоталітаризму.

Для досягнення мети передбачено вирішення таких наукових **завдань**:

– з’ясувати стан наукової розробки обраної теми, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення та обґрунтувати теоретико-методологічні засади дослідження;

– визначити спрямованість матеріалів журналу «Огонек» у переддень перебудови;

– простежити основні зміни в редакторській політиці, що відбулися з приходом В. Коротича;

– розкрити тему необхідності впровадження політики перебудови та демократичних новацій в повсякденне життя у матеріалах журналу «Огонек»;

– на основі структурного та проблемно-тематичного аналізу проаналізувати зміст історичної публіцистики «Огонька»;

– дослідити найбільш гострі проблеми, що порушувалися публіцистами;

– охарактеризувати інформативні можливості матеріалів журналу «Огонек» для дослідження процесу демонтажу радянського тоталітаризму;

– з’ясувати ефективність історичної публіцистики як засобу формування нової суспільної свідомості, в основі якої була зміна ідеологічних уявлень про історію.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що у праці:

вперше:

– у межах вітчизняних історичних досліджень запропоновано комплексний і системний аналіз історичних матеріалів журналу «Огонек» у роки перебудови;

– досліджено специфіку модернізації тижневика в умовах демократії, що зароджувалася;

– проаналізовано публіцистику з історичної проблематики на сторінках журналу «Огонек»;

– простежено швидкий відхід від стереотипів радянської пропаганди та заідеологізованого зображення подій минулого і перетворення матеріалів тижневика у справжній зразок тогочасної демократичної думки;

– досліджено історичні публікації журналу «Огонек» як джерелознавчий та історіографічний комплекс для вивчення процесу демонтажу радянського тоталітаризму;

– розкрито роль журналу «Огонек» в утвердженні нових підходів до пізнання історії, їх вплив на формування нової суспільної свідомості;

поглиблено:

– знання про роль і місце журналу «Огонек» у системі радянської преси;

– дослідження історичної проблематики періодичної преси років перебудови у парадигмі політики історичної пам’яті;

– переосмислення ролі публіцистики 1986 – 1991 рр. та її значення для подальшого поступу історичної науки;

уточнено:

– важливість ролі публіцистичної літератури 1986-1991 рр. у вивченні «білих плям» української історії.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її результати сприяють ґрунтовнішому вивченню питань із розвитку історіографії історичного знання в добу перебудови. Положення і висновки, що містяться у праці, можуть бути корисними у вивченні взаємин історичної науки і суспільства, історії та політики, механізмів затребуваності історичного знання громадянами в періоди різких змін у житті суспільства, ролі періодичної преси у вирішенні цієї проблеми. Матеріали дисертації можуть залучатися при викладанні курсів новітньої історії України, історіографії, джерелознавства.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дослідження обговорено на засіданнях кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Загальну концепцію дослідження автором відображено у виступах і дискусіях на XXVII та на XXVIII наукових сесіях Осередку НТШ у Черкасах (2016–2017 рр.), Міжнародній науково-практичній конференції «Теорія і практика сучасної науки» (м. Дніпро, лютий 2017 р.), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки» (м. Миколаїв, квітень 2017 р.), X Всеукраїнській конференції молодих істориків «Богданівські читання» (м. Черкаси, грудень 2017 р.).

Публікації. Основні результати дослідження відображено у 13 наукових працях, 5 з яких – у фахових наукових виданнях України, 3 – у фахових виданнях України, що індексуються у міжнародних наукометричних базах. Загальний обсяг публікацій становить 6 друкованих аркушів.

Обсяг і структура роботи зумовлені метою, завданнями та предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (485 позицій), додатків (12). Загальний обсяг дисертації становить 223 сторінки, основного тексту – 177 сторінок.

РОЗДІЛ 1.
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА ОСНОВА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки теми

Характеризуючи стан наукової розробки теми, перш за все варто розглянути основні тенденції вивчення ролі публіцистики в добу перебудови, оскільки одну з найбільш потужних історіографічних ліній складають роботи в галузі теорії публіцистичних письменств. Також варто зосередитися на використанні публіцистики в якості історичного та історіографічного джерела. Отже, історіографічний комплекс дисертації представлено трьома групами: перша – це наукові розвідки з історії преси; друга – дослідження, у рамках яких періодика розглядається як своєрідне історичне джерело, з акцентом на аналізі преси доби перебудови; третя – розгляд публікацій безпосередньо пов'язаних з діяльністю журналу «Огонек».

Щодо аналізу першої групи історіографічного комплексу дослідження, то його цілком виправдано слід розпочати з праць теоретика публіцистики В. Здоровеги, який особливу увагу приділяв вивченню природи публіцистики, її дослідженню в контексті науки, розгляду публіцистичних матеріалів у системі масової комунікації [2], [3], [4], [5]. Головною функцією публіцистики В. Здоровега вважав формування громадської думки, а для цього, він говорив, «…потрібні аналіз і синтез, систематизація і зіставлення, глибоко усвідомлений вплив на розум і почуття» [6, 13]. Науковець наголошував на практичному значенні публіцистики, її комунікативних властивостях, результативності. Як цілком справедливо узагальнив С. Кость «у теорії публіцистики В. Здоровеги присутня людина, і це якісно відрізняло його дослідження з-поміж інших» [7, 4]. Варто зазначити, що в науковому

доробку В. Здоровеги все ж помітний вплив тоталітарної системи. Проте, як зазначав В. Тихолоз: «У добу тотального знеособлення В. Здоровега, хоч і мусив віддати кесарю кесареве, навівши кілька ритуальних цитат із тогочасних «класиків», усе ж зумів донести до своїх читачів провідні гуманістичні ідеї: публіцистика – не стереотипна трибунна риторика під «дудку» ЦК КПРС, а, в основі своїй, – вільне самовираження соціально відповідальної особистості; відтак публіцист – не «підручний партії», агітатор і пропагандист, а творчий суб'єкт» [8, 213].

Зовсім по-іншому розглядав вказане питання теоретик Є. Прохоров. Зокрема він вбачав у публіцистиці функціональні обов'язки партійної системи – агітацію та пропаганду [10], [11], [12]. В основі теорії московського науковця був закладений принцип тоталітаризму. Об'єднує погляди двох дослідників бачення методологічних основ творення публіцистики, зокрема «збір фактів, вміння вести спостереження, робити опитування (інтерв'ю, анкетування), вивчення документів, проводити експерименти, вміння працювати в бібліотеках та архівах» [13, 186].

Яскравими представниками української школи публіцистики радянських часів були Д. Прилюк [14] та А. Москаленко[15]. У 1989 р., під загальною редакцією А. Москаленка, з'явилася перша узагальнююча комплексна праця «Історія партійно-радянської преси України». На думку молодої дослідниці М. Рудик саме В. Здоровегу, Д. Прилюка та А. Москаленко можна вважати найавторитетнішими українськими пресознавцями радянського і пострадянського періоду. Їхня наукова спадщина заслуговує належної уваги й окремих студій [9, 93]. Та все ж зазначимо, що попри патріотизм та відданість вчених, їхні роботи не уникли обов'язкових ідеологічних нашарувань тієї епохи. Адже дослідження велися через призму марксистсько-ленінської методології і містили вибіркові фактологічні матеріали у дусі комуністичної концепції.

Зазначимо, що українську дожовтневу пресу вивчали В. Дмитрук [16], Д. Дорошенко [17], [18], [19], М. Нечиталюк [20], [21], [22], П. Федченко [23].

Над проблемами партійно-радянської періодики працювали Г. Вартанов [24], [25], І. Дем'янчук [26], В. Рубан [27]. Попри елементи ідеологічної заангажованості, перераховані праці зберігають наукову цінність і дотепер.

Зі здобуттям Україною незалежності з'являються нові наукові розвідки з історії преси. Науковці починають керуватися принципами правдивості, професійної об'єктивності та незаідеологізованості. Наприклад, варто звернути увагу на монографію С. Костя «Західноукраїнська преса першої половини XX століття у всеукраїнському контексті», в якій автор підсумовує результати своїх попередніх досліджень, а також вводить у науковий обіг новий, значний за обсягом фактологічний матеріал, висвітлює методологічні та ідейно-концептуальні засади діяльності преси означеного періоду, її структури та особливостей функціонування, тенденцій розвитку та ролі у суспільно-політичному процесі [28]. Історик І. Крупський, вивчаючи національно-патріотичну журналістику України другої половини XIX – першої чверті XX ст., розкриває значення тогочасної преси у пробудженні національної свідомості українського народу [29]. Над осмисленням методологічних засад історико-журналістської науки працював М. Романюк у роботі «Українське пресознавство на порозі XXI століття» [30]. Особливу наукову цінність має глибоке дослідження корпусу українських пресових видань «Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: Історико-бібліографічне дослідження» [31], що містить розлогі бібліографічні описи газет і журналів, алфавітні покажчики часописів, покажчики видавців і редакторів тощо. У праці охарактеризовано найвагоміші дослідження з історії та бібліографії української преси XIX–XX ст., ґрунтовно проаналізовано умови її функціонування та розвитку. Розділ «Бібліографія української преси» структурно поділено на дві частини: 1. Українська преса (часописи, що виходили українською мовою, зокрема всіма діалектними різновидами, на етнічних українських землях та на різних континентах, і двомовні (українською та іншою мовою) газети і журнали); 2. Українська преса іншими мовами.

Осмисленню новітнього стану ЗМІ і вивченню проблем відображення засобами масової комунікації суспільно-політичного життя країни присвятили свої роботи О. Богуславський [32], В. Буряк [33], В. Іванов [34], В. Лизанчук [35], [36], І. Михайлин [37], [38], В. Різун [39], [40], В. Шкляр [41], [42].

Що ж стосується другої групи історіографічного комплексу, то для всебічного аналізу преси як історичного джерела у дисертації були використані наукові праці радянських дослідників, а саме З. Ждановської [43], М. Дмитрієнко [44], А. Панфілової [45], І. Копотієнка [46], В. Фарсобина [47], А. Санцевича [48], а також сучасних вітчизняних дослідників І. Крупського [49], М. Миць [50], Т. Коваль [51], М. Романюка [52], О. Мукомела [53], Т. Антонченко [54], Г. Рудого [55], К. Середи [56], С. Сегеди [57]. Спільними у цих дослідженнях є погляд на пресу як на самостійний та цілком репрезентативний комплекс різних за походженням джерел; розробка принципів класифікації газетних та журнальних матеріалів; розкриття загальної характеристики окремих жанрів преси; аналіз основних методів роботи з публіцистичними матеріалами. Зазначимо, що розглядаючи праці радянського періоду варто враховувати ідеологічні догми та застосування партійно-класової методології, що лежала в основі досліджень.

Важливі зрушення в дослідженні періодичної преси як джерела зроблено у галузі вивчення історії створення та діяльності окремих газет і журналів, їх проблемно-тематичного спрямування. Для прикладу візьмемо праці Л. Капітан [58], В. Філаса [59], О. Петропавлівської [60], В. Гедза [61], Л. Заікіної [62].

Аналізуючи перебудовчу пресу як історичне джерело варто звернути увагу на дві проблеми, що обговорювалися в роботах науковців. Перша – аналіз стану історичної науки в період перебудови, її ролі в суспільному житті, здатності відповідати новим запитам часу, і друга – ставлення істориків до публікацій на історичні теми в масових виданнях, вплив цих

публікацій на історіографію і на зацікавленість громадянами історією. Так, в 1991 р. у Дніпропетровську вийшов збірник статей «Современная публицистика и историко-партийная наука» в якому була здійснена спроба «оцінити сучасну публіцистику з позицій професійної історичної науки» [63, 3]. Ці ж проблеми в своїх дослідженнях висвітлювали історики Г. Бордюгов і В. Козлов. Аналізуючи взаємодію історіографії та публіцистики, вони відзначили як позитивний фактор оперативність непрофесійних видань у постановці нових проблем історії [64]. Актуальні проблеми історії України на шпальтах «неформальної преси» досліджував також український історик О. Корнієвський [65]. При цьому поняття «неформальна преса» розглядалася, як умовний термін, який стосується тих періодичних видань, що не зареєстровані у визначеному законом порядку. Дослідник Ю. Поляков вважає, що у статтях і виступах радянських істориків, які публікувалися впродовж кін. 1980-х – поч. 1990-х рр., вже мало місце зародження історіографічного підходу. Так звані «товсті» журнали, на його думку, відігравали важливу роль в публікації документів, особливо мемуарів [66]. В. Невежин і О. Пруцкова також позитивно оцінювали публіцистику «товстих» журналів, вважаючи що теми, які обговорювалися на їхніх сторінках, визначали нові напрями в історичних та історіографічних дослідженнях [67].

Варто зазначити, що деякі історики давали негативну оцінку впливу публіцистики на науку і суспільну свідомість. Так, з точки зору Г. Алексєєвої, публіцистика вносить до історичної пам’яті народу елементи фальсифікованої історії, а саме недостовірні факти, спотворені документи, тенденційні оцінки подій минулого. Це, на її думку, призводить до витіснення наукового знання «журналістськими вигадками» і «особистими думками» [68]. М. Феретті відзначає, що історична публіцистика стала інструментом для вибору і затвердження ліберального політичного напряму. Прагнення обґрунтувати його прикладами з минулого призвело до появи нових «білих плям» і нових міфів [69].

О. Логунов серед періодичних видань доби перебудови виокремлює такі наукові і суспільно-політичні журнали, що формували ряд історіографічних напрямів і об'єднували професійну і непрофесійну літературу спільністю тематики. Перший напрям – консервативний, представниками якого були прихильники марксистсько-ленінської методології і концепції соціалістичної ідеї, яку, на їх погляд, належало захистити від необґрунтованих звинувачень. Другий напрям – прихильники альтернативної історії, які сприяли звільненню історичної науки і самих істориків від надмірної заідеологізованості та містифікації. Вони змогли пробудити інтерес до проблем, що знаходилися в зоні замовчування впродовж десятиліть. Третій – так званий ревізіоністський напрям, суть якого полягала в перегляді самої концепції радянської історії [70].

Також варто виокремити дисертаційне дослідження науковця О. Макарова, присвячене проблемі використання історії СРСР 1920-х – 1930-х рр. у політичній боротьбі радянського суспільства кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. Автор розглядає методи впливу політики на науку і фактори перетворення історичної тематики в предмет публіцистики [71].

Тема особливого місця наукових і художньо-публіцистичних журналів у вивченні історії активно обговорювалася науковцями під час проведення «круглих столів»: «Великая Отечественная война: факт и документ в исторических исследованиях и художественной литературе» [72], «Актуальные проблемы советского источниковедения» [73], «Отечественная история в современной публицистике» [74]. Учасники дискусії, зокрема, звертали увагу на прогресивно-просвітницьке значення публікацій в журналах, оперативність подачі нових історичних тем і сюжетів. Водночас недоліками публіцистичних матеріалів називалися спрощення історії та політизація історичної науки.

Питання про важливість використання літературно-художніх видань в розробці історичної тематики поставив С. Шмідт в статті «Памятники художественной литературы как источники исторических знаний».

Науковець вказує на те, що художні твори на історичні теми можуть містити спостереження, корисні і для наукового їх осмислення, оскільки будь-який літературний твір є своєрідним джерелом історичної інформації. Завдання історика – навчитися здобувати цю інформацію [75].

На зламі XX – XXI ст. в центрі уваги дослідників перебували т.зв. трансформаційні процеси кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. Так, в дослідженнях російських істориків Ю. Ігрицького [76] та Л. Доброхотова [77] зроблено акценти на суспільно-політичних трансформаціях. Спроби модернізації партійно-державної системи аналізували Д. Маслов [78] та І. Короєва [79]. Зміни в галузі науково-історичних уявлень вивчав І. Чечель [80]. Досліджуючи проблему професійної історіографії та масової історичної свідомості у 2-й пол 1980-х рр. він, зокрема, наголошував, що кризовий стан історіографії був викликаний тим, що часто суспільство вимагало від історичної науки неможливого [81]. Таким чином, відбувався відхід від старої схеми, в якій наука сприймалася як інструмент інтелектуальних репресій, зосереджувалася увага на зворотному зв'язку суспільства та історичної науки. При цьому обґрунтовувалася думка про те, що криза історіографії була породжена активізацією історичної свідомості. В Україні проблематика трансформаційних процесів кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. досліджена в працях О. Бойко [82], Ю. Смольникова [83], С. Кульчицького [84], С. Костилєвої [85]. Спільною ознакою перелічених робіт є помітна увага до проблеми повернення історичної пам'яті.

Окремої уваги заслуговує монографія В. Тарасова «Роль публіцистики у вивченні «білих плям» української історії 1989–1991 рр.» [86]. Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній вперше на теренах української історичної науки комплексно досліджено проблему ролі публіцистичної літератури 1989–1991 рр. в процесі вивчення «білих плям» української історії. Автор здійснив спробу переломити тенденцію, яка склалася в пострадянській та сучасній вітчизняній історіографії, стосовно тлумачення публіцистики 1989–1991 рр. як суцільно спрощеної, кон'юнктурної і

дилетантської, переосмисливши таким чином її значення для подальшого дослідження. На думку автора, одним з феноменів історичної публіцистики часів перебудови є так звана «професорська публіцистика». Для прикладу взято авторів перших вітчизняних монографій, присвячених проблематиці сталінізму в Україні, які активно виступали в республіканській періодичні пресі 1988 – 1991 рр. (С. Діброва, Г. Касьянов, С. Кульчицький, М. Панчук, Ю. Шаповал та ін.). Їхні публікації в не фахових виданнях (з полегшеним науковим апаратом, з адаптованим для широкої аудиторії викладом) слід, на погляд В. Тарасова, розглядати як апробацію власне наукових результатів. Хоча в цьому процесі виявляла себе і популяризаторська властивість публіцистики [86, 60]. Справжній потік літератури про репресії, який ринув на читачів наприкінці 1980-х рр., складався переважно з літератури публіцистичного характеру, що спричинило величезні моральні зрушення в суспільстві і багато в чому підготувало морально-психологічний грунт для ідейного демонтажу тоталітарної системи.

Щодо аналізу історіографічного комплексу, безпосередньо пов’язаного з діяльністю журналу «Огонек», варто зазначити, що історична тематика тижневика як джерела дослідження процесу демонтажу радянського тоталітаризму комплексно майже не досліджувалася. Вивчалися лише окремі її аспекти і то за рахунок сталого інтересу до цієї проблеми з боку російських науковців. В 1966 р. з’явився перший аналіз діяльності журналу в «Очерках истории русской советской журналистики» [88]. Книга складалася з вступної частини, в якій містився огляд журналістики перших років революції і 1920-х років, та з монографічних розділів, присвячених окремим журналам, серед яких згадувався і тижневик «Огонек». Вказане видання було перенасичене радянськими догмами, на зразок тієї, що головними в наукових розвідках є принципи, форми і методи більшовицької пропаганди і агітації. Також варто виокремити дисертацію М. Бочиніної, присвячену радянським масовим журналам. Авторкою, зокрема, була досліджена діяльність Акціонерного

товариства «Огонек» [89]. Зауважимо, що історія видавництва журналів розглядалася переважно в контексті пропаганди та агітації.

Помітним явищем в історіографії стала поява дисертаційного дослідження Л. Білоус, в якому розглянуто літературну критику та есеїстику журналів «Огонек», «Октябрь», «Знамя» в період перебудови. З огляду на той факт, що літературний процес не оминав суто історіографічних проблематик, таких як, наприклад реабілітація репресованих письменників, критика історичної романістики та ін., вказане дослідження є цілком придатним для допоміжного історіографічного аналізу. Про особливу роль журналу «Огонек» в роки перебудови писала також Н. Єлісєєва у своїй статті «Советское прошлое: начало переоценки» [90]. Вивчаючи сутність горбачовської перебудови і її вплив на суспільну свідомість, саме переоцінку радянського минулого, дослідниця вважала, стрижнем політики «гласності». Відзначаючи унікальність журналу як історичного джерела та опираючись на огляд його історичної тематики, авторка виділила такі теми: охорона історичних пам’ятників і духовної спадщини, повернення забороненої літератури, реабілітація творчої інтелігенції, розвінчання культу особи Сталіна.

Окремо слід відзначити роботу О. Гордіної [91] як фактично першу на пострадянському науковому просторі розвідку, присвячену аналізу історичної публіцистики перебудовного часу. Для нашого дослідження важливими є висновки науковця про послідовну зміну двох концепцій в публікаціях журналу «Огонек», а саме: концепції «оновлення соціалізму», що переважала в 1987-1989 рр. і концепції «заперечення соціалізму» (1990-1991 рр). На думку О. Гордіної історичні публікації журналу «Огонек» є цінним інформаційним ресурсом для вивчення цілої низки важливих історіографічних проблем, серед яких вона розрізняє три напрями: проблеми використання історії для обґрунтування політики; вплив суспільного інтересу до історії на історичну науку та на проблематику професійних історичних

досліджень; питання про суспільно-політичну та наукову актуальність історичного дослідження [91].

У дисертаційному дослідженні К. Єсикової [92] критеріями аналізу журналу «Огонек» виступали форма подачі матеріалу, структура і формат журналу, переважаючий дискурс (простежується перехід від радянського до демократичного). Важливим інструментом аналізу став розгляд матеріалів тижневика з точки зору теорії комунікації. Вивченням діяльності журналу «Огонек» в 1920-х рр. займалася А. Танцевова [93]. Вона стверджує, що у зазначений період видання повністю відповідало політичному курсу радянської влади. Журнал містив у собі, з одного боку, цілеспрямовані форми ідеологічного впливу на масову свідомість, а з іншого – був мимовільним конструктом епохи та трансформувався разом з нею.

Практично з самого початку публіцистичного буму в умовах гласності на Заході розпочалося вивчення радянських ЗМІ, що дозволило на час розпаду Радянського Союзу отримати перші серйозні наукові результати. Прикметно, що особливу увагу викликали публікації журналу «Огонек», як рупору перебудови. Так, варто відзначити книгу «Több fényt!» (Більше світла), що вийшла друком у Будапешті в 1988 р. [94]. У вказаному виданні містяться погляди і судження, позиції і репліки, відповіді на питання і відверті думки, що відображають хід перебудови у Радянському Союзі. У вузькому сенсі – це збірник статтей, публікацій, заміток, листів з «Правди», «Известий», «Московских новостей», «Огонька», «Литературной газеты», «Советской России». Основу цього об’ємного видання складають матеріали журналу «Огонек» – більше 80 публікацій з травня 1987 р. по квітень 1988 р. Зокрема, були опубліковані полемічні літературні есе, відомості про людей перебудови, економічні роздуми вчених, а також цілі підбірки листів читачів тижневика. До 1988 р. подібні книги за кордоном ще не друкувалися. Упорядницею видання стала Агнеш Геребен. «The New Soviet Journalism: The Best of the Soviet Weekly «Ogonyok»» (Бостон, 1991 р.) – ще один збірник перекладених статей журналу «Огонек», які охоплюють широке коло

проблем – злочинність, алкоголь, ідеологія, Афганістан, антисемітизм та ін. і представляють собою цілком репрезентативну добірку [95].

Особливої уваги в зарубіжній історіографії удостоївся такий специфічний жанр публіцистичних письменств, як листи читачів до редакцій популярної періодики. Саме читацьким листам, які надходили до журналу «Огонек» впродовж 1987-1990 рр. присвячене видання «Small Fires: Letters From the Soviet People to Ogonyok Magazine 1987-1990» (Нью-Йорк, 1990 р.) [96]. Книга включає в себе близько 170 листів, відібрані та відредаговані К. Серфом та М. Альб'є. При цьому, листи систематизовані таким чином, щоб тематично охопити проблематику самої суті перебудови і демократичних процесів в країні. Це й офіційна корупція, і національні конфлікти, і повсякденне життя. Ось такі «маленькі вогники» – стали відправними точками в зарубіжній історіографії для розуміння радянського суспільства і тогочасного радянського серця, душі і розуму. Листи часто цинічно, сміливо, іноді суворо, і дуже критично відображали буденну дійсність та ставлення громадян до радянської влади. Ця антологія, яка просто фіксувала надії і побоювання простих людей, є корисним доповненням до праць з основних питань політичних та економічних змін в роки перебудови, а також – демонстрацією ймовірних передумов розпаду Радянського Союзу. Цікаво, що близько третини листів в цій збірці ніколи раніше не публікувалися.

Подібною до попередньої є публікація «Dear Comrade Editor: Readers' Letters to the Soviet Press under Perestroika» (Блумінгтон, 1992 р.) [97]. До збірки ввійшли листи, відібрані з двадцяти різних щоденних, щотижневих та щомісячних видань з тиражем від більш ніж 20 млн до 300 тис. Листи згруповані у восьми розділах: «Політика», «Молодь», «Жінки», «Малозабезпечені та привілейовані», «Сільське життя», «Повсякденне життя», «Націоналізм», «Робота та сфера обслуговування». Цим розділам передує інформативна передмова про історію листів до редакції в радянській пресі та важливу роль, яку вони відігравали в радянському публічному дискурсі та політиці. Також містяться короткі введення до кожного розділу.

В цілому слід зазначити, що вивчення перебудовчого публіцистичного сплеску поволі знаходить свого дослідника і в Україні, і за кордоном. Проте рівень узагальнюючих робіт усе ще лишається недостатнім. З іншого боку, як засвідчує аналіз публіцистичних матеріалів, даний масив літератури в жодному разі не можна недооцінювати. Адже досліджуваний період не тільки є часом формування методологічних та предметних засад в розвитку історичної науки, а й посідає важливе місце як етап її історіографічного становлення. Структура дослідження публіцистичних матеріалів журналу «Огонек» як історичного джерела ще повністю не склалася, триває процес формування історіографічного блоку. Обрана для вивчення тема дотепер не стала предметом спеціального історичного дослідження серед вітчизняних науковців. Цим і зумовлене звернення автора до її вивчення.

1.2 Аналіз джерельної бази

Серцевину джерельного комплексу становлять історичні матеріали журналу «Огонек». Для розгляду були взяті комплекти журналу з 1986 – 1991 рр., кожен з яких містить по 52 номери, тобто загалом 312 журналів. Вибірка номерів за вказаний період обумовлена найбільшою популярністю тижневика, за всю історію його існування: саме журнал «Огонек» ввійшов в історію як рупор перебудови. На сторінках видання обговорювалися найгостріші питання сучасності, публікувалися викривальні статті, а саме головне – велика кількість історичних матеріалів. Проаналізувавши публікації тижневика, ми поділили їх на такі групи: документи особистого походження (листи, мемуари, щоденники); авторські тексти (статті, уривки з робіт); публіцистичні роботи на історичні теми (замітки, інтерв'ю, бесіди та ін.); історіографічні джерела (критичні статті, огляди і рецензії на історичні роботи, примітки, коментарі і вступні статті). При публікації історичних свідчень журнал передруковував тексти із зарубіжних видань, що не

видавалися в радянський період. На сторінках «Огонька» вводилися в обіг нові джерела, оприлюднювались документи як в повному обсязі, так і фрагментарно. Також важливим ресурсом є рубрики журналу, створені для комунікації з читачами. Йдеться про такі як «Почта Огонька. Слово читателя» та «Прошу слова». Цінним додатком до загальної картини стали візуальні і вербально-візуальні матеріали: а саме обкладинки, ілюстрації, репродукції картин, карикатури. У сукупності всі ці матеріали дають вичерпну інформацію про зміну історичної свідомості, актуалізацію історичної проблематики, вплив історичної науки на суспільні настрої.

Друга група – це опубліковані документи ЦК КПРС та статистичні матеріали. До документів ЦК КПРС відносяться матеріали пленумів (27-28 січня 1987 р., 25-26 червня 1987 р., 17-18 лютого 1988 р., 29 липня 1988 р., 10 січня 1989 р., 25 квітня 1989 р., 9 грудня 1989 р.) [98 – 104], XXVII (1986 р.) та XXVIII (1990 р.) з'їздів Комуністичної партії [105], [106], стенографічні звіти XIX Всесоюзної конференції КПРС [107], [108]. У них міститься важлива інформація про основні напрямки політичного розвитку країни, висвітлюються цілі і завдання, поставлені керівництвом країни перед суспільством. До цієї групи джерел належать також документи політичних лідерів. Перш за все, це промови, виступи, доповіді, звіти генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова [109 – 111]. Особливої уваги заслуговують бесіди з керівниками засобів масової інформації [112]. Вони деталізують зміст офіційних документів КПРС, пояснюють позицію М. Горбачова, а також допомагають розкрити стратегію і тактику влади щодо використання історичного знання в контексті політики перебудови.

Що стосується матеріалів соціологічних та статистичних досліджень, то даний комплекс представлений незначною кількістю джерел, проте вони відіграють важливу роль в дисертаційній роботі, особливо для дослідження формування нової суспільної свідомості громадян. Комплексних опитувань громадської думки з питань історичної свідомості до 1990 р. не проводилося. Найбільш повний обсяг соціологічних даних та їх інтерпретацій подано у

збірнику «Историческое сознание, состояние и тенденции развития в условиях перестройки (результаты социологического исследования)» [113]. Дані соціологічних обстежень дають інформацію про формування масової історичної свідомості окремих соціальних груп і всього суспільства. Також нами були проаналізовані результати дослідження Всесоюзного Центру з вивченню суспільної думки (рос. ВЦИОМ), матеріали якого відображають суспільні настрої населення Радянського Союзу і показують динаміку змін в суспільній свідомості. Зокрема, збірник соціологічних опитувань «Есть мнение!» ілюструє загальну картину соціальних тенденцій в країні, вказує на суперечливі процеси у сфері громадської думки і суспільної свідомості [114]. Зазначимо, що статті, інтерв'ю та коментарі експертів центру також публікувалися і в тижневику «Огонек».

Третій пласт джерел становлять архівні матеріали з фондів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Зокрема, опрацьовано особовий фонд В. Коротича (Ф. 599). На жаль особистих текстів В. Коротича та документів про нього у фонді небагато – лише 40 одиниць зберігання, але й ця кількість заслуговує на увагу. Перша група документів фонду складається з творчих матеріалів Коротича: збірки віршів, повісті, оповідання, кіносценарії, збірки нарисів, що представлені автографами та машинописними текстами з авторською правкою [115–120].

Друга група являє собою листи М. Колянківського [121] та В. Сміта [122] до фондоутворювача. Втім, листи самого В. Коротича зберігаються в інших особових фондах ЦДАМЛМ України. Так, епістолярій публіциста представлений в особових фондах адресатів: Г. Бойка [123], О. Корнійчука [124], Б. Подолянка [125] та ін. Актуальним для нашого дослідження є лист українського письменника, громадського діяча О. Підсухи до В. Коротича, який зберігається у фонді кореспондента [126]. Мова йде зокрема, про публікацію щоденникових записів О. Довженка в журналі «Огонек», упорядником яких був О. Підсуха. Надані до друку

записні книги 1942 – 1946 рр. містять власні думки і спостереження О. Довженка, враження від зустрічей з людьми на фронті і в тилу, роздуми над помилками, а то й просто дурістю армійської бюрократії. В особистих записах письменника простежується вбивча іронія в адрес «батька народів». В листі ж до головного редактора журналу О. Підсуха звертався з проханням спростувати у редакційній передмові до своєї публікації неправдиву інформацію про О. Довженка, яка поширювалися в попередні роки.

Документи службової і громадсько-політичної діяльності В. Коротича віднесені до третьої групи. У них йдеться безпосередньо про депутатську роботу публіциста, участь у міжнародних форумах, конгресах, з'їздах, конференціях [127]. Перелічений пакет матеріалів охоплює 1967–1993 рр. Найбільшою за обсягом групою справ фонду В. Коротича є фотографії. Вони висвітлюють головні напрями його громадсько-політичної діяльності, важливу віху в якій відіграє редакторська робота в журналі «Огонек». У фонді представлені світлини письменника під час виступів, засідань, зустрічей з відомими політичними діячами, виборцями, прихильниками миру із різних країн впродовж 1970–2004 рр. Проаналізовані архівні документи лише частково розкривають творчу діяльність В. Коротича в досліджуваний нами період, проте вони все ж є невід'ємною складовою документальних свідчень про українського письменника, публіциста і громадського діяча.

Варто виокремити деякі опубліковані архівні джерела в збірниках документів. Наприклад, при дослідженні теми колективізації сільського господарства нами були залучені опубліковані матеріали Смоленського партійного архіву, які в тому числі аналізувалися на сторінках журналу «Огонек». У 1987 р. американське видавництво «Ардіс» випустило чергове зібрання документів Смоленського архіву під назвою «Неуслышанные голоса. Кулаки и партейцы» [128]. Вказаний збірник був складений та прокоментований істориком Сергієм Максудовим (справжнє ім'я О. Бабьонишев). Не можна осягнути (тим більше опублікувати) неосяжне, тому сотні цікавих матеріалів залишилися за рамками роботи. Частково вони

використані в коментарях і примітках. До книги увійшло 65 документів, що відносяться до 1929 р. і розповідають про становище в селі перед колективізацією. Також зібрані свідчення жертв експерименту та самих партійних організаторів. Таким чином, матеріали розділено на дві частини: «Куркулі» і «Партійці» та розташовано за хронологічно-тематичним принципом. При цьому пов'язані за змістом документи наводяться разом. У цій книзі розповідається про початок змін в селі. Оскільки справжній перелом в колективізації розпочався лише в наступному 1930 р., то документи, що свідчать про цю драматичну подію, мали увійти до другого тому – «Розкуркулення». Третій збірник документів «Без куркуля» мав бути присвячений життю села після завершення колективізації та депортації куркулів. Однак продовження ця серія документів так і не отримала.

У дисертації використовувалися також матеріали електронного архіву О. Яковлєва. Інтернет-проект «Архив Александра Н. Яковлева» присвячений життю і діяльності державного, політичного і громадського діяча, одного з головних ідеологів, «архітекторів» перебудови О. Яковлєва. Сайт проекту складається з таких розділів як: «Особистий архів О. Яковлєва», «Альманах. Росія XX ст.», «Фонд О. Яковлєва», і особливо важливий для нашого дослідження розділ «База даних документів», що налічує 12081 документ за різною хронологією та тематикою [129].

Четверта група являє собою джерела особистого походження, що репрезентована листами, щоденниками, спогадами, мемуарами редактора журналу «Огонек» в досліджуваний період, працівників тижневика та активних учасників перебудови. Так, нами була опрацьована книга В. Коротича «Уходящая натура, или двадцать лет спустя», яка побачила світ у газеті «Бульвар Гордона» і опублікована впродовж п'ятнадцяти номерів [130–144]. Ця книга є надзвичайно важливою, адже в ній В. Коротич ділиться своїми спогадами безпосередньо про роботу в журналі «Огонек». В ній міститься інформація про прихід українського письменника на цю посаду, про ситуацію, що склалася в редакції тижневика на той період. Автор

спогадів розповідає про складність впровадження змін у життя тоді ще класичного, заідеологізованого журналу: «Прежний «Огонек» постоянно кого-то исправлял, кого-то обличал и на кого-то доносил. Этот стиль из журнала был вычищен напрочь – я не опубликовал в «Огоньке» ни единого из так называемых «открытых писем» (кроме одного – «Открытого письма Федора Раскольникова Иосифу Сталину», но это совсем другая история)....» [131]. Цінними є історії про проблеми з якими стикалася редакція при оприлюдненні публікацій на «незручні теми» для радянської влади. В. Кортич згадує про цензуру, перешкоди в роботі журналу, заборони публікацій, необгрунтовану критику, т. зв. «нападки» на журнал, в тому числі й на особу головного редактора. Так, В. Коротич зазначав: «Перед каждой публикацией в «Огоньке» документов, приоткрывающих тот или иной затемненный угол нашего прошлого, мне приходилось выдерживать долгие бои с цензорами и с цековским начальством: «Народ этого не поймет...». Удивительно, сколько у нас было охотников определять, что народу надо, а чего не надо, что ему показывать, а что от него скрывать» [134]. Або ж ««Огонек» часто обвиняли в том, что мы публиковали документы, разрушающие образ всемогущей советской компартии и неизменно справедливой советской власти, о которых доселе полагалось говорить только с восторженным придыханием. Но мы-то публиковали документы, как правило, без назойливых комментариев – уж очень все и без того бывало красноречиво. …Получая в свое распоряжение доказанные факты (непросто и далеко не всегда легко), мы предоставляли своим читателям право на выводы. В отечественной пропаганде не было принято показывать некомментированные документы почти никому. Народ получал информацию послойно – начальство подробнее, рядовые граждане кое-как, и всем обязательно объясняли, как и что понимать» [135]. Вказані матеріали є цінними для нас, оскільки дозволяють вивчити функціонування журналу не тільки ззовні – за рахунок опублікованих статей, а й з середини – завдяки зануренню у закулісний світ видання. Також у дослідженні

використовувалися автобіографічні матеріали [145] та епістолярна спадщина В. Коротича [146].

В якості джерела також виступають спогади інших працівників журналу «Огонек», їх актуальність, перш за все, в тому, що аналіз цих матеріалів дозволяє побачити події очима їх учасників. Більш того, вони передають атмосферу часу, повідомляють масу деталей, яких немає в інших джерелах. Насамперед, це книга «Огонек» – nostalgia: Проигравшие победители» В. Глотова, який з початку 1988 р. був відповідальним секретарем, членом редколегії «Огонька» [147]. Також цікавою є стаття головного редактора журналу з 1991 – 1998 р. Л. Гущина в інтернет-виданні «Частный корреспондент». Говорячи про журнал «Огнек» в роки перебудови, Л. Гущин зазначав: «Мы никак не привыкнем к факту, что тот журнал давно умер, могу назвать даже точную дату его кончины – 21 августа 1991 года, когда коммунисты были отодвинуты от власти. Журнал выполнил свою главную функцию, дальнейшее потеряло смысл. …Мне повезло, волею судеб пришлось поучаствовать в рождении той легенды и присутствовать при её конце» [148]. Слід виділити інтерв'ю демографа М. Тольца, який в 1987 р. опублікував у журналі «Огонек» статтю «Сколько же нас тогда было?» [149], присвячену репресованому і забутому перепису населення СРСР 1937 р., чим вперше поставив під сумнів підсумки канонічного перепису 1939 р. В російському електронному тижневику «Демоскоп» М. Тольц розповів про обставини появи цієї гучної тоді статті та складності її публікації в тижневику: «Это было связано с проблемой голода 1932-1933 годов, которой я касался в своей статье, так как без ее раскрытия нельзя было объективно рассказать трагическую историю переписи 1937 года. А тот голод был всегда запретной темой для советской печати, старые табу еще пугали, и редакции «Огонька» очень трудно далось решение напечатать мою статью. Редакция журнала потребовала представить ей на проверку правильности цитирования все использованные издания. С таким требованием, как тогда в «Огоньке», я столкнулся только один раз за весь теперь уже долгий научный путь.

Конечно, я старался писать о переписях тридцатых для популярного журнала доступно, но в основе статьи, как ясно из сказанного, лежит большой объем использованных источников, на базе которых удалось прийти к важным выводам» [150].

Після 1991 р. почали виходити в світ мемуари активних учасників перебудови. Їхні думки дозволяють реконструювати атмосферу, що панувала на засіданнях Політбюро і особистих зустрічах під час обговорення проблем історичного минулого країни, демонструють менталітет партійно-державного керівництва на завершальному етапі існування Радянського Союзу. Цей джерелознавчий комплекс складають спогади А. Черняєва [151], [152], В. Медведєва [153], Є. Лігачьова [154], Г. Шахназарова [155]. Особливий інтерес викликають спогади Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова [156–158] і члена Політбюро ЦК КПРС О. Яковлєва [159]. Варто зазначити, що і до сьогодні триває процес формування окресленої джерелознавчої групи, часом така інформація повністю відсутня в офіційних джерелах цього періоду – законодавчих, діловодних документах і навіть у періодичній пресі.

Отже, джерельний комплекс дисертації є достатньо репрезентативним для реалізації поставлених завдань. Джерельна база дослідження представлена різними видами джерел, використання яких стало запорукою комплексного дослідження журналу «Огонек» як історичного джерела.

1.3 Принципи і методи дослідження

Вибір і застосування методів зумовлені об’єктом, предметом, метою та завданнями дослідження, а також особливостями джерельної бази. Пріоритетним для нашого дослідження стало дотримання принципів історизму, об’єктивності, всебічності та цілісності.

Одна з головних вимог принципу історизму – історичний підхід до вивчення минулого. Це дозволяє поглянути на досліджувану проблему не як

на сукупність розрізнених історіографічних фактів, а як на процес, вивчення якого можливе тільки за умови занурення в історичний контекст. Принцип історизму дав можливість простежити розвиток проблеми в русі та взаємозв'язку з іншими сторонами життя. Під час аналізу матеріалів журналу «Огонек» 1986-1991 рр. враховувалися тогочасна суспільно-політична обстановка в Радянському Союзі, історіографічна ситуація, яка виникла під впливом перебудовчих процесів.

Принцип об'єктивності, що в історичному джерелознавстві виступає як орієнтир на здобуття об'єктивної, правдивої, достовірної джерельної інформації, зобов'язав нас сприймати джерело як об'єктивно-суб'єктивну реальність, відкрив можливості для виявлення за допомогою джерелознавчої критики та неупередженого підходу до аналізу джерел, змісту джерельних свідчень, допоміг в кінцевому рахунку отримати достовірні наукові факти. У комплексі вимог, які ставить принцип об'єктивності, на чільне місце висувається завдання залучити джерела в такому обсязі, який забезпечить отримання не розрізнених, фрагментарних фактів, а їх сукупностей, уникнення прогалин у джерелах, встановлення достовірності джерельних свідчень [160, 34]. Аналіз усіх історіографічних джерел здійснювався максимально неупереджено й з урахуванням усіх чинників, які впливали на історіографічний процес. Історична публіцистика журналу «Огонек» розглядалася як органічна складова усього історіографічного процесу. Виділені проблеми в історичній публіцистиці аналізувалися у контексті обставин, що мали місце в тогочасній історіографії та суспільній практиці.

Принципи всебічності та цілісності органічно пов'язані між собою. Досліджувана у роботі конкретна проблемна історіографія є цілісною системою, на розвиток якої впливають різноманітні фактори, зокрема досягнення суміжних гуманітарних дисциплін. В. Тарасов, аналізуючи публіцистику 1989 – 1991 рр. засвідчує існування щонайменше трьох міждисциплінарних викликів, які вимагають поглиблення історіографії проблеми за рахунок гуманітарних галузей знань, суміжних з історичними. У

першу чергу це політологія – політична історія, журналістика та літературна критика [86, 6]. Вивчення всього історіографічного комплексу дає можливість говорити про певні тенденції у дослідженнях конкретних питань окремими науковцями і виявити своєрідні зв'язки між поглядами різних авторів.

Методологічний аспект роботи також передбачає застосування різних методів дослідження. З огляду на специфіку теми, було використано методи історіографічного аналізу і синтезу, історико-генетичний, історико-типологічний, компаративістики, історико-системний, проблемно-тематичний, контент-аналіз.

Сучасні історіографи виокремлюють два основні рівні методів історіографічного пізнання: методи конкретного історіографічного аналізу і методи історіографічного синтезу. Якщо перший рівень безпосередньо пов'язаний з особливістю предмета вивчення (соціальні, культурні, психологічні, інституційні, мовні та інші складники історичних знань), то методи другого рівня спрямовані на узагальнення (генералізацію) здобутих з допомогою попереднього аналізу історіографічних джерел знань [161, 14]. Над кожним історіографічним джерелом був здійснений ретельний аналіз. Ми прагнули з'ясувати об'єктивні обставини та мотиви створення, а також визначити специфіку складників історіографічного джерела, зокрема світоглядного, методологічного, фактологічного, соціально-культурного, психологічного та мовно-лінгвістичного [161, 13]. Метод аналізу та синтезу дозволив нам вивчити окремо кожну історіографічну проблему, узагальнити отриманий під час аналізу матеріал, систематизувати та зробити висновки.

Історико-генетичний метод дозволив вивчати джерела з урахуванням особливостей їх створення та подальшого розвитку. Завдяки цьому методу вдалося простежити зміни змісту журналу «Огонек» на певних етапах його існування, зокрема у період з 1953 р. по 1986 р. (головний редактор А. Софронов) та з кін. 1986 по 1991 р. (головний редактор В. Коротич). Зазначимо й те, що використання історико-генетичного методу, аналітико-

індуктивного за своєю сутністю й описового за формою, дозволило відтворити загальну динаміку розвитку журналу «Огоньок», встановити причинно-наслідкові зв'язки, охарактеризувати постаті, що формували публіцистичний дискурс і ґенезу їхньої публіцистичної діяльності.

За допомогою історико-типологічного методу вдалося класифікувати проблемно-тематичний та жанровий спектри публіцистичних матеріалів журналу «Огонек». Використання цього методу дало змогу побачити особливості еволюції журнальних матеріалів і ступінь їхнього впливу на соціум, а саме транслювання нових цінностей і образів. Близькими до історико-типологічного є метод компаративістики, котрий дозволяє здійснювати аналіз журналу «Огонек» за такими параметрами: кількість публікацій з історичної тематики і особливості їх подачі, характеристика авторського складу, відношення влади до ЗМІ, особливості роботи журналістського корпусу.

Використовуючи історико-системний метод, ми змогли простежити зміни тематик публікацій «Огонька» в контексті суспільно-політичного життя країни. Також цей метод допоміг розглянути пресу у її взаємозв'язках із владними структурами та соціальними інститутами, а також дослідити вплив суспільно-політичних подій на формування тематичного діапазону журнальної публіцистики «Огонька».

Особливо цінні результати при вивченні матеріалів періодичних видань дає застосування методу контент-аналізу. Під час проведення такого аналізу з'ясовуються взаємозв'язки між тематикою змісту і кількісними параметрами інформації [162, 75]. Оскільки контент-аналіз є кількісно-якісним методом, на основі кількісного підрахунку матеріалів журналу «Огонек», виявлено динаміку зростання або ж зменшень звернень до тем. Аналіз форм подачі і змісту говорить про домінування певних тем за рахунок сталості звернення до їх проблематики журналістами (наприклад розвінчання культу Сталіна, репресії, тематика «ворогів народу»). Особливо увага приділяється змістовному вивченню текстів, а також контексту та підтексту.

За допомогою проблемно-тематичного методу у дослідженні визначено тематику і проблематику публікацій журналу «Огонек» в роки перебудови. Наприклад було виокремлено і детально розглянуто такі теми: переоцінка Жовтневої революції і ролі Леніна в історії; насильна колективізація та індустріалізація, розкриття історичної правди про Голодомор 1932–1933 р.; розвінчання культу особи Й. Сталіна; тематика «ворогів народу» та репресії; постать М. Хрущова; період застою та діяльність Л. Брежнєва; негативно-критичне ставлення до радянського минулого та комуністичної партії.

Отже, використані у дисертації принципи та методи наукового дослідження зумовили структуру, логіку викладу матеріалу та належний науковий рівень отриманих результатів. У свою чергу, вибір перерахованих вище принципів і методів дослідження був детермінований специфікою дисертаційного дослідження. Дотримання наукових принципів та використання відповідних методів дозволило краще дослідити діяльність журналу «Огонек» в роки перебудови та визначити вплив історичних публікацій тижневика на формування нової суспільної свідомості читачів.

РОЗДІЛ 2.
ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЖУРНАЛУ «ОГОНЕК» В ДОБУ ПЕРЕБУДОВИ

2.1 Спрямованість матеріалів журналу в переддень перебудови

«Огонек» – видання з великою історією, за більш ніж столітній період свого існування журнал пройшов довгий шлях реформування та розвитку. Ці трансформації нерозривно пов'язані зі змінами в державі та суспільстві. «Огонек», що відразу позиціонував себе, як журнал для сімейного читання, завжди відрізнявся насиченістю, актуальною інформацією, якісною літературною мовою, наявністю фото та ілюстрацій в кожному номері. Історія «Огонька» починається з 1879 р., як щотижневого ілюстрованого журналу літератури, науки і мистецтва, що виходив у Санкт-Петербурзі. Зазначимо, що до журналу входив і безкоштовний Додаток з репродукціями картин відомих зарубіжних художників. Тобто уже тоді акцент робився на ілюстрації.

У революційні роки журнал був названий антирадянським. Його випуск, як і багатьох інших газет і журналів, припинився. І хоча на початку двадцятих років в періодичній пресі з'явилося чимало нових видань, жодне з них не змогло замінити рідний і звичний дореволюційний «Огонек». У 1923 р. кілька московських журналістів, письменників та видавців об'єдналися навколо журналіста і редактора М. Кольцова, підтримавши його ідею про відродження «Огонька». Вже на другому році існування «Огонька» М. Кольцов запропонував випустити додаток до журналу – дешеву загальнодоступну бібліотеку, куди повинні були увійти нові, вперше опубліковані, твори радянських письменників. Книги, що випускалися бібліотекою «Огонька», стали виходити з 1925 р. З тих пір ці маленькі книги

вартістю в кілька копійок виходили щотижня, з черговим номером журналу і користувалися величезною популярністю у населення. Випуск не переривався навіть під час Другої світової війни. Створення популярної Бібліотеки «Огонька» пов'язане з ім'ям радянського письменника-прозаїка, журналіста Ю. Зозулі, який п'ятнадцять років пропрацював у керівництві журналу.

Варто зазначити про важливу роль редактора, який несе повну відповідальність за політику свого видання, а також за те, яка саме інформація і в якій формі буде донесена до суспільства. Завдання головного редактора пов'язані з формуванням ідейно-тематичної лінії видання, з плануванням роботи журналістського колективу, представницькими функціями та багато інших. Як правило, головний редактор організовує роботу редакції, розподіляє обов'язки між своїми заступниками та іншими працівниками, визначає функції відділів, приймає рішення про утворення редакційної колегії і про її розпуск, призначає і звільняє з посад членів редколегії, здійснює підбір журналістів та інших авторів для роботи у виданні, підписує до друку кожен номер журналу. Як бачимо, до компетенції головного редактора входять всі питання, пов'язані з організацією безперебійної роботи редакції з випуску медійного продукту. Тому фахівцеві, який займає зазначену посаду, необхідно володіти сукупністю якостей, що визначають успішного керівника. Крім володіння організаційними здібностями, головний редактор має бути носієм певного світогляду, оскільки саме він багато в чому визначає ідеологічну позицію видання [164, 184].

Створюючи принципово новий журнал зі старою назвою, М. Кольцов прагнув зробити його періодичним виданням, на сторінках якого висвітлювалася б різнобарвна картина «побуту і будівництва молодої Радянської держави» і паралельно відображався б «інтенсивний темп складного і цікавого життя Заходу, боротьби класів і груп в країнах усього світу» [163, 137]. З тих пір «Огонек» поряд з газетою «Правда» знаходився в

авангарді радянського просвітництва і пропаганди, не поступаючись цим місцем нікому аж до проголошення М. Горбачовим політики перебудови і гласності.

Тому, не дивно, що для поета чи прозаїка публікація в журналі, а тим більше, поява у Бібліотеці «Огонька», вважалася своєрідним знаком ідеологічної якості. Стійкий і досить значний читацький інтерес до цього видання тримався виключно на тому, що журнал був одним з небагатьох, а довгий час і єдиним ілюстрованим, кольоровим тижневиком, де можна було прочитати і якусь непогану життєву розповідь, і щось цікаве про свій край або місто, і навіть вирізати красиву картинку та ще й відгадати кросворд.

Поет і журналіст А. Софронов, який керував виданням понад 30 років (1953 – 1986 рр.), в історії «Огонька» залишив неоднозначний слід і викликав у свій адрес багато критики. Зокрема, редактора звинувачували в антисемітизмі і сталінізмі, у зловживанні службовим становищем. Він очолював «Огонек» протягом всього хрущовського десятиліття, а також два десятиліття брежнєвського застою. У радянській журналістиці таке довголіття на посаді головного редактора популярного журналу країни – рідкісне явище. Пояснити це можна абсолютною лояльністю редактора до влади країни. Тож в 70-і роки А. Софронов уже здобув собі славу царедворця, який користувався заступництвом генерального секретаря Л. Брежнєва. Публікації, так званого, софроновського «Огонька» повністю відповідали тогочасним вимогам радянської ідеології.

Варто зазначити, що в той час великої популярності набув літературний додаток до «Огонька» – його знаменита «Бібліотека». У 1946-1953 рр. «Огонек» видав зібрання творів Л. Толстого, М. Салтикова-Щедріна, А. Чехова, Максима Горького. Примітно, що зібрання творів І. Тургенєва, І. Гончарова і В. Короленко були вперше видані в СРСР саме в додатку до журналу.

Незважаючи на нові віяння політики перебудови, а саме обрання курсу на демократизацію та гласність, зазначимо, що в 1986 р. номери «Огонька»

ще не стали найяскравішими зразками демократичної преси. Матеріали тижневика були перенасичені радянською пропагандою та ідеологією. Всі статті на один манер прославляли Комуністичну партію та соціалістичний спосіб життя. Для прикладу, наведемо дві публікації в № 10 за 1986 р. Так, М. Растейкайте писала: «…принадлежность к Коммунистической партии Советского Союза – это и есть моя жизнь. …И я говорю людям о том, что принадлежность к Коммунистической партии научила меня не быть равнодушной» [165, 8]. В іншій публікації М. Алімова з гордістю розповідала про власний вступ до лав Комуністичної партії та про світле майбутнє країни під протекторатом цієї політичної сили: «Само собой, звание члена КПСС перевело мою жизнь в новый режим, говоря по-современному – интенсифицировало ее. …предсъездовские документы открывают перед всем советским народом небывалые перспективы социально-экономического развития в двенадцатой пятилетке и далее, до начала XXI века. Это и есть наш единственно верный путь в завтра, указанный родной партией» [166, 8].

Журнал під № 11 за 1986 р. був повністю присвячений XXVII з'їзду комуністичної партії Радянського Союзу. Про важливість цієї події свідчила вже перша сторінка обкладинки «Огонька» – на ній зображені делегати з'їзду: Н. Таран – фрезерувальниця Алтайського виробничого моторобудівного об'єднання імені XXV з'їзду КПРС (Алтайський край), Н. Геллерет – механізатор радгоспу імені Амангельди (Целіноградська область), Н. Гаршина – матрос-обробник рибопромислової бази «Рибак Владивостока» (Приморський край). Потім, відразу ж на перших сторінках «Огонька» містилося розлоге інформаційне повідомлення про цю подію. Репортаж вели спеціальні фотокореспонденти «Огонька» Дм. Бальтерманц та І. Гостєв. Матеріал супроводжувався тематичними фотознімками безпосередньо зі з'їзду, а також фотографіями делегатів та іноземних гостей. Також публікувалася низка статей самих делегатів учасників, в яких говорилося про надзвичайну важливість XXVII з'їзду комуністичної партії для подальшого розвитку країни. Так, в матеріалі «Рабочее настроение»

В. Алешников, бригадир Ленінградського виробничого об'єднання «Кіровський завод», писав: «Думы каждого советского человека в эти дни обращены к столице, где работал XXVII съезд КПСС. Думаю, что дни эти войдут в историю как событие поистине революционного значения» [167, 28]. Інший делегат В. Гуськов, бригадир совхоза «Ряжський» Рязанської області, зазначав: «Уроков XXVII съезда я никогда не забуду! А задание на дом серьезное. Можно сказать, историческое. Выполним» [168, 30]. Свої враження, на сторінках журналу, висловлювали і закордонні гості. Ось, наприклад, публікація генерального секретаря ЦК комуністичної партії Греції Харілаоса Флоракіса «Притягательная сила социализма», де описується комуністичний лад Радянського Союзу, як приклад для наслідування: «…Успехы советского общества являются для нас оружием борьбы, потому что мы можем показать преимущества социалистического строя. И чем больше успехов у социалистического общества, тем более притягательной силой становится социализм. …Мы, коммунисты Греции, не только сейчас, но и всегда, из каждого съезда Коммунистической партии Советского Союза извлекали уроки марксизма-ленинизма. Это еще в большей мере касается XXVII съезда КПСС, который всеми характеризуется как исторический этап» [169, с. 32]. Свої враження від побаченого висловив Атос Фава, генеральний секретар Комуністичної партії Аргентини: «Для нас, аргентинцев-коммунистов, XXVII съезд КПСС является большим историческим уроком, и мы выражаем глубокую благодарность по поводу нашего присутствия на съезде. Мы благодарны вам за новые уроки, уроки ленинского стиля, ленинского метода работы» [170, 32]. Стаття «Ежедневно, с девяти до полуночи» присвячена роботі пресс-центру XXVII з'їзду КПРС: «Работа московского пресс-центра не оставляет почвы для сомнений: XXVII съезд КПСС – событие номер один. …И еще одно мнение, пожалуй, наиболее важное: все мы являемся свидетелями событий эпохальных, исторических – именно таково значение XXVII съезда партии» [171, 31]. З наведених цитат та публікацій, зрозуміло, що матеріали були заідеологізовані

та містили в собі елементи радянської пропаганди. В стилі класичного радянського нарису друкувалися матеріали й про обраних делегатів з'їзду.

На сторінках журналу містилася інформація про передовиків та «ударників» праці, стандартні тексти про трудові будні робітників і колгоспників. Наприклад, у № 3 за 1986 р. знаходимо об'ємну статтю про Героя соціалістичної праці М. Кірсанова. В ній описується старанність, працьовитість, небайдужість та активна громадянська позиція героя. Завдяки цьому його роблять прикладом для наслідування: автор закінчує статтю словами, що на таких, як Михайло Іванович, тримається наша земля [172, 1]. Подібну публікацію спостерігаємо і в № 4, де мова йде про доярку Н. Смірнову. Автор акцентує увагу на тому, що Н. Смірнова не просто доярка, а лауреат премії комсомолу Підмосков'я. Адже саме Наташа отримала перше місце на міжнародному конкурсі молодих майстрів машинного доїння [173, 1]. В статті пишеться про комфортність життя в колгоспі, хороші заробітні плати та наявність всіх умов для власної реалізації. Також в публікації говориться про комсомольський запал Н. Смірнової, що є запорукою її успіхів.

Яскравим прикладом типового радянського нарису слугує публікація в № 9 «Скажи это честно…». Тут йдеться про життєвий шлях та досягнення Галини Миколаївни Федорової – прославленого бригадира малярів, нагородженої двома орденами Слави – II і III ступеня, обраної депутатом місцевої Ради, потім Верховної Ради республіки, а також делегатом XXVII з'їзду партії. Автор акцентує увагу читача насамперед на успішності бригади, яку очолює героїня публікації: «Интересно живет бригада. Общественных поручений хоть отбавляй. Из шестнадцати человек – семь коммунисты. Есть своя партгруппа, в том числе сама бригадир… Воспитывают детей, ездят на экскурсии, ходят в театры, кино. И при этом неуклонно перевыполняют главный пункт обязательств – досрочно сдают каждый объект» [174, 12]. В № 42 у статті «Вершина, которую ты покорил» розповідається про передовика О. Махова – очільника бригади, яка досягла найкращих

результатів. Зазначимо те, що автор не просто сухо констатував факти, а прагнув наблизити героя до читачів, показати його справжнім, описуючи не тільки роботу, а й його повсякденне життя та мрії дитинства [175, 13]. Публікація «Тридцать первый» в № 45 про С. Гініна – голову володимирського колгоспу імені 16-ої річниці Жовтня. Автор Л. Шерстенников зазначав: «Герой нашего очерка Степан Петрович Гинин в ту пору возглавил слабое хозяйство и вывел его в число тех, где, как говорится, есть что показать. …Гинин стал одним из талантливых организаторов сельхозпроизводства в нечерноземной зоне…». Назва статті «Тридцать первый» також мала свій особливий зміст, адже герой публікації був тридцять першим головою колгоспу [176, 24]. Варто зазначити, що наведені статті супроводжувалися фотографіями головних героїв публікацій. Найчастіше зображався процес роботи, а також моменти повсякденного життя передовиків комунізму.

Варто підкреслити, що в подібному стилі публікувалися матеріали не тільки про «ударників праці», а й про досягнення цілих областей та промислових комплексів. Яскравим свідченням цього служить стаття в № 6 за 1986 р. про нагородження Калужської області за успішне виконання плану за 1985 р. [177, 2]. «С первых дней двенадцатой пятилетки Калуга нацелена на более высокие рубежи. Трудовой город вместе со всей страной стремится каждодневно подкреплять предсъездовские документы доказательством того, что мы способны осуществить намеченное партией добросовестно и в срок» – зазначає автор публікації. Про гігантів п’ятирічки йдеться у № 9. Автор пише про потужність в мільйон кіловат, яку має один серійний паротурбінний агрегат, що випускається виробничим об’єднанням атомного турбобудування «Харківським турбінним заводом» імені С. М.Кірова [178, 1]. Також, в цьому ж номері розповідається про досягнення колективу Московського ордену Трудового Комуністичного Прапору заводу автоматичних ліній імені 50-річчя СРСР – «Недаром объединению на вечное хранение передано Красное знамя ЦК КПСС, Совета Министров СССР,

ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ. Вот уже шестьдесят один квартал подряд завод занимает первое место в отраслевом соревновании» [179, 18]. Поряд з цим в статті міститься інформація про кар'єрний ріст комуніста, бригадира І. Кузьміна, яка, за задумкою автора, має слугувати прикладом для всіх читачів журналу.

В № 11 міститься стаття про запрошення кореспондентів «Огонька» на звітне річне зібрання колгоспу «Риту аушра» в Лабунаві, Литовська РСР [180, 11]. За звичною схемою в публікації йдеться про економічні досягнення та високий рівень життя колгоспників: «Одолевая традиции хуторского хозяйства, собственнические, а позже и шкурные интересы приспособленцев, сплачивая природных коллективистов Лабунава пахала, все-таки строилась, жила. …И жить здесь научились – этого не отнять. У каждой семьи дом в пять – восемь комнат, через двор – своя автомашина, более двухсот личных коров и до тысячи личных хавроний, которые успешно соревнуются и по надоям, и по привесам с общественным поголовьем» [180, 11]. Про смоленський орденоносний колгосп «Росія» та його очільника А. Тімофєєва йдеться в публікації «Льняные кички смолян». Зокрема, зазначається про найкращі урожаї льону не тільки в районі, але й в області [181, 1]. Варто зазначити, що подібні публікації, в більшості випадків, розміщувалися на перших сторінках журналу. Це говорить про те, що редакція надавала цим матеріалам надзвичайного значення й актуальності.

Брендом «Огонька» стали ілюстрації та фотографії. Найпопулярнішими жанрами були фоторепортаж і фотонарис. Останній являв собою серію знімків, які супроводжувалися коротким текстом. Світлини могли бути як послідовними, тобто відображали події в їх хронологічній послідовності, так і у випадковому порядку, але пов'язаними однією ідеєю або темою. Візуальний образ впливав на читачів ефективніше, ніж просто текст. Відмінною рисою фоторепортажу була строга документальність, цей жанр дозволяв фотографу фіксувати реальне життя, не втручаючись у хід подій.

Фотонариси і фоторепортажі на сторінках «Огонька» різносторонньо висвітлювали події і явища, максимально наближаючи читача до проблем і потреб суспільства, несли в собі елементи пропаганди нового ладу [163, 138].

За допомогою фотонарису, використовуючи в основному ілюстративний ряд з мінімальним набором слів, влада могла доступною мовою описувати будівництво нового життя, зміни побуту простих людей. Фотографії передавали певний настрій, конструювали історію тієї або іншої події, а текст – стисло пояснював його [163, 138].

Теми фотонарисів були різноманітні: хроніка партійних з'їздів, перших будівництв, боротьба з безпритульністю, відкриття нових театрів, наукові здобутки, спорт, а також зовнішньополітичні теми, зокрема боротьба робочих за свої права в Європі. Особливістю журналу, було знайомство читача з лідерами партії і країни. На його обкладинках друкувалися їх портрети, спочатку В. Леніна, пізніше – Й. Сталіна. Значення фотоілюстрацій в журналі «Огонек» було таке велике, що вони не тільки несли вагоме смислове навантаження, але все частіше виконували роль суперобкладинки журналу, витіснивши репродукції, плакати, перемальовані художниками фотографії, характерні для інших видань. Поступово тема суперобкладинки журналу стала визначати зміст всього номеру. Таким чином відбувалося конструювання образу нової влади [163, 139]. Ця тенденція продовжувалася і на початку 80-их років. На вкладках журналу друкувалися фотографії партійного керівництва до всіх днів народження вождів. При цьому редакція суворо слідкувала за дотриманням правил – кому кольорове фото, а кому чорно-біле [132].

Зазначимо, що в публікаціях журналу за 1986 р. спостерігалася підвищена концентрація використання комуністичної фразеології. Проаналізувавши публікації «Огонька» прослідковуємо постійне використання таких висловів: «лінія партії», «взяти курс на ...», «рубежі нашої країни», «маяки і орієнтири», «базис і надбудова», «відгукнутися на заклик», «творча перекличка», «святий ленінський заповіт», «робітничий

клас», «задоволення потреб трудового народу», «політиканство», «літературні спекулянти і пристосуванці», «братська Болгарія» (або ж інша союзна держава), «російська радянська література», «робітники ідеологічного фронту», «подавати приклад гласності», «соціалістичний спосіб життя», «буржуазна ідеологія і мораль». В результаті мова, з одного боку, ставала ідеологічно поляризованою, а з іншого – втрачає оригінальність, виявляючи належність до радянської традиції. Також актуальним залишалося використання окличних речень: «Тверезість – зброя революції!», «Всіх ласкаво просимо на давню Новгородську землю!», «В майбутнє – з відкритими очима!», «Комуністи – вперед!» і т.д.

В журналі продовжувала зберігатися установка на знеособленість журналістського матеріалу. Дуже рідко автор тексту говорить про себе «я», частіше замінюючи його на «ми», знімаючи з себе особисту відповідальність, розподіляючи її між членами деякого авторського колективу. Крім того, в якості замінників авторського «я» використовуються безособові синтаксичні конструкції: відомо що…; виходить...; тривожить...; потрібно; необхідно; не обов’язково; треба сказати і т.д. Публіцистичний текст, таким чином, перетворювався в суцільну прописну істину, яка сприймалась як об’єктивна реальність. Ще одна особливість – постійне цитування В. Леніна або К. Маркса і Ф. Енгельса, а також посилання на повні зібрання їх творів. Варто зазначити, що особливої популярності набуло цитування і самого М. Горбачова.

Ще однією темою, що почала набувати дедалі більшої популярності на сторінках журналу стала тема ядерної безпеки та ядерного роззброєння країни. Надмірна зацікавленість цими питаннями була пов’язана з оголошенням нового зовнішньополітичного курсу Радянського Союзу, який передбачав припинення гонки озброєнь. Така політика для СРСР ставала життєво необхідною і диктувалася виключно прагматичними інтересами: треба було економити фінансові та матеріальні ресурси для реалізації концепції прискорення соціально-економічного розвитку країни. До осені

1985 р. радянське керівництво приходить до висновку про те, що без поліпшення радянсько-американських відносин перейти до реальної політики роззброєння і створити сприятливі міжнародні умови для перебудови в СРСР, неможливо. Фінансові та технологічні можливості не дозволяли Радянському Союзу вести на високому технологічному рівні гонку озброєнь. Ось чому радянські керівники Ю. Андропов, К. Черненко, а потім і М. Горбачов виступали категоричними противниками Стратегічної оборонної ініціативи (СОІ). [182, 15]. Однак у керівництва СРСР було відсутнє реальне уявлення про ступінь розробленості цієї програми. Про це свідчать слова тогочасного міністра закордонних справ Е. Шеварднадзе: «...с Горбачевым много размышляли о том, сможет ли Советский Союз долгое время выдержать гонку вооружений и, прежде всего, соревнование в области СОИ... И тогда, мы с Горбачевым окончательно определились: надо любой ценой искать общий язык с американцами» [183, 144]. Неодноразово ця проблема обговорювалася з вченими-ядерниками і економістами. Вони, як зазначає Шеварднадзе, вважали, що «если экономика... позволит и если не сразу, допустим, всю Америку защищать, а, так сказать, по объектам, по отдельным городам – это осуществимо. Например, Вашингтон. Пробить щит невозможно – ну, а американцы могут бить по Кремлю» [183, 143]. Тож на початку серпня 1985 р М. Горбачов оголосив про те, що з 6 серпня 1985 р. Радянський Союз починає односторонній мораторій на проведення підземних ядерних вибухів, який протривав до кінця 1986 р. Спочатку мораторій був оголошений до 1 січня 1986 р. але згодом Радянський Союз неодноразово продовжував дію мораторію, закликаючи США приєднатися до нього і почати переговори про заборону ядерних випробувань.

Перша зустріч між двома лідерами, після 1979 р., відбулася в листопаді 1985 р. у Женеві. Центральною темою дискусії стала проблема ядерного роззброєння. Зі стратегічних озброєнь ніяких домовленостей досягти не вдалося. М. Горбачов був згоден на 50% їх скорочення у випадку відмови США від СОІ. Р. Рейган був також згоден на таке ж скорочення, але, не

відмовляючись від цієї програми. Вказана принципова відмінність призвела до зриву підписання угоди. Також сторони займали різні позиції щодо проблеми контролю над озброєннями. Незважаючи на відсутність порозуміння, обидва лідери хотіли покинути Женеву з якимось позитивним результатом. Їм вдалося прийняти спільну радянсько-американську Заяву, в якій констатувалося, про уникнення ядерної війни та висловлювалося бажання запобігти гонці озброєнь в космосі і припинити їх на землі [182, 15]. Важливим було і те, що в Заяві визнавалася необхідність регулярного діалогу на різних рівнях, в тому числі міністра закордонних справ СРСР і держсекретаря США, керівників інших центральних органів виконавчої влади.

Друга зустріч М. Горбачова і Р. Рейгана відбулася 11-12 жовтня 1986 р. у Рейк'явіку. Готуючись до зустрічі, на Політбюро 8 жовтня генсек виклав головне своє завдання на майбутніх переговорах: «Сверхзадача – сорвать следующий этап гонки вооружений. Если мы этого не сделаем... мы будем втянуты в непосильную гонку, и мы ее проиграем, ибо мы на пределе возможностей» [184, 83].

З радянського боку в якості головних питань на переговорах були поставлені проблеми роззброєння, американська сторона з цією пропозицією погодилася. З ініціативи Р. Рейгана обговорювалися і деякі гуманітарні проблеми, особливо права людини. Варто зазначити, що Радянський Союз, ще до саміту у Рейк'явіку, вже зазнав істотних зрушень з цих питань. Під тиском Заходу влітку 1986 р. в СРСР була створена Комісія з прав людини і гуманітарних питань. У тому ж році були випущені відомі дисиденти Н. Щаранський і А. Сахаров. Під час переговорів була створена спеціальна група експертів, яка обговорювала питання про права людини. З цього часу тема прав людини стала складовою частиною порядку денного радянсько-американських переговорів [182, 18]. Незважаючи на те, що зустріч закінчилася без підписання будь-яких документів, вона вважається важливою віхою в радянсько-американському переговорному процесі щодо

стратегічних наступальних озброєнь і першим кроком до завершення епохи «холодної війни». В грудні 1987 р. М. Горбачов і Р. Рейган, на основі домовленостей в Рейк'явіку, підписали безстроковий Договір про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності.

Всі ці події активно обговорювалися на сторінках тижневика. Проаналізувавши публікації з даної теми, ми прослідковуємо однобоке висвітлення цих подій. Радянський Союз описується виключно в позитивному руслі, на відміну від США, які зазнають постійної критики та негативних, а інколи навіть різких відгуків. Такі публікації сприяли навмисному створенню негативного образу США для радянських читачів. Про це свідчать самі назви публікацій. Наприклад, в № 1 міститься стаття під назвою «Укротить ядерного дракона» – цим драконом, звичайно ж, автор називає США [185, 4]. Варто відзначити надмірну перенасиченість видання публікаціями з цієї теми. В цьому ж номері представлені ще ряд статей з подібною тематикою, в яких показово описується важлива роль Радянського Союзу, як миротворця. Яскравим прикладом зазначеного підходу слугує стаття тодішнього редактора «Огонька» А. Софронова «Дело правое святое» [186, 6], в якій автор зазначає: «И никто и ничто не вправе лишить человека этого священного, наиспрведливишого права на жизнь. И недаром великий Ленин, Советская власть первым своим декретом провозгласили: мир – народам! Мы, советские люди, тем и отличаемся по своей нравственной гуманистической сути от своих идеологических противников, что ради мира и справедливости на Земле не жалеем и не пожалеем ничего… Ну, а те, кто предал нашу веру, стараются зачеркнуть уроки истории, пытаются нынче вырезать из ядерного свинства «свой кусок ветчины» в виде очередных астрономических прибылей…». Подібною за своїм змістом та тематикою є публікація академіка А. Прохорова «По законам познания и мира»: «…самое главное – это мир. В борьбе за будущее должны объединяться все прогрессивные ученые. К этому призывают всех мирные инициативы

внешней политики Советского Союза. Слово за США, как сказал недавно Михаил Сергеевич Горбачев» [187, 4].

В «Огоньку» під № 5 за 1986 р. вся без виключення рубрика «Колонка міжнародного публіциста» була присвячена цій проблемі. Так, у статті депутата бундестагу Герда Бастіана говорилося про радянську програму звільнення планети від ядерної зброї, як про абсолютно нове слово у світовій політиці, дослівно: «Если раньше Запад, как правило, с порога отклонял любые советские предложения в области ограничения и сокращения вооружений, то теперь он не может больше позволить себе этого» [188, с. 2]. Аналогічну думку висловлювала й Мирьям Вире-Туоминен, представниця з Фінляндії, генеральний секретар Міжнародної демократичної федерації жінок: «Советский Союз – мощная держава, обладающая огромным промышленным и научным потенциалом. Но эта страна не стремится ни в коей мере к военному превосходству и призывает к тому же Соединенные Штаты Америки» [189, 3]. Типовим зразком радянської пропаганди слугував лист Рінальдо Тхомона, робочого Талліннського фанерно-мебельного комбінату: «…я за мир, за дружбу народов, за интернационализм, за то, чтобы все люди на Земле жили в мире, всегда были обеспечены работой. Поэтому я приветствую курс нашей партии, которая суверенно ведет нас к улучшению нашей жизни» [190, 4]. Не менеш перенасиченим радянською фразеологією була стаття А. Валахановича, голови колгоспу імені Фалько, з Білорусії: «Мы, люди крестьянского труда, ценим усилия партии и государства…». Особлива увага акцентувалася на «миролюбивой политике Коммунистической партии» [191, 4]. Показовим є те, що майже в кожній публікації зустрічалися тези з промов М. Горбачова, і звичайно ж, висловлювалася абсолютна підтримка будь-яких його дій. Про США говорилося виключно у негативному ключі і, водночас, всіляко пропагувалися досягнення Радянського Союзу.

В цьому ж номері журналу «Огонек», відразу на першій сторінці, містилася публікація «Надежда и уверенность», де зазначалося: «Советский

Союз всегда выступал поборником мира и дружбы между народами, не раз предлагал другим государствам плодотворное сотрудничество, основанное на взаимной выгоде. …Советские люди всей душой поддерживают заявления М. С. Горбачева и надеются на такой же конкретный деловой ответ руководителей других стран, и прежде всего администрации США» [192, 1]. «Американскому империализму явно не по душе наступившая у нас пора обновления и очищения, пора политической и духовной мобилизации советских людей на ускорение социально-экономического развития страны» – підкреслювалося у пропагандистській статті Б. Ярика «Рэмбо – политика, или нищета духа» [193, 4].

Не залишився без коментарів та обговорення проголошений Радянським Союзом односторонній мораторій на проведення підземних ядерних вибухів, а також нарада Політичного консультативного комітету держав-учасників Варшавського Договору, що відбулася 10-11 червня 1986 р. в Будапешті. У журнальній публікації «Веление времени», окрім зустрічі в Будапешті та підписаних документів, говориться про антирадянську політику США, яка, на думку автора, мала давню історію [194, 3]. Промовистою була й назва опублікованого інтерв'ю з Сол Блюмом (американським експертом в області ядерної стратегії) – «Измена духу Женевы» [195, 5]. Мова йшла про односторонній мораторій на проведення ядерних випробувань, який був оголошений Радянським Союзом 6 серпня 1985 р., а також про відмову Сполучених Штатів приєднуватися до мораторію. В № 43 за 1986 р. кореспонденти Телеграфного агентства Радянського Союзу (ТАРС) В. Іткін та Л. Черниченко спеціально для «Огонька» зробили репортаж з радянського ядерного полігону, в якому засвідчувалося: «Вот уже больше года здесь, в горном массиве Дегелен, ничто не нарушает симфонии земных недр. …С того дня, когда здесь был проведен последний испытательный ядерный взрыв, наш полигон молчит. Советский односторонний мораторий – это одно из наиболее осязаемых проявлений внешней политики Советского Союза.

…Американская администрация говорит о контроле. Пожалуйста, приезжайте, контролируйте…» [196, 6].

Активно обговорювалися на сторінках «Огонька» зустрічі М. Горбачова і Р. Рейгана в Женеві та Рейк'явіку. Висвітлення цих домовленостей та аналіз досягнутих результатів відкривався перед читачами вже в звичному прорадянському руслі. В № 6 за 1986 р. опублікована стаття «Часы истории», в якій спеціальний кореспондент «Огонька» В. Ніколаєв розповідав про радянсько-американську зустріч в Женеві. Також автор здійснив екскурс в історію цього міста, ділився побаченим, особливо акцентуючи увагу на місцях пов'язаних з життям В. Леніна у Женеві [197, 24].

Стаття «Исторический шанс» в № 10 присвячена критиці Стратегічній оборонній ініціативі: «Наиболее агрессивные круги империализма все еще не потеряли надежду на то, что смогут в социальном плане отбросить социалистические страны назад, разорить их экономически, а в военном отношении обогнать. Свидетельство тому – так называемая «стратигическая оборонная инициатива» США, получившая известность как «программа звездных войн» [198, 31]. Безпосередньо про зустріч в Рейк'явіку говориться у статті того ж кореспондента В. Ніколаєва «Разум восторжествует!». Аналізуючи події, автор зробив власні висновки: «Выступая на пресс-конференции в Рейкьявике, М. Горбачев сказал, что мы приехали туда с целым пакетом конструктивных предложений. …Со своей стороны, американцы приехали в Рейкьявик с пустыми руками, с такими предложениями, от которых несло нафталином» [199, 3].

Повільно і поступово почали змінюватися доктринальні, політико-філософські підстави зовнішньої політики СССР: стало формуватися так зване «нове політичне мислення». Сам термін в 1985-1986 рр. вживався ще рідко, але, швидко набираючи обертів, зазнавав поширення. Ця тенденція яскраво проявлялася і на сторінках журналу «Огонек». Так, у вище згаданій статті «Разум восторжествует!» вже використовувався цей крилатий вислів

доби перебудови: «Как и раньше, их (мова йде про американців) переполняют имперские амбиции. Тем самым они продемонстрировали дефицит нового мышления» [199, 3]. Показовою виявилася стаття під назвою «Семь «если» и четыре «почему»» в № 40 за 1986 р., опублікована в рубриці «Наш комментарий». Автор, аналізуючи виступи Р. Рейгана та Е. Шеварнадзе в Генеральній Асамблеї ООН, зазначав: «В своем выступлении на 41-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН министр иностранных дел СССР Э. А. Шеварнадзе не цитировал Фолкнера. Но именно советская позиция, основанная на новом мышлении, могла органически впитать в себя его чувства и помыслы. …В выступлении Рейгана, к сожалению, отсутствовали элементы нового мышления, которое диктуется реальностями ядерно-космической эпохи» [200, 4].

Перш за все, термін «нове мислення» використовувався в розмовах про зовнішню політику країни, неприпустимість ядерної війни як засобу вирішення міжнародних суперечок. Таким чином, повністю відкидалася сталінсько-жданівска теза щодо протистояння «двох таборів». Традиційному для Радянського Союзу агресивно-ідеологічному визначенню пріоритетів зовнішньої політики, що ґрунтувалася на непримиримій класовій боротьбі, тепер були протиставлені загальнолюдські цінності та інтереси. Абсолютно незвичним для комуністичної ідеології, а тим більш практики стало визнання пріорітету загальнолюдських цінностей, а саме людського життя, можливості щасливого існування кожної окремої людини та людства взагалі. Заради цих цінностей країни і народи повинні подолати будь-які класові, національні, державні розбіжності, об’єднатися для рішення глобальних проблем роззброєння, голоду, бідності, хвороб, збереження навколишнього середовища. «Нове мислення» сприяло збільшенню довіри Заходу до нового керівництва СРСР. В подальшому під стягом «нового мислення» відбудеться демонтаж комуністичної ідеології в Радянському Союзі.

Важливу роль у журналі відігравали карикатури. Різноманітність їх тематики і насиченість вражає. У карикатурах відображалися такі теми як:

боротьба з класовими ворогами, релігією, взаємини політичних сил на міжнародній арені, бюрократизм, і так далі. Не дивно, що на карикатурах США завжди зображувалися негативним персонажем й втіленням зла. Часто через ілюстрації, висміювалася політика країни-суперниці, всіляко показувалася її меншовартість та низькі моральні якості.

Загостренню ситуації сприяли об'ємні публікації Ю. Жукова «Псы войны», матеріали якої, розміщувалися в трьох випусках поспіль. Мова йшла про військових найманців, тобто про людей, які беруть участь у збройному конфлікті, не через ідеологічні, національні чи політичні міркування, або ж через військовий обов'язок, а через бажання отримати матеріальну винагороду. Якщо говорити більш конкретно, то автор акцентував увагу на тому, яку підготовку проходили та для яких цілей використовувалися спецслужбами США американські найманці. Мета викладених матеріалів очевидна – розігрівати ворожнечу між двома країнами: «…их грязная цель (мова йде про американських найманців) – любыми средствами душить народы, не желающие жить в рабстве у капиталистов и осмеливающиеся мечтать о новой, свободной жизни» [201, 20]; «Культ убийства и насилия – вот питательная середа для наемников…» [202, 22].

Узагальнимо, що в другій половині XIX ст. склалася ситуація, яка вимагала від тогочасних видань узагальнюючого висвітлення подій, поглибленого аналізу процесів, що відбувалися в науці і літературі. Це і дало життя новому типу тонкого ілюстрованого журналу. Характер аудиторії, до якої звертався журнал, вимагав специфічного способу викладу і подачі матеріалу, а саме особливого оформлення тексту на сторінці, наявності ілюстрацій, публікації статей, з переконуючою аргументацією. «Огонек» був одним з яскравих прикладів даного типу періодики. Суспільство потребувало близького і зрозумілого читачеві журналу і «Огонек» став таким тижневиком, поєднуючи в собі достоїнства газети і журналу. З його сторінок читач дізнавався про новини науки, літератури і мистецтва. Зміст тижневика відображав реальне життя і різноманіття подій, що відбувалися. При цьому

найменше уваги приділялося питанням політики. Пізніше вказана концепція журналу змінилася. Цьому сприяли кадрові зміни у головній редакції журналу, а також тотальний вплив радянської ідеології на засоби масової інформації. У той час, коли Радянський союз стояв на порозі змін та зрушень в демократичному напрямку, головним редактором журналу «Огонек» був А. Софронов. Його погляди, як головного редактора повністю співпадали з головною політикою партії. Тому у новий період змін «Огонек» входив зі старими заідеологізованими штампами та радянською пропагандою. В умовах безперервного будівництва комунізму головним завданням засобів масової інформації в Радянському Союзі було інформувати населення про трудові досягнення радянських людей. Софроновський «Огонек» успішно справлявся з поставленим завданням. У журналі повідомлялося про передовиків та «ударників» праці, про економічні досягнення та високий рівень життя колгоспників, про досягнення цілих областей та успіхи в створенні великих промислових комплексів, про освоєння космосу, але замовчувалися проблеми низької якості продукції та дефіциту, майже не було згадок про небувалий розмах тіньової економіки. У зв’язку з «холодною війною» особливої популярності набула тема відносин США та Радянського Союзу. В публікаціях журналу «Огонек» простежувалося негативне ставлення до США та їх політики. Публікації тижневика однобічно та суб’єктивно висвітлювали ці події, формуючи таким чином образ США як найбільшого ворога Радянського Союзу. Це сприяло ще більшому загостренню стосунків між двома країнами.

2.2 Кардинальні зміни в редакційній політиці з приходом В. Коротича

На початку 1980-х років знайомий кожній родині художньо-публіцистичний тижневик «Огонек» був одним з найбільш консервативних журналів. Тогочасний редактор А. Софронов перебував на цій посаді

тридцять років з 1953 р. по 1986 р., за цей час «Огонек» остаточно перетворився на «класику жанру» – спокійне видання для стабільного життя. Як вже зазначалося, публікації журналу повністю відповідали вимогам радянської ідеології. Для матеріалів тижневика характерною була надмірна консервативність та заідеологізованість. Проте у другій половині 80-х років «Огонек» змінив стратегію, і буквально відразу перетворився на «рупор перебудови». На сторінках журналу піднімалися найгостріші питання сучасності, публікувалися викривальні статті та поверталися з небуття незаслужено забуті в Радянському Союзі письменники, публіцисти і громадські діячі. Головну роль в цих перетвореннях зіграв В. Коротич, який в травні 1986 р був призначений головним редактором журналу. Українській письменник, редактор журналу «Всесвіт» привернув до себе увагу члена ЦК КПРС Є. Лігачова своїм відвертим і сміливим інтерв'ю про події 26 квітня 1986 р. Вибух атомного реактора в Чорнобилі В. Коротич, розцінював як злочин, а те, що керівництво АЕС після катастрофи перервало всі канали зв'язку ядерної електростанції з навколишнім світом, ще й злочином проти права людей на отримання інформації. У той час, не кожен міг наважитися голосно сказати про масштаби всієї аварії. Відверте інтерв'ю київського редактора зацікавило завідуючого відділом пропаганди ЦК, і вже до липня 1986 р. черговий номер «Огонька» виходив за підписом В. Коротича.

Одна з перших вимог нового редактора полягала в тому, щоб готувати матеріали, які було б цікаво читати самому, які хотілося б обговорити з друзями і близькими [130]. В. Коротич, як правило, незмінно перебував у центрі уваги, двері до головного редактора завжди були відчинені для всіх бажаючих поспілкуватися з ним. Цю традицію він переніс ще з журналу «Всесвіт» у Києві. Тепер не потрібно було принижено чекати редакційного керівництва, яке ніколи не любило, коли хтось нагадував про себе та свої проблеми. З приходом В. Коротича не тільки відповідальний секретар, але й будь-який працівник, кореспондент, що отримував мізерну зарплатню, був зрівняний в правах доступу до головного редактора. Цей стиль повністю

відповідав часу змін, що відбувалися в країні. Навіть після скасування номенклатурних призначень редакторів колектив «Огонька» таємним голосуванням обрав В. Коротича на головну посаду, що свідчило про довіру та повагу до нього серед колег [142].

Обираючи кадри, В. Коротич надавав перевагу не особистим, а діловим відносинам. Варто звернути увагу, що одним з перших розпоряджень нового редактора до відділу кадрів було взагалі не заповнювати в анкетах графу «національність», як таку, що не має відношення до ділових якостей працівника.

Якщо проаналізувати склад редакції середини 80-их років, то він на 70 % був представлений людьми, які працювали ще за А. Софронова [147, 6]. Це свідчило про те, що згідно принципів демократії, масових звільнень не було, але публікувалися лише ті матеріали, які відповідали тогочасному духу перебудови та гласності. Секретаріат був переповнений рукописами власних працівників, що продовжували описувати трудове життя людей в традиціях соціалістичного реалізму, але редакція відкривала двері зовнішнім авторам. Таким чином вирішувалася проблема якості матеріалів і їх спрямованості. Та все ж, варто зазначити, що зі зміною головного редактора, колектив залишила група журналістів, які потім створили ядро нового журналу «Наше наследие».

Софроновський «Огонек» у своїх публікаціях постійно когось виправляв і на когось доносив. В. Коротич повністю викорінив цей стиль з журналу. На сторінках видання не було опубліковано жодного з так званих «відкритих листів», крім одного – «Відкритого листа Федора Раскольникова Йосипу Сталіну» в № 26, 1987 р., де йшлось про життєвий шлях Ф. Раскольникова, та те як його зробили ворогом народу. Саме тоді читачі вперше дізналися про, цей раніше заборонений до публікації, документ [203, 4]. Почали друкуватися статті на гострі актуальні теми: про торгову мафію, ринкову економіку, розвиток кооперативів, освоєння цілини, проблеми культури і т.д. Тобто на місце політичних зведень, інтерв'ю-анкет з

політичними діячами, нарисів про «ударників праці» прийшли глибокі аналітичні статті в яких висвітлювалися проблеми з різних сфер життя.

Не останнє місце серед публікацій займала історична тематика. Журналісти зверталися до історії, здійснювали аналіз тих чи інших подій, намагалися об'єктивно оцінювати та переосмислювати їх. Вперше перед читачами обговорювалися раніше незнані та заборонені теми, друкувалися архівні матеріали. Багато статей було присвячено політичним репресіям 1930-х рр., внутрішньопартійній боротьбі в 1920-х рр. й альтернативним варіантам будівництва соціалізму, об'єктивному обумовленню комуністичної доктрини формування культу особи Й. Сталіна, критиці «адміністративно-командної системи». Зі сторінок популярного тижневика читачі дізнавалися про справжні жахи сталінської репресивної машини, які замовчувалися десятиліттями. З постаттю Й. Сталіна пов'язувалися масові репресії, розкуркулювання, насильна колективізація, голод, причини невдач початкового періоду Другої світової війни і т.д.

Вже в кінці 1986 р. в «Огоньку» починали з'являтися публікації, що викликали масовий читацький інтерес. Так в № 37 опубліковано уривок з роману «Белые одежды» В. Дудинцева [204, 10], де мова йшла про період після 1948 р., а саме про Т. Лисенка та складну ситуацію в біологічній науці. Ще неодноразово до цієї теми будуть повертатися автори «Огонька». У тому ж році було опубліковане інтерв'ю під назвою «Советский Союз нужно открывать заново» с Жераром Стрейфом, французьким журналістом і письменником, який легко і з гумором описував складений Франції спотворений образ Радянського Союзу: «Французам внушили, что советские люди — это лишенные индивидуальности механизированные существа, нечто вроде роботов из научно-фантастических фильмов» [205, 7]. Раніше, публікувати таке в засобах масової інформації було просто недопустимо.

В роки перебудови почала народжуватися нова література, позбавлена ідеології. Саме такі публікації прагнула бачити редакційна колегія на сторінках журналу. Поверталися з небуття і заборонені раніше праці. Так,

наприклад, твори поета М. Гумільова, що був розстріляний петроградськими більшовиками в 1921 р. досить довго не видавалися у Радянському Союзі. Для того, щоб читачі журналу могли ознайомитися з гумільовською спадщиною В. Коротич використовував свій, як він називав, «метод козирних передмов». Тобто писалися такі передмови до книги, які б влаштовували цензуру, але часто не відповідали реальному змісту твору. Таким чином, праця публікувалася, передмову ніхто не читав, але книгу читали всі [142].

Передмову до праць М. Гумільова написав В. Карпов – ветеран-розвідник, Герой Радянського Союзу, голова правління Спілки письменників. Завдяки цьому було випущено велику добірку поезій М. Гумільова в номері і, одночасно, його ж збірку в бібліотеці «Огонька» [144]. За допомогою тижневика читачам стали відомі подробиці трагічної долі поета М. Гумільова, деталі розгрому видання «Новий світ».

Не менший резонанс у читацькій аудиторії викликали подробиці цькування Б. Пастернака [206, 28]. В матеріалі «Живым и только до конца» були опубліковані цінні листи Б. Пастернака до своєї двоюрідної сестри О. Фрейденберг. Це листування стало для них обох душевною опорою та підтримкою в нелегкі часи їхнього життя. Увазі читачів були представлені надані й інші листи Б. Пастернака до В. Асмуса та О. Благініної [207, 26].

Все більше у журналі почали публікуватися творчі доробки поетів та письменників, які загинули в результаті репресій, або повернулися додому із заслання.

Публікація твору О. Солженіцина «Матренин двор» супроводжувалася преамбулою, в якій йшлося про несправедливу критику та переслідування автора: « …эта травля велась такими гнусными средствами, о Солженицыне писали в таком чудовищном тоне, на голову его обрушили столько лжи и клеветы, что это почти совершенно исключало для многих не только возможность какой бы то ни было критики Солженицына, но даже полемики с ним, ведь такая полемика неизбежно рассматривалась бы как соучастие в травле» [208, 12]. Також на розсуд читачів були представлені витяги з

газетних статей січня – лютого 1974 р. з жорсткими та необґрунтованими звинуваченнями О. Солженіцина, надрукованими в розпал цькування письменника та напередодні його висилки. Опубліковані матеріали викликали широкий суспільний резонанс, про що свідчили чисельні листи, надіслані до редакції.

Вражаючими для радянського читача були нариси про смерть В. Леніна, що належали перу М. Булгакова та О. Мандельштама, які співпрацювали з московськими газетами в 1924 р. [212, 7], [213, 8]. Крім того на сторінках тижневика почали друкуватися матеріали з економіки, що відображали погляди та пропозиції економістів, які загинули в роки репресій. Мова йшла про О. Чаянова [214, 6], М. Вавилова [215, 26], а також Н. Бухаріна [216, 26].

В. Коротича часто звинувачували в публікації документів, що руйнують образ всемогутньої радянської комуністичної партії і незмінно справедливої радянської влади, про яку належало говорити тільки у позитивному ключі. Верховне чиновництво було поза критикою і навіть поза підозрою, але «Огонек» зламав цей стереотип. На сторінках тижневика одна за одною виходили викриваючі статті про здійснені злочини та корупцію у вищих органах влади. Так, в № 19 за 1988 р. була опублікована стаття Ю. Карякіна ««Ждановская жидкость» или против очернительства». В країні на всіх рівнях йшло різке засудження сталінських репресій, але часто все зводилося до засудження лише одного Й. Сталіна. Роль багатьох політичних діячів в організації репресій 1930-х – 1940-х років, навмисно замовчувалася, або істотно занижувалася. Саме ця проблема і була висвітлена автором [217, 25]. Назва статті – «Ждановская жидкость» – мала прихований підтекст, а саме вказувала на Ю. Жданова, партійного діяча, одного з тих, хто особисто контролював розстрільні списки в кінці 1930-х років. Але ще «ждановскою жидкостью» в кінці XIX століття медики називали особливу хімічну субстанцію, яка замасковувала трупний запах, так що аналогія тут очевидна.

Публікація цієї статті мала особливе значення і особисто для В. Коротича, для його професійної честі, як редактора. 13 березня 1988 р. в газеті «Советская Россия» під заголовком «Не могу поступаться принципами» було надруковано лист викладачки Ленінградського технологічного інституту (тепер Санкт-Петербурзький державний технологічний інститут (технічний університет)) Н. Андрєєвої [218]. Вона різко засудила політику перебудови, вважаючи, що гласність спрямована на очорнення соціалізму в цілому, і особи Й. Сталіна зокрема. Журналісти «Огонька» моментально відреагували, підготувавши відповідну статтю. В. Коротич вирішив заздалегідь проінформувати про це А. Яковлєва. Але публікацію йому заборонили, і причина незабаром стала зрозумілою: в газеті «Правда» вийшла аналогічна стаття «Принципы перестройки, революционность мышления и действий», написана особисто Яковлєвим. У цій статті лист Н. Андрєєвої було названо «маніфестом антиперебудовчих сил». Отже, «Ждановская жидкость» стала своєрідним реваншем Коротича, дозволивши йому все ж таки донести до читача думку редакції.

Статтю «Противостояние» в № 26 за 1988 р. можна з впевненістю назвати візитною карткою «Огонька» часів перебудови. Це був відкритий лист слідчих з особливо важливих справ при Генпрокурорі СРСР Т. Гдляна і Н. Іванова, які до того протягом п’яти років працювали над «Узбецькою (бавовняною) справою». За час розслідування вони розкрили величезну за своїми масштабами систему хабарництва і корупції на найвищому рівні, серед фігурантів зазначалися Ю.Чурбанов (зять Л. Брежнєва), секретарі ЦК союзних республік, генерали МВС, секретарі обкомів і райкомів. У своєму листі Гдлян і Іванов заявили про існування в СРСР організованої злочинності, стверджуючи, що найбільші фігури притягнути до відповідальності неможливо [219, 27]. За спогадами В. Глотова, В. Коротич взявся публікувати статтю на свій страх і ризик, без попереднього узгодження з ЦК. Номер журналу вийшов у світ 25 червня, а 28 червня в Москві почалася XIX конференція КПРС. В. Коротич пішов на конференцію,

взявши з собою безліч додаткових матеріалів, в тому числі лист на ім'я М. Горбачова і список високопоставлених хабарників, чиї імена не були названі в статті. Йому вдалося звернутися з запискою до Президії [147, 14]. В результаті була створена спеціальна бригада слідчих, і розслідування продовжилося.

З приходом В. Коротича для матеріалів журналу стало характерним правдиве висвітлення історії, публікація раніше заборонених рукописів, архівних документів. Перед кожним виходом матеріалів, які відкривали для читачів нові сторінки минулого, редактору доводилося вести довгі суперечки з цензорами і з керівництвом ЦК. У тогочасній літературі не було прийнято оприлюднювати документи, без їх попереднього перегляду відповідними органами вищої влади [135]. Щодо публікацій архівних документів в журналі «Огонек» необхідно зазначити, що число таких матеріалів невелике, оскільки у дослідженні враховувалися лише публікації безпосередньо документів як таких, і не враховувалися документальні фрагменти (вставки, цитати) в публіцистичних або наукових статтях. При цьому кількість архівних документів, що побачили світ на сторінках журналу у складі статей, нарисів, уривків з наукових монографій та інших матеріалів величезна. Примітно, що архівні матеріали постійно використовувалися різними авторами для аргументації своєї позиції, до них апелюють практично в кожній статті. Про це свідчать, зокрема, назви таких рубрик, як «Говорять документи», «Зберігати вічно», «Свідки звинувачення» та інші. Також привертає увагу величезна роль, яку в журналі відігравали наочно-ілюстративні форми подачі історичної тематики. В основному, це були фотоматеріали, репродукції картин та інше. Публікація спогадів супроводжувалася фотографіями з сімейних архівів їх авторів.

Поступово разом зі зміною тематики публікацій відбувалася зміна авторської позиції на користь дедалі ширшої відкритості і, як наслідок, індивідуального авторського стилістичного забарвлення тексту. Автори статей використовували будь-яку можливість виразити своє ставлення до

того, про що говорилося в матеріалі, навіть у таких стандартних жанрах, як інформаційна замітка. Текст як точка зору індивідуума, як слово, що належить певному суб'єктові висловлювання, став значно виразнішим. Автор перестав бути знеособленим ретранслятором інформації – він чим далі тим більше перетворювався на її інтерпретатора. Точка зору конкретної особи ставала цікава сама по собі. Створення в «Огоньку» нових рубрик (наприклад «Вільна трибуна»), публікації відкритих читацьких листів сприяли закріпленню за людиною права на вільне висловлювання своєї думки [92, 17].

В журналістські матеріали проникає безліч розмовних і просторозмовних виразів, які зустрічаються не тільки в тексті, але й у заголовках публікацій. Використання стилістично зниженої лексики – один з прийомів, за допомогою яких виражалася активна авторська позиція і скорочувалася дистанція «журналіст-читач». Замість звичного офіційного журналіста, який говорив від імені партії, з'явився журналіст, що говорив від свого імені, автор-співрозмовник.

Також характерним стало активне використання авторського «я» («я переконаний»; «на мій погляд»; «я б розглянув детальніше»). Іноді це «я» навмисно акцентувалося, підмінюючи «ми» в стійкій конструкції. Наприклад задаючи питання в інтерв'ю американському письменнику Джону Апдайку, кореспондент «Огонька» А. Боровик вживав вираз «в моїй країні» [220, 17]. Для американця це звучить звичайно (in my country), але для радянської людини такого виразу не існувало зовсім. Адже справжнім штампом було словосполучення «в нашій країні», яке мало в основі поняття колективності – наріжного каменю радянської ідеології. Таким чином, кажучи «в моїй країні», журналіст демонстрував здатність до нового індивідуалістичного мислення.

Варто звернути увагу на зміни у веденні інтерв'ю. Діалог, до якого неодноразово закликав в своїх виступах М. Горбачов, став одним з ключових прийомів оновленої публіцистики. Навіть всередині монологічного журналістського тексту виникають елементи діалогу: автори «Огонька» часто

використовували риторичні питання, наводили різні точки зору, прагнучи забезпечити плюралізм думок [221, 86]. Запитання журналіста, нерідко перевищувало за обсягом відповідь героя. Редактори намагалися зберегти не тільки інформативну складову бесіди, а й особливості індивідуальної мови. Інтерв'ю відходило від радянського типу «опитувальника-анкети», стало емоційним, як з боку співрозмовника, так і з боку журналіста. Читач бачив справжню розмову двох людей, від початку і до кінця. Таким чином, інтерв'ю перетворювалося на цікавий діалог компетентних співрозмовників. Журналіст різними способами виявляв свою активність, він вільно розмовляв, висловлював свою точку зору, повідомляв нові факти, що робило матеріал живим, динамічним і цікавим. Варто окремо відзначити популярність використання наукових термінів у журналі, які раніше зустрічалися лише в спеціальній літературі, в основному, з області економіки. У роки перебудови масовому читачеві довелося освоювати не тільки основи політики і економіки, а й відповідну термінологію. Зокрема, у журналі «Огонек», використовувалися такі терміни, як «світовий кінопрокатний ринок», «інфраструктура», «демократизація», «правова держава», «позаекономічний примус», «прецедент», «кон'юнктура», «оподаткування», «інфляція».

Завдяки новій редакторській політиці В. Коротича тираж журналу «Огонек» значно зріс (див. Рис. 2.2).

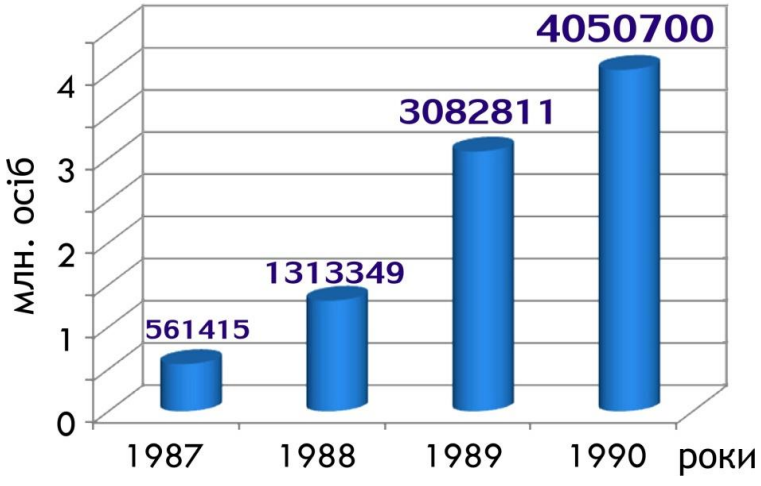

Рис. 2.2 Чисельність читачів, які здійснили підписку на журнал «Огонек» упродовж 1987–1990 рр.

Важливим аспектом в новій редакційній політиці тижневика стало відновлення і налагодження зв'язку «читач-журнал-читач». Так, редакція тижневика опублікувала анкету «Кто вы, наш читатель?», де всі бажаючі могли відповідати на запитання та надсилати листи, в яких розповідали про себе. А потім ці листи читачів публікувалися на сторінках журналу. Здебільшого це були не просто короткі, формальні відповіді на поставлені запитання. В них висвітлювалася людська доля, історія пошуків свого місця в житті, радісні та трагічні моменти, навіть траплялися особисті зізнання [222, 10]. Аналізуючи надіслані листи, завідуюча відділу листів і масової роботи В. Морозова зробила висновок: «Обратившись к читателю с просьбой рассказать о себе, мы попали в самою болевую точку – оказалось, что читатели давно ждут откровенного, доверительного, теплого разговора по душам, чтобы можно было излить умному другу все, что волнует» [223, 5].

У № 37 1986 р. містилася публікацію Н. Бумагіної ««Шары» белые и черные» [224, 18], де кореспондентка зверталася до читачів журналу. Її цікавило, що їм подобається в «Огоньку», які недоліки має тижневик, пропозиції, щодо нових тем, які б цікавили суспільство. Спостерігається активна взаємодія редакції тижневика з читачами. Часто до редакції надходили листи, в яких читачі висловлювали своє враження про прочитане в журналі, або й взагалі підказували кореспондентам нові теми для дослідження. Наприклад, в № 3 за 1987 р. був опублікований лист студентки Ленінградського інституту авіаційного приладобудівництва, в якому читачка та її друзі-студенти цікавилися життям та науковою діяльність Г. Марчука – новообраного президента академії наук СРСР. Тому саме цій постаті була присвячена стаття Л. Голованова «Во власти поиска» [225, 17]. Інтерв'ю із завідуючим сектором теорії і соціології кримінального права інституту держави і права АН СРСР, доктором юридичних наук, професором А. Яковлєвом взагалі було побудоване на конкретних питаннях читачів. Адже, 18 червня 1987 р. був виданий Указ Перизидіума Верховної Ради СРСР про амністію в зв'язку з 70-річчям Великої Жовтневої соціалістичної

революції. Перші читацькі відгуки з'явилися буквально на наступний день. Тому, кореспондентка А. Алова будувала розмову таким чином: «С вашего позволения возьму на себя роль представителя читателей и буду строить свои вопросы прямо на цитатах из писем. Итак, «столицу и другие крупные города наводнят уголовники» – это опасение москвича Н. Батурина. О. Авдеенко из Одессы считает так: «Конечно, «урки» будут довольны – избежали заслуженного наказания. Но о нас-то почему не подумали? Ведь мы теперь не сможем спокойно ходить по улицам…»» [226, 28].

Загальною практикою стали листи, в яких читачі відразу ж на початку свого повідомлення посилалися на попередні публікації «Огонька»: «С огромным интересом прочитал очерк Д. Лиханова «Анатомия касты». Спасибо ему за освещение этого громкого дела…» [227, 1], «Статья «О почестях и наградах» в «Огоньке» № 25 побудила меня написать о том, почему я отказался от ордена Отечественной войны II степени» [228, 4], «Несколько слов по поводу интервью с Чингизом Айтматовым «Цена прозрения» в № 28. Принципиально не могу согласиться с позицией уважаемого мной писателя» [229, 31], «Прочла в № 28 выдержки из писем, касающихся общества «Память». Мне кажется, что у некоторых его членов настоящее беспамятство» [230, 5], «Никогда не предполагал, что придется полемизировать с министром финансов. Вынужден, ибо позиция Б. Гостева, представленная в интервью («Огонек» № 29), вызывает, мягко говоря, недоумение» [231, 2].

Деякі публікації, особливо на історичні теми, обговорення яких раніше було заборонено, викликали у читачів справжній емоційний сплеск. Ця бурхлива реакція суспільства проявлялася в опублікованих листах. Так, до редакції надійшли сотні листів щодо статті доктора історичних наук В. Полікарпова. Більшість з них починалася схвальними словами: мовляв це перемога, гласність тріумфує, якщо стало можливим говорити правду, яку замовчували десятиліттями. Але були й такі листи, де читачі не погоджувалися з автором публікації і вважали політику Сталіна

виправданою. Таким чином на сторінках журналу розпочиналося обговорення, і навіть цілі дискусії між самими читачами.

Неодноразово й редакторський колектив тижневика звертався до читачів з закликами продовжувати брати активну участь в житті «Огонька». Наприклад в № 52 за 1986 р., аналізуючи надіслані до редакції листи, В. Морозова зазначала: «Редакция благодарит всех приславших отклики на наши публикации, благодарит за неравнодушие и ждет от вас советов, предложений, раздумий, откровений» [223, 5]. У № 30 за 1987 р. читаємо таке звернення: «Разные письма. С одними соглашаешься, другие вызывают чувство протеста, третьи заставляют по-новому взглянуть на старую проблему, четвертые… Да впрочем, все письма, которые приходят сейчас в редакцию, интересны, важны для нас, они заставляют размышлять, удивляться, спорить, думать» [232, 5]. В № 1 за 1989 р. В. Коротич писав: «Редакция благодарна постоянным подписчикам и горячо приветствует новых. «Скорее, ярче, смелее, чем в других редакциях» – эти слова остаются нашим девизом и в новом году» [233, 5].

В редакцію журналу писали про те, чого не хотіла чути і визнавати радянська влада – про погані квартири і злиденне життя, про безправ'я, безробіття і багато іншого, що не могло потрапити на сторінки офіційної партійної преси. Так до редакції журналу з кожним разом приходило все більше листів, пронизаних болем, несправедливістю і відчайдушним пошуком правди. Наприклад, М. Ренні з Ленінграду писав про жахливі побутові умови в армії та про втечі курсантів: «Оказалось, что за три месяца службы курсанты всего пять раз мылись в бане, где нет горячей воды и лимитирована холодная. Постельное белье меняют крайне редко, в подразделении завелись вши. От плохих бытовых условий курсанты совершают побеги, только за последние два месяца убежали два человека. Курсанты постоянно хотят есть и спать, плохо одеты и плохо выучены по специальности» [234, 7]. Учасник війни І. Захаров скаржився на низькі пенсії: «Знал я, что к 40-летию Победы было решение прибавить пенсию

участникам войны на 20 процентов. Время идет, пенсию не прибавляют. Я – в райсобес, а там отвечают: «Не положено, хоть участник войны, но вы – пенсионер-колхозник». …О какой социальной справедливости мы говорим, если для пенсионера-рабочего – одни условия, а для пенсионера-колхозника – другие?» [235, 6]. Про безпідставне подорожчання хлібу повідомляв В. Казаков: «У нас в Ставрополе хлеб подорожал буквально за несколько месяцев: сначала довели цену до 24 копеек за килограмм, затем сделали булку круглой и оценили в 30 копеек, а с нового года в 36. …Ни постановления, ни разъяснения не дали, а цена в целом поднялась на 80 процентов» [236, 2]. Про перешкоди святкуванню 175 річчя поета Т. Шевченка писав Б. Козлов з Києва: «10 марта в Киеве, у памятника Т. Г. Шевченко, я стал свидетелем поразительного явления. Праздновалось 175-летие великого поэта, и множество людей пришли к памятнику возложить цветы, почитать стихи, спеть «Реве та стогне…». Но не тут-то было!..» [237, 7]. Про постійний дефіцит товарів скаржився М. Любаков: «Я часто гощу у родственников в городе Жашкове Черкасской области. Район этот сельскохозяйственный, но купить в магазине картошку, помидоры, морковь, лук невозможно. Также не бывает и масла по госцене, хотя есть свой маслозавод. Но вот приехал первый секретарь Черкасского обкома партии, и на один час на прилавках появилось все. Зачем эта показуха?» [238, 3] і так далі.

Нами зафіксовані випадки, коли колектив журналу особисто допомагав читачам вирішити ті чи інші проблеми, особливо це стосувалося захисту культурних пам’яток. Для прикладу наведемо лист підписаний 300 особами, що надійшов до редакції: «Мы, прихожане Рождество-Богородицкой православной церкви, обращаемся к вам с просьбой о защите наших законных прав, гарантированных Конституцией СССР, законодательством о культах. У нас хотят конфисковать строящееся молитвенное здание на месте старой церкви, находящейся в аварийном состоянии, на том основании, что мы начали ее возводить без письменного разрешения властей (но ведь устные

распоряжения и председателя райисполкома, и его зама были даны при свидетелях!) [239, 30]. Для розслідування і детальнішого вивчення справи був обраний спеціальний кореспондент «Огонька» С. Власов. Він отримав відрядження в Краснодарський край та не одноразово особисто спілкувався з представниками обох конфліктуючих сторін. Таким чином, на сторінках тижневика з'явилася публікація «Если рассудить по-людски» в якій обговорювалася ця проблемна ситуація. Також до редакції надійшло повідомлення з Краснодарського краю від секретаря Крайового комітету Комуністичної партії Б. Кібірева: «В дополнение к материалу, собранному специальным корреспондентом «Огонька» С. Власовым о строительстве молитвенного дома в станице Красноармейская Краснодарского края, сообщаем, что данный вопрос рассмотрен на бюро крайкома КПСС. …Принято решение узаконить строительство молитвенного дома, при этом исправить просчеты, имеющиеся в самодельном проекте… Уполномоченным Совета по делам религии при Краснодарском крайисполкоме принимаются меры к руководителям церковного совета, допустившим грубые нарушения советских законов о религиозных культах. Принятыми мерами конфликт исчерпан, обстановка в ст. Красноармейской нормализуется [239, 31].

В журналі навіть була створена міні-рубрика «Огоньку отвечают», в якій друкувалися звіти про всі конфліктні питання, що були вирішені завдяки публікаціям популярного тижневика. Наприклад, у статті ««Укрощение» госинспектора», опублікованій у другому номері журналу за 1987 р., були підняті важливі питання щодо формування органу «Держприймання» на московському виробничому об'єднанні «Фрезер». А саме критикувалися дії генерального директора об'єднання В. Пащенко та секретаря парткому В. Привалова. Вказувалося на необґрунтованість прийнятого рішення бюро Волгоградського РК КПРС про виключення з партії працівника В. Постнова, після його переходу на роботу до складу «Держприймання» (24 грудня 1986 р. це рішення було скасоване) [240 6]. Так от, відповіддю на цю критику став звіт секретаря Волгоградського РК КПРС В. Белянінова, опублікований в

«Огоньку». Секретар інформував про проведену роботу над працівниками виробничого об'єднання «Фрезер» та підтримав редакцію журналу «Огонек», яка надала цій історії гласності: «Районный комитет партии считает вопрос, затронутый в статье, крайне актуальным и поддерживает поднятый журналом разговор о становлении органов госприемки, о системе подбора кадров, возникающих при этом трудностях. Эту тему на основании уже сложившегося сегодня опыта необходимо продолжать, чтобы не повторять имеющиеся ошибки» [241, 26].

В № 21 за 1987 р. було опубліковано замітку С. Тімофєєвої, в якій говорилося про перепони в роботі преси. Адже для зустрічі з керівником управління громадського харчування Міністерства торгівлі СРСР З. Соболевою, від журналістки вимагали спеціальний офіційний дозвіл заступника міністра торгівлі [242, 26]. А вже в № 34 була опублікована офіційна відповідь тодішнього міністра торгівлі Радянського Союзу К. Тереха: «В заметке «Разрешите обратиться!» в № 21 совершенно справедливо говорится о надуманных препятствиях в работе прессы. Данная публикация обсуждена на производственном совещании с участием членов Коллегии и руководителей всех подразделений аппарата Министерства торговли СССР. Начальнику Управления общественного питания тов. Соболевой З. Т. указано на необоснованность ее отказа от встречи с корреспондентом по вопросам, находящимся в ее компетенции, под предлогом необходимости получения разрешения руководства. Учитывая, что тов. Соболева З. Т. осознала неправомерность своего поступка, решено ограничиться обсуждением. Обращено внимание работников аппарата министерства на недопустимость подобных фактов» [243, 31].

В № 37 за 1987 р. в тій же рубриці ««Огоньку» отвечают», читаємо звіт заступника начальника управління організації торгівлі Міністерства торгівлі СРСР М. Степанова: «…рассмотрена статья «Обещали и не сделали» («Огонек» № 11, 1987); автором правильно ставится вопрос о затянувшемся открытии в Москве магазина «Оргтехника» по продаже

товаров, необходимых для деятельности журналистов и других граждан, занятых творческим трудом. Главторгу Мосгорислолкома поручено ускорить открытие указанного магазина. Заместитель начальника управления организации торговли Минторга СССР М. Степанов» [244, 3]. В № 29 за 1989 р. читаємо письмове звернення В. Нагибіна, заступника військового прокурора Московського військового округу (МВО): «В связи с публикацией в 21-м номере журнала «Огонек» информации журналиста И. Мамичевой о гибели военнослужащих во время слета солдатских матерей сообщаю, что по этому факту военной прокуратурой сразу же в день происшествия возбуждено уголовное дело. Впоследствии оно принято к производству опытным оперативным работником военной прокуратуры МВО, создана следственная группа. В настоящее время расследование дела еще не окончено, в связи с особой сложностью дела, необходимостью выполнения значительного объема следственной работы, проведения большого количества сложных экспертиз. Следствие по делу находится на постоянном контроле военной прокуратуры МВО и Главной военной прокуратуры, о его результатах редакция будет проинформирована дополнительно» [245, 5]. Всі ці звіти свідчать про те що, з думкою тижневика рахувалися не тільки читачі, але й державні органи країни.

У міру того, як зростав авторитет журналу, зростала і неприязнь до нього. Це проявлялося, як з боку преси, що мала діаметрально протилежні погляди, так і з боку чиновників. Співробітники «Огонька» продовжували отримувати несправедливо низькі заробітні плати. В № 2 за 1990 р. опубліковано лист президента американської фірми Компьютрейд интернешнл Марка Перкера. Ця фірма хотіла сприяти матеріальному стимулюванню журналістів «Огонька» і тому запропонувала щомісячну премію в розмірі 500 радянських рублів, за кращу публікацію місяця, яка мала призначатися читачами [246, 7]. Редакція з радістю прийняла дану пропозицію, але не могла не нагадати про проблеми, які хвилювали колектив тижневика: «Мы признательны американской фирме за внимание к нашему

журналу, который ценят и за пределами страны. Думаем, что премию фирмы получат самые достойные авторы. И все-таки чувство радости по поводу новой возможности поощрять талантливых журналистов имеет легкий привкус горечи. О делах «Огонька» (как-то неловко хвалить самих себя!) красноречивее всего свидетельствует его растущий тираж. К голосу журнала прислушиваются миллионы людей. А мы, огоньковцы, уже который месяц пребываем в состоянии тягостного ожидания: когда же, наконец, сбудутся обещания? Последние новости о предполагаемом переходе на хозрасчет: решено «не пущать». …Одно лишь несомненно: перестроечная формула «Чтобы лучше жить, надо больше работать», которую разделяем мы всей душой, по каким-то, не вполне ясным для нас причинам никак не вписывается в повседневную деятельность журнала «Огонек» [247, 7].

Журнал називали антирадянським і антикомуністичним, але його прибутки як і раніше йшли до Управління справами Комуністичної партії, яке володіло видавництвом «Правда». З великими затримками друкувався в «Правді» зростаючий тираж «Огонька», значно гірше відбувалася доставка журналу передплатникам [248]. Внаслідок чого, до журналу надходила маса листів зі скаргами та обуреннями, деякі з них були опубліковані. Так, в № 30 за 1987 р. оприлюднені листи-скарги про погану доставку «Огонька» і проблеми з підпискою журналу. Читачам були надані відповіді з відділу листів і масової роботи про те, що редакція прикладає максимум зусиль, щоб вирішити озвучені читачами проблеми: «Уважаемые читатели! Если вам не вовремя доставили журнал, сообщите. Если не подписали, звоните в редакцию, телеграфируйте о каждом факте нарушений. Ваши письма, каждый конкретный случай будут рассмотрены и, мы уверены, помогут решить наболевший вопрос с доставкой и подпиской [233, 5]. З приводу цих скарг була проведена відповідна робота у Міністерстві зв’язку СРСР, про яку на сторінках «Огонька» відзвітував Ю. Мільохін – заступник начальника Головного управління з поширення преси Міністерства зв’язку СРСР. Ю. Мільохін дав роз’яснення щодо кожного окремо взятого листа,

опублікованого в журналі. Наприклад: «Вологодское областное агенство «Союзпечать» установило, что А. Соколову подписка на «Огонек» была оформлена только после его настойчивых требований. Начальник отделения связи № 4 г. Череповца В. Чадаева наказана в административном порядке. Для предупреждения подобных случаев проведен инструктаж работников отделения связи города о сроках проведения подписки». Або ж, така ситуація «Недосыл 50 экземпляров № 9 «Огонька» в адрес Златоустовского узла связи произошел по вине Челябинского прижелезнодорожного почтамта, который не принял необходимых мер к расследованию того факта, что этот номер журнала был заменен на пачку с газетой «Пионерская правда». За непринятие меры сортировщице печати тов. Воротниковой объявлен выговор, начальник страхового цеха тов. Сентябова строго предупреждена. Часть экземпляров № 9 изъята из розничной продажи и возвращена подписчикам, некоторым из них возмещается стоимость утерянного журнала» [249, 5] і так далі. Та все ж листи зі скаргами продовжували надходити до редакції тижневика. В № 39 за 1988 р. читачка жалілася на те, що була змушена дати хабара за підписку на «Огонек»: «Впервые в жизни (а мне 70 лет) дала взятку. Знаете за что? За подписку на «Огонек». Сколько? 50 рублей сверх стоимости подписки. …Приходится поступать нечестно. …Раз дефицит – значит спекуляция, организаторы лимита должны были предвидеть и это. Фамилию сообщаю только редакции, сами понимаете почему» [250, 2]. Також спостерігалися випадки, коли вище керівництво навмисно робило все, аби журнал не потрапив до читача. Ось, наприклад, лист В. Шелеста з Іжевська в якому автор повідомляв: «Направляю вам прелюбопытный документ, разосланный по некоторым библиотекам Ижевска. Здесь без комментария ясно видно отношение нашего горкома партии к гласности» [251, 7]. Так, редакції була надіслана копія документа, в якому говорилося, про те що, міський комітет партії не рекомендує проводити пропаганду журналу «Огонек» та «Московские новости», а активізувати пропаганду газети «Правда».

Існували проблеми й з пільговим правом на підписку журналу «Огонек», про що свідчить звернення редакції тижневика до міністра зв'язку СРСР В. Шамшина: «Множество писем и телеграмм получил «Огонек» от читателей, которые имеют льготное право на подписку, и поток их, как это ни прискорбно, продолжает и продолжает нарастать. Предварительный анализ свидетельствует, что в результате введения ограничений больше всех пострадали именно льготники. От имени читателей просим дать официальное разъяснение: как им практически реализовать свое преимущественное право на подписку?» [252, 6].

Листів надходило так багато, що в № 9 за 1989 р. редакція надрукувала повторне звернення до читачів, з обіцянкою зробити все, щоб ситуація змінилася на краще: «Редакция журнала получает множество телеграмм, писем и телефонных звонков от подписчиков, встревоженных и возмущенных задержками в доставке им «Огонька». Даже в Москве эти задержки многодневны. Единственное предлагаемое нам объяснение: «Слишком многие хотят читать «Огонек»: печатники и доставщики не успевают» …Дорогие читатели, мы разделяем ваши недоумение и гнев, обещаем делать все для того, чтобы ситуация изменилась к лучшему. Нам очень обидно за вас, за себя и за дело» [253, 6].

Варто звернути увагу на дискусії, які виникали між журналом «Огоньок» та журналами, що продовжували слідувати канонам радянської пропаганди. Наприклад, в № 30 за 1987 р. були опубліковані матеріали, в яких аналізувалась стаття заступника головного редактора журналу «Молодая гвардия» В. Горбачова, який у своїй публікації «Перестройка и подстройка» критикував журнал «Огонек» з консервативних позицій. Він зокрема зазначав: «Само понятие партийности литературы и искусства исчезло со страниц «Огонька», «Огоньку» с его развлекательными шоу и гала-публикациями не подняться, не осилить обыкновенную правду простого человека из глуши, из провинции…» [254, 26]. Тому редакція журналу, аналізуючи вказану публікацію, спростовувала всі звинувачення в адрес

видання. Варто згадати й про провокуюче інтерв'ю колишнього редактора «Огонька» А. Софронова та його дружини в щомісячнику «Журналіст», де А. Софронов вихваляв «Огонек» тих часів, коли він був його редактором та критикував «Огонек» під керівництвом В. Коротича. Аналіз зазначеного інтерв'ю у досить саркастичному тоні знаходимо в № 44 за 1988 р.: «Тираж у «Журналиста» небольшой, есть опасение, что многие просто не узнают о примечательном событии в современной периодике. Вот мы и доводим о нем до сведения наших читателей. Итак, знаете ли вы, чьи стихи хвалил Пастернак? Кто был в дружбе с ним? Кто открыто возмущался, когда поэта травили? Поэт, драматург и публицист Анатолий Владимирович Софронов. Кто «всегда высоко ставил как поэта, как личность Ахматову? Софронов. Кто испытывал «потребность в большей гласности, в большей социальной остроте» еще задолго до перестройки? Софронов. Об этом и о многом другом можно узнать из семейного интервью. Которое дали журналу «Журналист» супруги Софроновы» [255, 4].

В № 47 за 1988 р. у своїй колонці редактора В. Коротич звертався до читачів: «…Здесь же хочется успокоить ряд читателей, сообщающих нам о нападках на «Огонек». А как же еще? Все существует в комплексе. Мы очень определенны, и наши оппоненты сражаются вовсе не против еженедельника «Огонек» или его сотрудников. Им претит круг идей, столь важных для нас с вами…» [256, 6]. Подібне звернення В. Коротича читаємо і в № 1 за 1989 р.: «Никогда в жизни ни «Огонек», ни я лично не получали столько оскорблений; но никогда еще не было нам так ясно, что речь идет о необходимости защитить свои взгляды и завоеванные в нелегкой борьбе моральные ценности. Во все века, если, как говорится, нечем крыть, публика определенного сорта прибегала к единственному доступному ей средству – оскорбить оппонента» [257, 6].

Наведемо яскравий приклад як читач Г. Бельський захищав нову редакційну політику журналу: «Прочел в № 31 письмо В. Русских, но так и не уяснил себе, почему не устраивает автора сегодняшний «Огонек», что

именно ему стало так неинтересно в нем. И в чем должен быть журнал «лучше»? Что означает «работать по-людски»? Кроме голословного отрицания, в письме не содержится никаких конструктивных предложений. Правда, имеется призыв вернуться к тому, «как работали раньше», то есть в то застойное болото, когда почти все наши литературно-художественные журналы были ни рыба, ни мясо, не имели своего лица» [258, 31].

Справжній резонанс викликав так званий «Лист семи», що був опублікований в газеті «Правда» під № 18 за 1989 р. Лист був підписаний сімома відомими діячами радянської літератури і мистецтва: шість письменників (М. Алексєєв, В. Астаф'єв, В. Бєлов, С. Вікулов, П. Проскурін, В. Распутін) та один кінематографіст (С. Бондарчук). На сторінках центральної партійної газети вони звинуватили популярний журнал «Огонек» у перекрученні історії, ревізії соціальних досягнень народу, в «опошленні» культурних цінностей, в реабілітації сумнівних явищ минулого. Звичайно ж цей лист не міг залишитися поза увагою. На нього відгукнулася величезна маса читачів та прихильників тижневика. Лист-відповідь, авторами якого стала інша плеяда культурних діячів (В. Биков, Б. Васильєв, А. Вознесенський, Д. Гранін, І. Друце, В. Дудинцев, Є. Євтушенко, Ф. Іскандер, Б. Окуджава, А. Приставкін) був опублікований в журналі «Огонек», оскільки редакція «Правди» відмовилася приймати їх лист. Автори зазначали: «…журнал «Огонек» немало сделал и делает для демократизации нашего общества и расширения гласности. Именно он начал серьезный разговор о необходимости полного избавления от ждановщины. …«Огонек» одним из первых во весь голос заговорил об увековечении памяти жертв сталинизма, был инициатором проведения «Недели совести». Этот журнал воскресил имена многих поэтов, писателей, художников; выступлением академика Д. Лихачева открыл рубрику «Боль Отечества», взяв под защиту культурные, исторические, национальные ценности; постоянно развивает тему милосердия… Всего не перечислить» [259, 27]. Прокоментував дану ситуацію і відділ літератури журналу «Огонек»: «…дискуссии, которые

навязывают нам иные оппоненты, вести неприлично. Хотя бы потому, что не ради дискуссий они затеваются. И мы не можем полемизировать с тем, кто любыми средствами пытается торпедировать гласность и скандалом спровоцировать оргвыводы» [259, 27].

Ось яке звернення від редакції тижневика читаємо в № 7 за 1989 р.: «Публикация в «Правде» письма М. Алексеева, В. Астафьева и других (№18, 1989 г.), содержавшего необоснованные нападки на журнал «Огонек», вызвала огромный поток писем и телеграмм наших читателей (всего на сегодняшний день около девятисот). …Редакция благодарит всех, кто посчитал долгом поддержать своими письмами и телеграммами наш журнал» [260, 5].

Читачі не тільки захищали та підтримували улюблений журнал, але й пропонували конкретну допомогу. Так, від імені колективу «Інтермаркет» І. Сафонов та А. Уткін дякували журналу за грандіозну роботу в справі формування і виховання демократичних принципів життя Радянської держави. Знаючи, що редакція мала труднощі з папером, колектив фірми прийняв рішення перевести в 1989 р. на рахунок журналу 10 % валютних відрахувань від доходів фірми для закупівлі паперу. А також закликали інші державні і кооперативні підприємства приєднатися до цієї ініціативи [261, 7]. Робітники художнього цеху № 3 фабрики іграшок № 1 в Загорську також висловили бажання допомогти «Огоньку» з приводу нестачі паперу, за умов співпраці: «Предлагаем помочь с покупкой бумаги за валюту. Мы можем продавать за рубеж матрешки и высокохудожественные шкатулки. …Вы помогаете рекламировать наши изделия и заключать сделки с партнерами, а взамен получаете бумагу. Деньги от продажи журналов, напечатанных на этой бумаге, пойдут в уплату ссуды на аренду, на развитие производства. Таково наше предложение» [262, 25].

Працівники «Огонька», знайшовши та переглянувши всі необхідні документи, з’ясували, що офіційного рішення про приналежність журналу видавництву Комуністичної партії «Правда» ніколи не існувало. Внаслідок

цього була висунута заява про те, що журнал є власністю самого ж колективу, що працює в тижневику. Згодом в процесі таємного голосування колектив обрав В. Коротича своїм головним редактором. Таким чином, журнал «Огонек» №39 за вересень 1990 р. – найперший номер журналу після його виходу з-під опіки Видавництва ЦК КПРС «Правда», про що свідчив напис на зворотному боці обкладинки «Засновник – трудовий колектив редакції журналу «Огонек». За сприяння В. Коротича в 1990 р. «Огонек» зняв орден Леніна зі своєю обкладинки.

У якості висновку, зазначимо, що скасування режиму цензури і тотального контролю над пресою з боку держави призвело до установки на мовну свободу, внаслідок чого засоби масової інформації перестали розглядатися, як інструмент ідеологічного виховання мас. Демократизація і гласність відкривали велику кількість тем, які раніше не висвітлювалися або розглядалися однобоко. Радянське суспільство десятиліттями перебувало в умовах інформаційного голоду. Вгамувати його в нових умовах були покликані засоби масової інформації. Правдиве, аргументоване слово у друкованих виданнях, на телебаченні та радіо відроджувало віру в пресу, сприяло подоланню «кризи довіри» до неї.

Все ж, несправедливо було б не згадати, що аж до 1992 р. частина статей «Огонька» зберігає відбиток радянського дискурсу партійної преси. Це стосується матеріалів, які містили у собі певний мобілізуючий заклик до аудиторії. Однак це вже була зовсім інша комунікативна стратегія: не заклик бездумно слідувати канонам і дотримуватися ідеологічних правил, а навпаки, відкрити очі на кричущі недоліки реальності і негайно почати діяти. В журналі «Огонек» почали з’являтися публікації матеріалів, принципово нових за змістом і формою, що відповідали за жанром і стилем не пропагандистським канонам, а потребам читача. Так, на сторінках тижневика розкривалася історична правда, яка замовчувалася десятиліттями, публікувалися архівні документи, проводилися інтерв’ю, бесіди з відомими істориками, політологами, економістами, літераторами. Багато уваги

приділялося роботі з читацькими листами в рубриці «Слово читача. Пошта Огонька». Відділ листів, який працював під наглядом В. Юмашева, готував добірки в кожен номер. Під листи було виділено розворот, дві сторінки, і саме це стало фірмовим знаком «Огонька».

Варто відзначити збільшення ролі автора в публікаціях: особлива увага почала приділятися його думкам, позиціям, а також вмінню вступити в діалог з читачем. Традицією стали постійні звернення редакції тижневика до читацького загалу. Такі дії сприяли виникненню довірливого ставлення до журналу та живого діалогу на різноманітні теми. В більшості випадків це були інформаційні листи з певними закликами, або ж з подякою за довіру та підтримку. Новації в редакторській політиці, які були запроваджені В. Коротичем, сприяли більшій відкритості та демократизації публіцистики журналу. Саме ці зміни в 1986 – 1987 рр. стали підґрунтям лідируючої позиції «Огонька» впродовж доби перебудови.

РОЗДІЛ 3.
ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ДЕМОНТАЖУ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

3.1 Обґрунтування необхідності суспільних змін на сторінках журналу: шлях до перебудови через гласність

Перебудова являє собою ряд реформ, що були спрямовані на оновлення життя країни. Відбувалися зміни у внутрішньополітичній сфері – політика гласності та демократизація суспільного життя; в економіці – введення елементів ринкових відносин; у зовнішній політиці – відмова від надмірної критики так званого капіталістичного ладу, значне поліпшення відносин із США та демократичними країнами Західної Європи, визнання пріоритету загальнолюдських цінностей і глобальних світових проблем. Найрадикальнішим чином змінилася політика в галузі засобів масової інформації, саме в них вбачався ключ до досягнення головних змін. Гласність, незвична відкритість, широкі дискусії стали найважливішими характеристиками засобів масової інформації. На відміну від кампаній попередніх років, ця нова функція преси виявилася революційною у багатьох відношеннях. Адміністрація М. Горбачова відводить засобам масової інформації роль прискорювача інституційних змін в радянській політичній системі [263, 140].

Зазначимо, що саме в період перебудови закладалися основи комунікативних відносин влади і суспільства демократичного типу. Влада, вперше за тривалий період обмеження свободи слова, потребувала інформаційної підтримки з боку засобів масової інформації для залучення уваги суспільства до проблем перебудови і назрілих реформ. Але ця

підтримка мала бути не насильницькою, що носило директивний та диктаторський характер, а максимально наближеною до демократичних норм і принципів, які диктувала нова політика. У Радянському Союзі поряд зі змінами в області економіки і промисловості виникала потреба і в політичних змінах. Тому на XIX Всесоюзній конференції Комуністичної партії, яка проходила в Москві з 28 червня по 1 липня 1988 р. було взято курс на поглиблення перебудови. Партконференція прийняла п'ять резолюцій: «Про демократизацію радянського суспільства і реформу політичної системи», «Про боротьбу з бюрократизмом», «Про міжнаціональні відносини», «Про гласність» і «Про правову реформу». У резолюції конференції «Про гласність» делегати висунули шість основних пунктів, сутність яких відображала уявлення влади про гласність та її основні функції.

Учасники конференції заявили про неприпустимість стримування критичних виступів преси, як і опублікування необ'єктивної інформації, що зачіпала честь і гідність громадянина. Слід об'єктивно, без спотворень відображати в засобах масової інформації точки зору всіх сторін. Ніхто не має монополії на істину, не повинно бути і монополії на гласність [265].

Ці тези повернули свободу слова в радянську державу. Знову з'являлася можливість відкрито висловлювати свої думки на сторінках преси, а пізніше – і по телебаченню. Розпочалося формування основи для появи політичної інформації і політичної комунікації сучасного типу, коли різні засоби масової інформації могли б висловлювати різні точки зору з одного й того ж питання в пошуках істини. Першими цим правом скористалися друковані видання, що неминуче відобразилося на радянському суспільстві, де підписка – була єдиною можливістю отримати різнорідну, не до кінця профільтровану чиновниками інформацію [264, 25].

Варто підкреслити зацікавленість самої влади у налагодженні безпосередніх контактів із засобами масової інформації. Генеральний секретар КПРС М. Горбачов неодноразово проводив зустрічі з головними редакторами засобів масової інформації, показавши тим самим важливість

безпосереднього спілкування преси і влади для процесу перебудови і гласності. Таким чином, з'явилася реальна можливість існування незалежної преси, як такої, що мала право самостійно вибирати тему для обговорення, розкривати труднощі економічного і політичного розвитку країни. М. Горбачов зазначав: «Робота ЗМІ повинна вестися з позиції перебудови, так щоб показувати повну картину процесів, що відбуваються, відображати всю діалектику життя, сприяти просуванню всього нового і прогресивного. Якщо у нашій гласності і є рамки, то це – інтереси народу і соціалізму. …Наш народ зробив свій історичний вибір. В рамках цього вибору давайте разом рухати процес перебудови» [112]. Іншими словами, влада в особі партійних органів дала свободу дій ЗМІ в процесі висвітлення політики перебудови, висуваючи лише формальні обмеження.

Подібна політика призвела до появи різного роду статей, розслідувань, відгуків читачів і інших матеріалів про перебудову. Інформаційним приводом ставало все: від розкриття таємних сторінок в нашій історії, до прямого звинувачення чиновництва в бюрократизмі і хабарництві. Політика гласності дозволила журналістам і всім громадянам вільно висловлюватися на сторінках газет і журналів про минуле, про насущні проблеми та про назрілі необхідні зміни. Так, в журналі «Огонек», найпопулярнішому виданню 80-х р., була започаткована нова рубрика: «Кафедра перестройки: диалог с читателем». В тижневику публікувалася ціла серія статей та інтерв'ю, присвячених реалізації гласності в рамках перебудови. Примітно, що в публікаціях журналу аналізувалися проблеми демократизації та гласності в усіх сферах радянського суспільства. Так, проблемам економіки країни та культури економічного мислення було присвячене інтерв'ю з доктором історичних наук, радянським публіцистом Д. Валовим. Він, зокрема, приділив значну увагу пошукам відповіді на питання, що ж таке соціалістичне підприємство і які перспективи його розвитку. Також вчений наголошував на важливості демократизації та гласності для досягнення необхідних результатів: «Развитие демократии в экономике, политике и в

самой партии – верный залог разработки и осуществления радикальной реформы хозяйственного механизма. …Основные рычаги демократизации – гласность, критика и самокритика. Критика должна быть целенаправленной и конструктивной» [266, 26].

Проблеми і перспективи міжнародної журналістики стали темою для інтерв'ю в журнальному матеріалі «Нет ничего трудне этого…». Кореспондентка «Огонька» Г. Нікуліна спілкувалася з журналістами-міжнародниками О. Бовіним, В. Зоріним та В. Яковлєвим. Під час інтерв'ю були окреслені завдання нової перебудовчої публіцистики: «Сейчас задачи публицистики чрезвычайны. По-моему, не надо рвать на себе волосы, но внимательно исследуя прошлое, ошибки, не повторяя их, строить добросовестно день сегодняшний и завтрашний, правдиво разбираясь в происходящем» [267, 5]. Наприклад в статті П. Гутіонтова «Бои местного значения» описувалися три реальні історії, в яких мова йшла про умовні «бої» – суперечки між ідеологічним, сталінським мисленням і наступаючими силами демократії та гласності. В першій історії розповідалося про студентів, які на першотравневій демонстрації в Свердловську вийшли з лозунгом «Очистим партию и комсомол от карьеристов!». Саме цей лозунг не сподобався працівникам місцевої міліції, внаслідок чого плакат було вилучено, а студентів, які протистояли цьому, було заарештовано. Друга історія почалася з обурення водіїв радгоспу «Коминтерн» Приозерського району Ленінградської області, що хотіли надіслати телеграму в газету «Ленінградська правда». В цій телеграмі вони намагалися розповісти про проблеми пасовищного утримання тварин, погані умови праці, відсутність розробленої системи оплати праці водіїв. П'ять разів телеграму подавали, чотири рази її відхиляли через те, що такі телеграми нібито заборонено приймати без узгодження з вищестоящими органами. Потім від водіїв зажадали особистих підписів, а коли і це було зроблено, вимагали привезти паспорти в місто Приозерськ. В результаті, дана телеграма, підписана тринадцятьма особами, так і не була відправлена. Автори листа не

приховували своє обурення: «Мы хотим спросить министра связи СССР: существуют ли какие ограничения в приеме корреспонденции (в частности телеграмм) в адрес редакций центральных и областных газет? Если нет, то почему это право мы должны отстаивать через правоохранительные органы? …Мы считаем, что в нашей телеграмме нет никакой крамолы и аполитичности. Так почему же работники Приозерского узла связи нарушают законодательство?» [268, 30]. Третя історія пов'язана з перейменуванням міста Іжевська, адже вказане рішення не одержало підтримки від жителів міста. 27 грудня 1984 р. за ініціативи партійних властей Іжевськ був перейменований в Устинов на честь померлого за 7 днів до цього міністра оборони СРСР Д. Устинова. Пізніше, 19 червня 1987 р., після численних протестів містян Іжевську було повернуто стару назву, а ім'я Устинова присвоєно одному з районів міста [268, 30]. Публікуючи вищезазначені історії, автор на конкретних прикладах показав протидію чиновників ідеям перебудови.

Про відсталість перебудовчих процесів у селах та районних центрах говорив й І. Топчієв. Назва публікації носила символічний характер – «Как взорвать тишину, или гроза проходит стороной?». Автор писав про так званих місцевих, та районних «божків» – горе-керівників, які чинять опір всьому новому, перешкоджають творчій ініціативі, процесам демократизації та гласності. І. Топчієв зазначав: «Глубинке нужен свой взрыв – кадровый. …Надеяться на то, что эти кадры сами перестроятся, бесполезно. Пустая трата времени. …А пока мы чего-то замешкались. А антиперестройщики бодрятся, перестраиваются по-своему, подтягивают к себе поближе свои силы, родственные по духу. И все делают для того, чтобы вызвать у населения недовольство перестройкой» [269, 3].

Про реформу виправно-трудових установ йшлося в публікації Г. Рожнова «Когда разомкнем круг». Автор акцентував увагу на болючих питаннях: «Не пора ли МВД СССР предать гласности свою статистику хотя бы по двум позициям, сколько в местах отбывания наказания содержится

впервые судимых, а сколько – рецидивистов? Знание это необходимо не только социологам и работникам правоохранительных органов – перестройка экономики страны невозможна без учета стольких-то тысяч трудоспособных людей, изолированных от общества. Кто они по возрасту? По профессиям? Долго ли народному хозяйству страны дожидаться вполне квалифицированного резерва рабочей силы? …Исцелять пороки совершивших преступления граждан исправительно-трудовые учреждения не смогут, если не разомкнут порочный круг, в который осужденные угодили. Но сначала ИТУ должны избавиться от тех болезней, которыми страдают сами, – и наследственных, и приобретенных» [270, 16].

В № 14 за 1989 р. опубліковано інтерв'ю кореспондента журналу М. Корчагіна з головою Верховного суду СРСР В. Теребіловим під назвою «Кто осудит судью?». В бесіді обговорювалися такі актуальні теми, як аналіз судової статистики за 1988 р., проблеми судової реформи, розгляд судових справ щодо репресованих у 30-ті – 50-ті рр. Зокрема, зазначалося, що Верховний Суд СРСР реабілітував у 1988 р. 326 репресованих громадян, а на Пленумі Верховного суду СРСР в березні 1989 р. розглянуто ще 89 таких справ. У висновку констатувалася необхідність широкої гласності у судовій реформі: «…становление подлинно правового государства в значительной мере зависит в первую очередь от того, сумеем ли мы сформировать подлинно независимый суд. Для этого как минимум необходим Закон, карающий за вмешательство в судебную деятельность, за неуважение к суду. Совершенно необходима широкая гласность судебной работы – это одна из наиболее надежных гарантий беспристрастности и независимости суда» [271, 27].

В № 15 за 1989 р. кореспондентка «Огонька» В. Білецька спілкувалася з кардіохірургом, академіком медицини В. Бураковським. Мова йшла про термінову необхідність перебудови у медицині, перед читачами відкривалися такі проблеми, як відставання в радянській медицині, дуже високі показники дитячої смертності, слабкий розвиток кардіохірургії, цілих розділів судинної

хірургії, дитячої хірургії, реаніматології, трансплантології. Критики зазнала й Академія медичних наук: «Посмотришь на президиум Академии меднаук – одни Герои Социалистического Труда, лауреаты Ленинской и Государственной премий, премий Совета Министров. Золото так и сверкает на лацканах костюмов, а конкретных дел маловато. В стране уже началась перестройка, а здесь все тогда оставалось по-старому. …Если бы вы знали, как еще совсем недавно проходили заседания президиума АМН, сессии нашей академии! Как продумано подбирались угодные и нужные для поддержания определенной атмосферы руководящие кадры! Сессии строились строго определенным образом, заранее было известно, кто с чем выступит. Все делалось так, чтобы ни одного лишнего слова никто с трибуны не сказал. Обычно выступал с длинным докладом президент, хвалил достижения Академии и, конечно, тем самым самого себя» [272, 1].

Дописувачі журналу піднімали важливі питання про свободу слова, про необхідність захисту і підтримки гласності, і цим самим розкривали факти утиску демократії. Наприклад велика стаття В. Костикова «Время оттаявших слов» у № 22 за 1989 р. присвячувалася дослідженню історії свободи слова в Радянському Союзі. Автор відкрито говорив про постійну цензуру, про закладання основ заборонних структур, про ідеологію яка засіла у всіх сферах людського буття. В. Костиков акцентував увагу на тому, що доля перебудови, у значній мірі залежить від свободи слова. Журналіст зазначав факти перешкоджанню гласності та подальшій демократизації країни: «В резолюции XIX партконференции прямо указывалось на связь между гласностью и начавшимся у нас революционным обновлением. …Неудивительно, что противники обновления избрали прессу и гласность главной мишенью нападок. Далеко не случайным является тот факт, что содержавшееся в резолюции «О гласности» требование о создании «правовых гарантий гласности», о «закреплении в конституционном порядке права граждан СССР на информацию» не реализовано до сих пор. А ведь о необходимости Закона о печати говорилось еще на январском Пленуме ЦК

КПСС 1987 года, то есть более двух лет назад. …На местах, в республиках, областях, районах, люди только мечтают о свободном слове. Между тем в стране до сих пор нет органа, который бы мог компетентно и непредвзято рассматривать иски о нарушении гласности и гонениях за критику и предавать дела в суд» [273, 6].

Актуальні питання обговорювалися в інтерв'ю кореспондента «Огонька» Ю. Лушина з Головою Ради Міністрів Казахської РСР Н. Назарбаєвим. Зокрема мова йшла безпосередньо про перебудовчі процеси в Казахстані, економічні проблеми та перспективи їх вирішення, про вибори депутатів, про національні питання та неформальні групи, а також про зміни, які відбулися завдяки новій політиці: «Вообще демократизация общества, гласность вдруг выявили наше неумение вести споры, дискутировать. Надо учиться культуре дискуссий, и мы учимся. Например, мы все, члены Бюро ЦК КП республики, договорились между собой регулярно проводить так называемые закрытые бюро, где откровенно, без взаимных обид на критические уколы, зажав самолюбие, высказываем все, что думаем по тем или иным вопросам. Тут до принятия решения мы можем спорить по любым проблемам как угодно, невзирая на ранги. Но если решение принято, то будь добр отстаивать его, проводить в жизнь, пропагандировать, если даже при обсуждении был не согласен» [274, 11].

На сторінках журналу під заголовком «Перестройка: кто против?» [275, 10] були опубліковані промови учасників круглого столу за участю відомих американських та радянських економістів і професорів, а саме: С. Коена, В. Вінстона, Г. Массела, Д. Шиплера, О. Сахарова, П. Бунича, М. Шмельова, І. Клямкіна. Спеціалісти обговорювали питання про співвідношення сил у перебудові, незворотність реформ і демократизації. Слід відзначити висловлювання С. Коена щодо сутності перебудови: « …Перестройка радикальная, которую поддерживают люди, сидящие за этим столом, означает во-первых, гласность, уменьшение действия всяких запретов, цензуры публичных выступлений… Второй компонент того, что я

называю горбачевской перестройкой – это децентрализация руководства государственной промышленностью и сельским хозяйством. Третье – еще более основательный переход на рыночные рельсы. Наконец, четвертое – политическая реформа, включающая в себя правовые преобразования, новую систему выборов в партии и Советы. Если все это осуществится, то произойдет освобождение вашего общества от сталинизма. Перестройка означает десталинизацию всех общественных институтов» [275, 12].

Вперше на сторінках преси розгортається справжня передвиборча боротьба. Вибори народних депутатів СРСР активно обговорювалися і на сторінках тижневика «Огонек». Їм присвячувалися аналітичні статті, інтерв'ю з депутатами, звернення депутатів до громадян. Для прикладу візьмемо велику публікацію Л. Овруцького «Принципы и процедуры», в якій говорилося про створення платформи, на яку мала опиратися виборча система. Називалися проблеми у виборчому законодавстві, які потребували термінового вирішення. Важливу роль автор відводив демократичним процесам в країні та новому політичному мисленню: «Бюрократический монастырь не превращается в демократический заповедник по сигналу из центра. Невозможно навязать власть трудящихся – трудящимся. Не заклинаниями – одолением в силовом единоборстве отодвигается бюрократ. Пока мы с привычной готовностью имитируем за сценой то бурю аплодисментов, то шум падающего бревна, будут чиновники «и ты, послушный им народ». Соединившись для освобождения, мы способны сделать былью сказку барона Мюнхгаузена – вытащить самих себя из смердящего болота культа и застоя. Не столько рычаги нужно искать, сколько силу, способную за них взяться. Один шаг массового движения стоит дюжины программ. Но даже дюжина дюжин программ не стоит этого шага» [276, 6].

В № 5 за 1989 р. читаємо статтю «Депутат подал в отставку», де розглядалася ситуація, як в місті Тамсалу Естонської СРСР депутат Мааріка Крістманн подала у відставку, через недостатність політичних навиків:

«Маарика Кристманн – доярка совхоза «Пыдрангу». Хорошая доярка, лауреат, пользуется уважением, награждена... Все это – из предвыборного плаката, и все сказанное о Маарике – правда. Стоило бы только добавить, что Маарика симпатичный человек, не отступает от принятого решения, даже упряма. Была и фальшивая нотка в плакате, который утверждал, что Кристманн имеет широкий политический кругозор. Чего нет, того нет. Не было никогда у нее и навыков общественной работы. Может быть, это как раз и считалось преимуществом – не будет «возникать»?» [277, 6]. Автор оцінив цей вчинок депутатки як прояв мужності, адже в публікації говорилося про те, що багато депутатів з народу, були не компетентні, не мали достатньо знань, а тому в результаті, з усім погоджувалися, займали пасивну позицію, не виявляли належної активності. Для вирішення цієї виборчої прогалини пропонувалося позбутися анкетного принципу обрання кандидатів на депутатські посади: «Так что проблема упирается отнюдь не в социальное положение депутата. Разве обязательно, чтобы интересы трудового коллектива отстаивал непременно рабочий-станочник или поэт-лауреат? Главное, чтобы человек горой стоял за интересы его избравших! К чему же регламентировать социальный состав Совета? Зачем же он должен копировать структуру населения избирательного округа? Надо бы забыть анкетный принцип выдвижения кандидатов» [277, 6].

У статті Г. Попова «Мы – сами!», автор звертав увагу читачів на чотири основні проблеми, вирішення яких було важливим для проведення справедливих виборів. Г. Попов детально зупинявся на таких аспектах як кандидати, платформи, виборці, процедури. У зазначеній публікації особливе значення надавалося громадськості, а точніше тій рушійній силі, яку мало суспільство для вирішення назрілих проблем: «…надо всем коллективам, выдвинувшим кандидата, которого отвергло окружное собрание, помнить о своем праве сразу же обжаловать это решение, особенно если на окружное собрание попали «представители» избирателей, за которых избиратели не голосовали. Дело теперь только за нами. Пришло время действовать. Если

платформа демократической перестройки соберет даже небольшую группу депутатов, обстановка на заседаниях съезда народных депутатов изменится принципиально» [278, 27].

В коротенькій замітці «Восхождение к народовластию» вміщено звіт про мітинг товариства «Меморіал» за послідовну десталінізацію суспільства, проведений в Москві 5 березня 1989 р. під гаслами: «Демократии – да, сталинизму – нет», «Российский народный фронт – за гласный суд над сталинизмом», «Память плюс аппарат равняется застенок», «За политическую и гражданскую реабилитацию Солженицына». На початку зустрічі присутні вшанували хвилиною мовчання всіх жертв свавілля влади. Учасники мітингу також висловлювали занепокоєння з приводу недосконалості Закону про вибори: «Сообщения о предвыборных окружных собраниях подтвердили опасения, что статья 38 Закона о выборах в том виде, в каком она существует, дает немало возможностей без нарушения закона протаскивать тех или иных кандидатов, создавать барьеры, препятствующие массе избирателей напрямую выразить свою волю. Таким образом, выборы – самая демократичная форма волеизъявления народа – в некоторых случаях стали приобретать черты откровенной политической интриги, по существу, искажая наши представления о социалистической демократии и народовластии. Хочется верить, что в ближайшее время в Закон о выборах будут внесены изменения, поскольку за выборами народных депутатов СССР последуют выборы в республиканские и местные органы власти» [279, 1].

Крім того, у спеціальну рубрику були виділені матеріали досліджень, проведених Всеросійським центром вивчення громадської думки, де містилася інформація про хід виборчого процесу та його результати. Ці дослідження продемонстрували як відверті недоліки так і переваги виборчого процесу нового типу, коли громадяни дійсно мали право вибору, а вибори стали не тільки фіктивною процедурою, а реальним змаганням претендентів. Подібні публікації стали справжнім проривом в області політичної комунікації.

Окремої уваги заслуговують публікації про самих депутатів та їх особисті звернення до своїх виборців на сторінках тижневика. Так, в № 8 за 1989 р. містилася об'ємна публікація про А. Сахарова, а також уривок із програми кандидата: «Цель программы: углубление и расширение перестройки, демократизация, плюрализм, правовое государство, социальная и национальная справедливость, эффективная и экологически безопасная экономика, мир и прогресс. Нельзя допустить, чтобы нерешительность и противоречивость в проведении политической, экономической и национально-конституционной перестройки привели страну к углублению кризиса» [280, 6]. В № 9 читаємо програму М. Касьяна, який був висунутий кандидатом в народні депутати СРСР від Радянського фонду милосердя та здоров'я [281, 2]. В цьому ж номері до своїх виборців звертався Є. Євтушенко: «Первые многокандидатные выборы народных депутатов – это важнейший отрезок тяжкой, но единственно спасительной дороги к демократии. Эти выборы еще нельзя назвать свободными, потому что мы еще не смогли избавиться от многих недемократических привычек. Демократизация – это освобождение от привычки к несвободе. …Только свобода личности, не попирающей свободы других личностей, есть демократия. Наш трагический опыт показал, что свободы, народа без личных свобод не бывает. Депутаты должны быть защитниками наших личных свобод, и только тогда они будут иметь право называться защитниками народа. Выборы депутатов – это выбор нами нашего будущего» [282, 7].

В № 16 у рубриці «Прошу слова!» було опубліковане звернення народного депутата СРСР М. Захарова: «Когда меня поздравляли с избранием в народные депутаты от Союза театральных деятелей СССР, некоторые знакомые спрашивали – правда, без особого интереса: какая у меня программа? Я отвечал честно и прямодушно: «Программы нет. Одни намерения. Исследовать и уяснить возможную расстановку сил в будущем народном парламенте. Знать, предвидеть и влиять на обстоятельства, при которых будет проходить первый Съезд народных депутатов. Определить

наличие должной депутатской энергии для непременного объединения усилий. …Понимаю: не иметь народному депутату четко сформулированной программы при одних только тактических намерениях стыдно. Но и объявлять о немедленной жилищной и транспортной революциях, о многократном увеличении пенсий, пособий, окладов, о наведении всеобщего экологического процветания и товарного изобилия тоже не очень ловко. Обещать при нашей бедности бесшумные трамваи и одноразовые шприцы – стесняюсь. Промолчу…» [283, 3].

Про іншого народного депутата О. Мельникова йдеться в публікації О. Петриченка «Представляем народных депутатов СССР: адмиралтеец Александр Мельников». Розповідаючи біографію героя, автор значну увагу приділяв його депутатській діяльності: «…Тревожат его и рост дороговизны, дефицит государственного бюджета, проблемы кооперации, вопросы партийной, советской работы, развития демократизации, гласности. … Главное для депутата, – говорит он, – надежная обратная связь с народом. В ней – моя сила» [284, 1]. На сторінках тижневика свої думки висловлював народний депутат СРСР Г. Попов: «Необходимость проводить дополнительные выборы на оставшиеся вакантными места народных депутатов отодвинула дату созыва Съезда народных депутатов СССР. Но сейчас идет интенсивное обсуждение проблем будущего Съезда. Это и понятно: необходимо, чтобы он усиливал, а не гасил тот вал демократизации, который поднялся в стране. Мне довелось быть на нескольких подобных обсуждениях и сегодня хотелось бы поделиться некоторыми соображениями и с коллегами-депутатами, и с читателями о предстоящем Съезде» [285, 3]. У зверненні А. Айдака, голови колгоспу «Ленінська іскра», надрукованому в № 22 за 1989 р., читаємо : «Я, когда вел собственную предвыборную кампанию, взял такое оружие, как откровенность. И могу сегодня точно сказать о том, чего народ ждет от своих депутатов: продолжения революции, начатой наверху! Почему я заговорил об откровенности, открытости? Да потому, что этого требуют люди, в этом их наказ. …Народовластие должно стать

реальностью. На местах и в центре. Народ должен знать отныне и навсегда: судьбы страны решают его депутаты» [286, 1].

«Я – депутат, за меня отдали голоса большинство пришедших на участки Дальневосточного национально-территориального избирательного округа №8. Я, аборигенка, нанайка, избрана в основном русскими, украинцами, людьми многих национальностей, населяющими наш край, где среди миллионов человек лишь десятки тысяч, практически единицы таких, как я, аборигенов – орочей, чукчей, нивхов, нанайцев... И все же люди отдали голоса за меня, женщину немолодую, младшего научного сотрудника, этнографа, специалиста по шаманизму» [287, 1] – знайомила читачів з історією свого життя Є. Гаєр, наукова співробітниця Інституту історії, археології і етнографії Далекосхідного відділу АН СРСР. Актуальними були думки депутатки щодо етики навколишнього середовища та ставлення до природи: «…я твердо убеждена в том, что нам нужна новая этика природы. Новая этика окружающей среды! Я вижу, что ныне существующая этика природы ведет нас к гибели! Она должна быть пересмотрена. …А нынешнее отношение к природе – варварское по своей сути. Огромное влияние на всех нас оказала атмосфера тоталитаризма. Сейчас, как принято говорить, начался процесс демонтажа сталинщины. Но этот демонтаж относится прежде всего ко всем нам, к нашим правам и нравам. А потребительское отношение к природе продолжает действовать! Да и вопрос этот еще не поставлен... Нам нужно защитить право всего живого на жизнь, на существование. Без этого любые завоеванные права человека окажутся просто бесполезными» [287, 1].

Особливої актуальності набуло обговорення першого З’їзду народних депутатів, що відбувся 25 травня – 9 червня 1989 р. З цього приводу до читачів звертався головний редактор журналу В. Коротич. Промовистою була вже сама назва публікації «Трудная мудрость народовластия». В. Коротич позитивно оцінював зазначену подію, розглядаючи її як прорив демократичних сил: «Благодаря Съезду мы смогли увидеть целую группу прежде массово незнакомых нам людей, готовых и умеющих мыслить

государственно, умеющих излагать и отстаивать свои мысли. Нарастающая политическая активность народа выдвинула и охранила этих людей, привела их в Кремль, несмотря на нескрытое во многих случаях противодействие с различных уровней. Да и на самом Съезде при избрании первого состава Верховного Совета ощутим был страх части депутатов перед независимыми, образованными людьми в этом же Совете, делались активные – и подчас успешные – попытки остановить их. Но прогресс неостановим, неостановима перестройка» [288, 2]. В цьому ж номері був опублікований експрес-аналіз соціологів, а саме коментар керівника соціологічної групи «З'їзд», заступника директора Інституту соціології АН СРСР професора В. Мансурова: «Большинство опрошенных в первые дни работы отмечают атмосферу демократичности, в которой обсуждаются все вопросы. Тем не менее примерно каждый шестой из опрошенных в Тбилиси, Алма-Ате и Ленинграде и каждый десятый в Таллинне отмечают недемократичность работы Съезда. Если сравнивать полученные данные, скажем, 27 мая с данными опросов, проведенных Всесоюзным центром изучения общественного мнения (ВЦИОМ) 25 и 26 мая, то мнение людей изменилось в сторону более положительных оценок демократичности атмосферы на Съезде». Також В. Мансуров проаналізував результати опитування щодо підтримки населенням обрання М. Горбачова Головою Верховної Ради СРСР та загальних очікувань від З'їзду [289, 1].

Редакція тижневика отримала чисельну кількість листів-відгуків про З'їзд, як від безпосередніх учасників так і від спостерігачів. Деякі з них були опубліковані в рубриці «Слово читача». Наприклад, читач В. Стидель писав: «Наконец-то в Кремлевский Дворец съездов пустили настоящую демократию! Депутаты откровенны, принципиальны, воинственны. Порой чересчур запальчивы и драчливы, но это мне думается, можно отнести на счет молодости перестройки и новой политической системы» [290, 2]; «8 тысяч километров, семь часовых поясов, пролегли между Москвой и Хабаровском. Но мы, хабаровчане, не чувствуем расстояния. Прямая

трансляция телевидения предоставила возможность нам, дальневосточникам, быть участниками происходящих во Дворце съездов событии. Это, на мой взгляд, есть прекрасный урок политического образования народа. И как тут не возмутиться запиской, зачитанной М. С. Горбачевым от группы депутатов, предлагающих прекратить прямую трансляцию Съезда. Выходит, есть в зале люди, тяготеющие к форумам застойного периода, когда все катилось по колее, заранее проложенной аппаратом» [291, 2] стверджував А. Любякін; «Хочу выразить свое удивление реакцией части зала на выступление А. Д. Сахарова. Академик Сахаров – человек редкого душевного мужества, в моей защите не нуждается. Но хотелось бы знать, у кого достало смелости перебивать его, интересно посмотреть этим людям в глаза. Видимо, некоторые депутаты превратно понимают равенство, считая, что могут сопоставить свой крик и выступление Сахарова. Хочу пожелать нетерпеливой части зала, кроме сознания своего ложного равенства с академиком, осознать свою миссию как народных избранников» – обурювалася читачка О. Фролова [292, 2]. Також на захист А. Сахарова в своєму листі висловлювався О. Чепіга: «Травля Сахарова с фактическим лишением его права защищаться, организованная частью депутатов, возмутительна, но вполне объяснима. Некоторые из них, рядящиеся ныне в тогу рьяных перестройщиков, в свое время покорным молчанием способствовали многим уродливым явлениям в жизни нашего общества, в том числе и афганской трагедии. Сахаров же не молчал. Именно этого они ему не могут простить и не простят никогда» [293, 2]. Критичні зауваження читаємо і в повідомленні М. Кучкарова: «Я разочарован большинством депутатов. Не умеют вести конструктивный диалог. Много эмоций. Оскорбление Литвы, устранение на первом этапе Ельцина, извращение сути выступления Афанасьева и Попова – предпосылки для создания нового сталинизма» [294, 2]. Не менш критично висловлювався А. Шило «Избрание Председателя Верховного Совета без предварительного отчета и обсуждения

доклада – карикатура на перестройку. Не забывайте, чьи вы депутаты, учитесь политической грамоте» [295, 2].

Варто звернути увагу на листи, в яких читачі давали власні поради у вирішенні конкретних проблем: «Я думаю, что голосование в Верховном Совете должно быть только именным, например, именные бюллетени с публикацией результатов у «Ведомостях Верховного Совета». Лишь так каждый депутат может стать видимым» пише А. Гуревич [296, 2]; «Принятие Закона о референдуме – неотложность которая может предохранить детский организм демократии от рахита других тяжких заболеваний. Закон должен гарантировать вынесение конкретного вопроса на референдум, если за это голосует более четверти Съезда. Необходима консолидация прогрессивных сил» стверджував В. Мацевитий [297, 2]; «Внести срочно на обсуждение Закон о печати. Обязать честные газеты полностью публиковать выступления своих депутатов и их оппонентов» закликав О. Салтиков [298, 2].

Незважаючи на вагомі позитивні зрушення, у виборчій системі країни все ж існували певні недоліки, які активно обговорювалися на сторінках тижневика. В № 31 за 1989 р. містилася публікація «Пока проект не стал законом» народних депутатів СРСР О. Гончара, В. Грищука, В. Черняка, Ю. Щербака, В. Яворівського. В журнальному матеріалі автори описували недоліки виборчої системи, на прикладі виборів в Україні. Здійснений аналіз проекту майбутнього Закону про вибори в місцеві Ради, свідчив про його недосконаліть та підлаштованість партійному адміністративному апарату: «Весь дух проекта таков, что хочется взглянуть на календарь, еще раз убедиться, что это середина 89-го года, что уже состоялся первый Съезд народных депутатов, что, увидев его драматургию во всех деталях и подробностях, народ наш во многом изменился, что перед глазами миллионов прошли напряженные лица (а иногда были видны и дрожащие руки) наших министров, впервые ощутивших груз ответственности за дела в стране перед народом, а не перед друзьями и соратниками в Кремле. … Все это жаркое и мощное дыхание времени. Игнорировать его, не замечать или

не принимать во внимание – значит усугублять ситуацию, значит не идти по пути перестройки, а по ложному пути «усовершенствования застоя» в республике. Проект Закона о выборах в местные Советы Украины, если он не будет изменен и демократизирован, может увести народ республики именно по второму пути, где или вечная мерзлота известной нам политической апатии, или непредсказуемая активность» [299, 6]. Автори повідомляли, що Комісія з виборів Народного руху України за перебудову готувала альтернативний варіант проекту представленого закону. Тож пропонувалося опублікувати обидва проекти та надати вирішальне слово народу.

В інтерв'ю з академіком А. Сахаровим в журналі під № 31 за 1989 р. однією з важливих обговорюваних тем стали досягнення та недоліки, які були виявлені під час З'їзду народних депутатів. Позитивним явищем академік вважав залучення радянських людей до активної участі в політичному житті країни, в результаті якого, громадяни перестали почувати себе «безправними гвинтиками» системи: «Процесс политизации очень усилился в результате 12 дней прямой телетрансляции заседаний, когда было видно, что такое большинство, когда стало ясно, что в зале есть те, кто может предложить реальные альтернативы, западающие в умы. А кроме того, Съезд показал всю трагичность положения во всех регионах с большей ясностью, чем могла сделать наша пресса на протяжении всего периода гласности» [300, 26]. Але мали місце й негативні явища, про які відкрито заявлялося в розмові: «Но я говорил и о том, что Съезд, на мой взгляд, не выполнил той основной задачи, которая исторически стояла перед ним и выражена в лозунге «Вся власть Советам!». Он может быть, и не мог этого сделать в силу своего состава, но хорошо, что, во всяком случае, поставил такую задачу. …Съезд не решил также и необычайно острые национальные проблемы. Мы получили в наследство от сталинизма имперскую систему с имперской идеологией, с имперской политикой «разделяй и властвуй». Систему угнетения малых республик и малых национальных образований, входящих в

состав союзных республик, которые таким образом сами превращались в империи меньшего масштаба» [300, 26].

Про створення міжрегіональної депутатської групи, а також про важливість радикальних змін йшла розмова у публікації «Нетерпение или необходимость?». Автор статті О. Болотін відвідав перше засідання даної міжрегіональної депутатської групи, яке відбулося 29-30 липня 1989 р. в Центральному Будинку кіно. На зібранні були присутні більше трьохсот депутатів, крім їхніх виступів, проходили круглі столи, де доповідачі виступали за впровадження повномасштабних демократичних реформ: «Радикальные меры сегодня не самоцель, они – жесткая и горькая необходимость. Только они, утверждают ораторы, могут вывести общество из кризисного состояния. Только с помощью их можно остановить инфляцию, локализовать самые горячие и болевые точки. …Социально-психологическая напряженность возникла в обществе не вдруг. Слишком долго культивировались у нас бюрократическая тупость, некомпетентность, полное безразличие к запросам людей. …Сегодня верят не словам – верят делу» [301, 1]. Також на засіданні була обрана Координаційна рада з 25 учасників та 5 співголів і прийняті «Тези до програми практичної діяльності з поглиблення і реалізації перебудови».

Емоційним фоном і кульмінацією поглиблення суспільно-політичних і економічних потрясінь в країні, стали масові страйки шахтарів Донбасу і Кузбасу, тому формування групи відбувалося одночасно з вказаними подіями в суспільному житті. Наприклад, аналізуючи причини страйків, що охопили вугільні центри країни, відомий економіст, професор Г. Попов говорив: «Как экономист, я не могу не знать о тех гигантских потерях, которые несет страна в результате сбоя в одном из звеньев единого хозяйства и что означают эти сбои при нашей бедности и существующем дефиците. В то же время, как сторонник радикальной перестройки, я считаю, что забастовка – это крайняя, но при определенных условиях законная, логичная и вполне оправданная мера» [301, 1]. Народний депутат СРСР Ю. Бурих від імені членів

Горлівського міського страйкового комітету, заявив: «Забастовка явилась следствием глубокого кризиса в социально-экономической и общественно-политической сферах, фактически она свидетельствует об отсутствии заметных перемен в жизни народа, о продолжающемся застое в экономике» [301, 1]. Кореспондент «Огонька» О. Болотін прагнув з'ясувати для себе, а заодно й для читачів, що ж представляла собою міжрегіональна депутатська група, яка її сутність та цілі: «…Групповой уклон, фракция, оппозиция! У этих слов исторически сложившаяся зловещая окраска, от них и по сей день отдает трупным запахом эпохи, когда безжалостно подавлялось не только какое-либо инакомыслие, но и малейшее отступление от догм привычных и неоспариваемых стереотипов. К тому же мы слишком долго и упоенно говорили о монолитном единстве в партии и обществе, чтобы сегодня трезво и спокойно осознать существующие в них разногласия, – сама мысль об этом многим кажется крамольной. Признаться, не только депутатам, но и нам, журналистам, не сразу было дано понять, а что же представляет собой межрегиональная депутатская группа, от каких корней питается ее идеология, в чем выражается сегодня ее политическое кредо» [301, 1]. По суті, міжрегіональна депутатська група це – «демократична» фракція на З'їздах народних депутатів СРСР, перша радянська легальна парламентська опозиція, метою створення якої було проголошено перетворення політичного режиму в СРСР від тоталітарного до демократичного.

Політична інформація в журналі «Огонек» характеризувалася різноманітністю думок і суджень, вона не носила замовний характер, і як наслідок, була цікавою для читачів. В № 32 за 1987 р. опубліковано інтерв'ю з промовистою назвою «Обратная связь гласности». Розмову вів кореспондент «Огонька» Л. Плешаков з головним редактором газети «Известия» І. Лаптєвим. Темою для обговорення стала гласність та демократичні процеси в радянському суспільстві. Учасниками діалогу обговорювалося ставлення людей до процесів перебудови на основі листів, які надходили до редакції журналу «Известия»: «Пожалуйста. Вот письмо из

Харькова: «...Ну просто надоело читать все о справедливости и перестройке. Ведь это все мираж. Этой справедливости и перестройки век не будет». И дальше приводятся примеры незаконного распределения квартир... Мы это, конечно, проверяем. Или другое письмо, из Владимира: «Я пришел к выводу, что перестройки не будет, все это очередная кампания, словеса!» Владимир Ефремов из города Стаханова пишет: «Не верю и не могу поверить в вашу демагогическую болтовню о перестройке до тех пор, пока будет твориться такое, о чем сообщается в ваших статьях. Прочитал о том, как в Астраханской области «переизбрали» предгорисполкома, и таких статей – в каждом номере газет» [302, 4]. Та все ж І. Лаптєв робив ремарку: «…читатели, даже утверждая, что они перестройку и гласность не ощущают, тем не менее этой гласностью пользуются. Вряд ли можно представить, чтобы еще недавно писали они в газету такие мнения, так формулировали свои сомнения и претензии. Перестройка, гласность дали людям возможность спорить, возражать, предлагать личные варианты решения тех или иных проблем» [302, 4].

Відзначимо й те, що в інтерв'ю містилася інформація про нові можливості для засобів масової інформації та надзвичайно важливу роль гласності для перебудови: «Гласность, демократичность, доступность для работников печати некогда закрытых тем и сфер, возможность обсуждать наболевшие проблемы, совсем недавно считавшиеся несуществующими или нехарактерними для нашей страны, – все это придало выступлениям средств массовой информации динамизм, здободневность, подняло читательский интерес» [302, 5]. Не просто пусті слова, й підтвердження діями вимагало радянське суспільство, тому відображати реальний хід перебудови стало одним з головних завдань преси, що й демонстрували подібні журналістські матеріали.

Крім наведеної інформації, в журналі «Огонек» публікувалися і суб'єктивні відгуки читачів на перебіг передвиборних процесів, а також особисте бачення політики демократизації і гласності. Незважаючи на те, що

ми не можемо абсолютно довіряти цим листам, вони все ж є відображенням політичних настроїв в суспільстві. Розглянувши рубрику «Огонька» «Слово читача» за 1989 р. ми прийшли до висновку, що гласність дозволила всім читачам говорити про недоліки радянської системи, про порушення громадянських прав і гальмування процесів демократизації і перебудови в СРСР. Головним лейтмотивом більшості листів було прохання про захист гласності. Так, в № 14 за 1989 р. член Союзу журналістів СРСР І. Божко з Одеси у рубриці «Слово читача» скаржився на затверджене Міністерством оборони СРСР і Союзом журналістів «Положення про порядок допуску і перебування представників ЗМІ в місцях проведення заходів щодо забезпечення громадського порядку». Згідно цього положення, журналісту, щоб потрапити на мітинг, зібрання, демонстрацію, ходу чи інші масові заходи потрібно мати спеціальний пропуск виданий Міністерством внутрішніх справ. В цих діях І. Божко вбачає загрозу гласності: «Зачем же понадобилось вводить еще один документ? По-моему, это еще одна попытка антиперестроечных сил накинуть узду на гласность. Взять ее под свой контроль. К тому же в первую очередь означенный документ получат более удобные, владеющие мастерством мимикрии, а пишущие правду побегают, стремясь получить нужную бумажку «во избежание конфликтов»» [303, 3]. «Недавно в нашем городке произошли события, после которых стало с трудом вериться, что на календаре 1989 год, настолько сильно пахнуло душком, нет, даже не застойных лет, а матерого сталинизма. …Сейчас я думаю: если голос депутата в Совете не имеет никакой силы, если предрайисполкома может давать пустые обещания, если бюро райкома КПСС может ни за что ни про что оплевать человека, если газету вынуждают тенденциозно выражать только официальную точку зрения, – стоит ли тогда вообще «рыпаться»? И все же прихожу к выводу, что стоит. Ведь перестройка – это борьба» – заключав О. Галицький [304, 3]. Свої вимоги з приводу захисту гласності висловлював читач І. Булах: «Помните, с каким восторгом приняла советская общественность известие о полной трансляции

Съезда народных депутатов? Какой подъем политической активности вызвала эта акция в народе? ... Дело в том, что с неудовлетворением и очень большим разочарованием заметил, что трансляция записи идет с купюрами. Совершенно четко можно увидеть, как сбивается кадр, как явная порой несостыковка того, что говорилось несколько долей секунды назад, с тем, что идет после. Не знаю, делает это само телевидение по собственному усмотрению или получает на этот счет чьи-то «ценные указания», но сам факт подобного «вырезания» гласности не может не настораживать. Интересно, как сами парламентарии относятся к подобным вольностям Центрального телевидения? Было бы здорово, если бы в данном случае гласность защитил Комитет Верховного Совета СССР по вопросам гласности, прав и обращений граждан. Считайте, уважаемые депутаты, что я гражданин, оскорбленный «урезанием» своих прав на гласность, обращаюсь к вам: «Защитите мои права, защитите гласность» [305, 5].

В цьому ж номері читаємо лист А. Демченко, в якому автор ділився враженням від виступу міністра оборони СРСР Д. Язова: «Казалось, что вместе с ликвидацией еще одной «зоны вне критики» откроются возможности для объективной оценки состояния дел в армии. Что вскрытые негативные явления, такие, например, как печально известная «дедовщина», в скором времени станут просто невозможными. Казалось, что сейчас, когда боль матерей стала достоянием гласности, высшее армейское руководство направит все силы на искоренение деформаций, имеющих место в таком социальном институте, как армия. Обо всем этом, о конструктивном подходе к перестройке в Вооруженных Силах, мне казалось, должен был говорить кандидат на пост министра обороны. Но то, что услышали миллионы советских людей, повергло многих просто в состояние шока. Язов, как в «лучшие застойные времена», стал на точку зрения защиты мундира от возмутительных нападок на Советскую Армию журналистов и всех остальных, кто спит и видит, как бы нам опорочить возглавляемое тов. Язовым ведомство. «Дедовщины», оказывается, нет. Это либо выдумки

фантазеров, либо «отдельные недостатки» [306, 5]. Читач запевняв, що просте обурення з цього приводу навряд похитне спокій вищого військового керівництва країни, і тому пропонував зібрати в Москві всесоюзний форум, присвячений питанням негативних явищ в армії. Делегатами на цей форум могли бути солдати і офіцери, матері, чиї сини в мирний час повернулися додому з армії фізичними або моральними каліками, батьки, чиї діти просто не повернулися додому живими. Всі документи цього форуму, резолюції і звернення до керівників Міністерства оборони СРСР мали стати надбанням гласності, тобто бути оприлюдненими у всесоюзному масштабі.

Про втручання Міського комітету КПРС у виборчі процеси скаржилася читачка Г. Петрова: «Недавно на профсоюзном собрании нам был прочитан удивительный документ: обращение горкома к коллективам учреждений и предприятий. В нем предлагалось во избежание «ошибок» предыдущей избирательной кампании и, чтобы не прошли в депутаты «случайные» люди, «крикуны» и «критиканы», заранее оповестить горком о тех, кого намерены выдвинуть коллективы в республиканские и местные Советы, а горком вынесет по ним свое решение, отвергнет или утвердит их для выдвижения на будущих предвыборных собраниях. Разве это не возвращение к доперестроечной выборной системе, когда собранию «спускались» кандидаты, а оно лишь разыгрывало выдвижение? Что это, как не попытка корректировать волю избирателей? Разве это не то же окружное предвыборное собрание, только собирающееся сработать до народного волеизъявления?» [307, 4].

Юридичні гарантії гласності – основний мессидж, який намагався донести суспільству читач Б. Григор’єв: «Для того, чтобы нынешняя перестройка состоялась, необходимо новый стиль жизни и работы организовывать и внедрять законодательно. Перестройка и гласность требуют определенных юридических гарантий, на страже их должен стоять закон» [229, 31].

Що стосується соціального зрізу читачів, чиї листи публікувалися в журналі «Огонек», то серед них були і робітники, і наукові співробітники, і члени Союзу журналістів СРСР, військовослужбовці і депутати міськрад – тобто, всі соціальні страти радянської держави. Політична комунікація ж в той період історії переживала найкращі часи, оскільки саме в кінці 80-х рр. спостерігалося різке зростання інтересу населення до проблем держави, громадяни почали брати активну участь у вирішенні назрілих проблем.

Отже, узагальнимо, що в добу перебудови засоби масової інформації взяли курс на руйнування застарілих та слабких, успадкованих від минулого, інститутів і об'єднали свої зусилля для розвитку принципово нових. В результаті глибокі зміни в системі масових комунікацій значно випередили політичні та економічні зміни. Саме в період перебудови політична інформація стала різною, набувала відтінків, а журналісти та інші «лідери думки» отримали право на інтерпретацію подій в пошуках істини. Найбільш важливі та гострі питання сучасності, впровадження новацій перебудови в повсякденне життя завжди знаходили своє відображення на сторінках тижневика «Огонек». Вплинула на матеріали тижневика і певна свобода, якою володіла радянська преса під час виборчої кампанії. Аналіз публікацій, показав зростання кількості заміток, нарисів та інтерв'ю з кандидатами. При цьому, характерним є те, що журнал прагнув представляти не тільки кандидатів, а й їх позиції. Зазначимо, що на сторінках тижневика також публікувалися звернення вже обраних депутатів СРСР, в яких вони висловлювали своє бачення перебудови, шляхи вирішення існуючих проблем, висвітлювали власні моральні і громадянські позиції. Зауважимо, що дедалі поглиблювався зв'язок «читач-журнал-читач». До редакції продовжувало надходити безліч листів з відгуками про події, що відбувалися в країні, включаючи і різноманітні враження про вибори та про Перший З'їзд народних депутатів. Опубліковані матеріали відображали політичні настрої у суспільстві. Проведений аналіз свідчить, що головним лейтмотивом листів

було прохання захистити гласність та забезпечити невідворотність процесів перебудови.

3.2 Тематичний аналіз змісту публікацій журналу «Огонек»

Демократизація суспільного життя і гласність, проголошені радянським керівництвом у 1980-их роках в контексті «перебудови» радянського суспільства, сприяли появі стійкої уваги преси до питань історії. В період ідеологічного тиску на засоби масової інформації історична тематика висвітлювалася не тільки в спеціалізованих виданнях, а й на сторінках суспільно-політичної періодики. Особливість такого роду журнальних матеріалів того часу полягала в тому, що вони, будучи частиною єдиної системи ідеологічної дії і пропаганди, описували історичні події з класової точки зору, мали на меті ідейно обґрунтувати неминучість і закономірність приходу до влади комуністичної партії.

Руйнування багатьох ідеологічних заборон під час перебудови сприяло тому, що медіа інтенсивно взялися за розробку раніше заборонених тем, до числа яких, безсумнівно, відносилася й історична тематика. Вітчизняна історія стала одним із тематичних пріоритетів не спеціалізованої, а суспільно-політичної преси. Первинною мотивацією журналістів було «відновлення правди», прагнення відкрити широкому загалу аспекти, які замовчувалися, або ж мали упереджене тлумачення.

Ці тенденції в повній мірі відображалися в матеріалах журналу «Огонек», публіцистичні статті якого стали зразком демократичної думки. У 1987-1990 рр. у журналі з’явилося багато нових рубрик, перш за все, історичного плану: «1917-1987», «Мемориал совести», «Прошу слова», «Азбука гласности», «Свидетельские показания», «Говорят документы», «Из

истории современности», «Боль Отечества», «Из записников русской прозы XX века», «Свободная трибуна», «Взгляд из настоящего», «Поверх барьеров» та ін. Все більшої актуальності стали набувати публікації на історичні теми, які раніше не обговорювалися. У тижневику публікувалася величезна кількість невідомих раніше документів, спогадів, фотоматеріалів, багато з яких з'являлися вперше на сторінках масових видань. В кожному номері «Огонька» обов'язково була присутня історична тематика. На основі аналізу публікацій журналу у дисертації здійснено класифікацію форм подачі інформації. Зокрема виділено п'ять великих груп: публіцистична (59 %), наукова (10%), художня (8%), документальна (12%) і наочно-ілюстративна (11%) (див. Рис. 3.1).

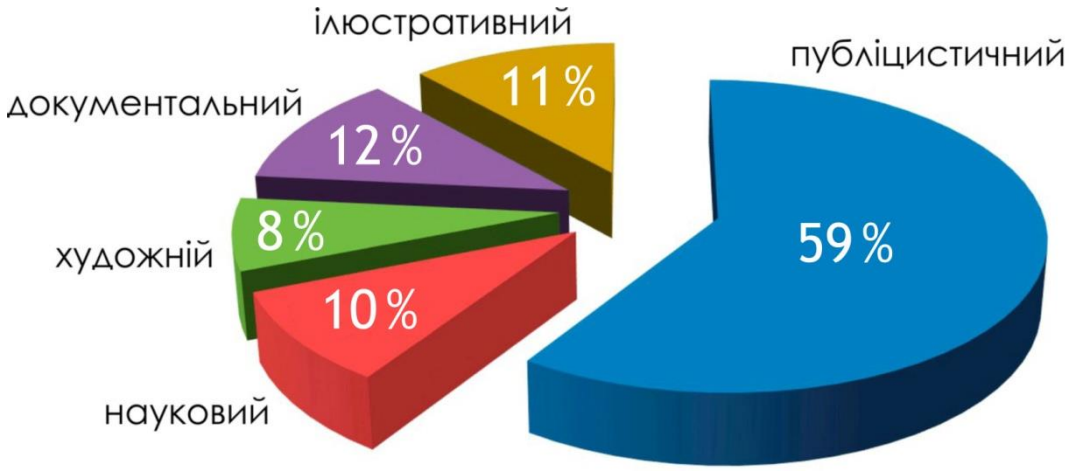

Рис. 3.1 Стилістика подання історичних матеріалів

Кожна велика група представлена лише їй властивими конкретними характеристиками. Як бачимо, домінували публіцистичні форми висвітлення історичної тематики (публіцистична стаття, замітка, інтерв'ю, бесіда та ін.). Більшість авторів журналу без сумніву були публіцистами. Значне місце на сторінках видання займали матеріали документального характеру, особливо мемуарна література, яка суттєво відрізнялася від інших публікацій емоційною забарвленістю тексту. Варто також звернути увагу на величезну

кількість архівних документів, до яких постійно зверталися дописувачі журналу для обґрунтованого викладу власної позиції.

Пік публікації статей та уривків з монографій професійних вчених припадає на 1988-1989 рр. Питома вага наукових робіт (переважно з історії, суспільствознавства, філософії, економіки) була невелика у порівнянні з матеріалами журналістського характеру (приблизно 1/6). Але при цьому треба відзначити, що якщо в матеріалах публіцистів переважав оціночний аспект, тобто факти виступали тільки як ілюстрація думок автора, то матеріали професійних істориків відрізнялися новизною фактичного матеріалу, аргументованістю, доказовістю, переконували читача науковою обґрунтованістю авторської точки зору.

Величезну роль в журналі «Огонек» відігравали наочно-ілюстративні форми подачі історичної тематики. В основному, це фотоматеріали, репродукції картин, що публікувалися під рубриками «Семейный альбом», «150 лет фото», «Палитра», «Боль Отечества» та ін. Важливо відзначити, що абсолютна більшість їх публікувалася вперше.

Пропагуючи ідеї перебудови, журнал зіграв ключову роль в кампанії з масової реабілітації жертв сталінських репресій. Основною метою історичних публікацій зазначеного періоду виступало прагнення відновити справедливості, потреба в покаянні перед співвітчизниками, що повернулися з таборів. Джерельна база вказаних досліджень значною мірою складалася із спогадів в'язнів, політкаторжан і членів сімей «ворогів народу».

Справжній резонанс у читачів журналу «Огонек» викликала публікація доктора історичних наук В. Полікарпова про військового і державного діяча Ф. Раскольникова. Особлива увага акцентувалася на тому, як його безпідставно звинуватили у зраді, в результаті чого він отримав клеймо «ворога народу». До уваги читачів пропонувалися уривки з відкритого листа до Й. Сталіна, в якому Ф. Раскольников викривав репресивну сталінську політику щодо конкретних осіб колишнього керівництва більшовицької партії і рядових радянських громадян. Звертаючись до Й. Сталіна

Ф. Раскольников привселюдно заявив: «С помощью грязных подлогов вы инсценировали судебные процессы, превосходящие вздорностью обвинения знакомые вам по семинарским учебникам средневековые процессы ведьм. Вы заставили идущих за вами с мукой и отвращением шагать по лужам крови вчерашних товарищей и друзей. В лживой истории партии, написанной под вашим руководством, вы обокрали мёртвых, убитых, опозоренных вами людей и присвоили себе их подвиги и заслуги» [203, 6]. Автор листа звинувачував Й. Сталіна в масових репресіях, насильній колективізації та організації голоду. Як пророцтво звучали останні слова відкрито листа: «Ваша безумная вакханалия не может продолжаться долго. Бесконечен список ваших преступлений. Бесконечен список ваших жертв, нет возможности их перечислить. Рано или поздно советский народ посадит вас на скамью подсудимых как предателя социализма и революции, главного вредителя, подлинного врага народа, организатора голода и судебных подлогов» [203, 6]. Саме ця публікація стала початком розкриття гіркої правди про справжні жахи тоталітарного режиму, очолюваного Й. Сталіним.

Після даної публікації до реакції почали надходити сотні листів від вражених читачів. Більшість із них починалися схвальними словами, що це, мовляв, перемога, гласність тріумфує, якщо стало можливим говорити правду, замовчувану десятиліттями. Наприклад, сім'я Іванових зазначала: «Мы ждем каждый номер «Огонька», и в каждом номере его – новь. Это или публикация ранее скрываемого, или достоверное объяснение событий. Спасибо за статью о Федоре Раскольникове. В ней, на наш взгляд, впервые после XX съезда КПСС дана политическая, документальная характеристика Сталину» [308, 7]. В. Ланських писав: «… Еще раз спасибо. «Огонек» высветил этим очерком гораздо больше, чем думаете вы у себя в редакции. Это наша история, а история для всех одна…» [309, 7]. Цікавою виявилася розповідь С. Абрамова «В феврале 1973 года меня исключили из партии за то, что я «неосторожно», поступил с тем самым письмом Раскольникова Сталину, текст которого вы опубликовали. …Я был бы весьма признателен,

если бы редакция сочла возможным предать гласности мою историю, наглядно иллюстрирующую, что в те годы, когда, как пишет В. Поликарпов, «на имени Раскольникова снова весела клевета», доставалось и тем, кто посмел иметь, «политически вредное письмо» и вольно с ним обращался» [310, 7].

Але зустрічалися й такі листи як С. Каракозова, який вважав політику Й. Сталіна оправданою, а Ф. Раскольникова – ворогом народу: «Раскольников был обязан письмо, о котором едет речь, отправить через советское посольство во Франции лично Сталину. В этом случае у меня не оказалось бы аргументов обвинять его в предательстве. Коль скоро он этого не сделал, становится очевидным, что он преднамеренно публично порочил нашу страну в интересах мирового капитала, прихвостнем которого являлся сам» [311, 6]. Такої ж думки був і Я. Гамаюн, уривок листа якого цитуємо: «Всю статью Поликарпов посвятил Раскольникову, а предъявил обвинение Сталину. Все, что процитировано автором, взято из контрреволюционных газет… Все так и пахнет злопыхательством, а не объективностью. …В период коллективизации большинство крестьян пострадало от репрессий. Но время стерло все, и во время войны только отдельные личности показали себя обиженными Советской властью, а остальные шли в бой за родину, за Сталина. Да и когда умер Сталин, плакала вся страна. Так зачем же травить сердца – «о мертвых плохо не говорят …В нашей перестройке и гласности должна быть мера» [312, 27].

Публікація листів подібного змісту сприяла виникненню дискусій, обміну думками, а інколи навіть відвертим суперечкам між читачами. Все це відбувалося на сторінках журналу. Так, відповіддю Я. Гамаюну слугував лист Н. Мочалова: «Осмелюсь сделать вывод, что нельзя далее замалчивать вопиющие стороны деятельности Сталина. Преступления перед народом ничем нельзя оправдать. Такой «стиль руководства», в результате которого страна понесла неисчислимые жертвы, заслуживает по законам социалистической морали высшей меры осуждения. …А тот довод, что с

именем Сталина шли в бой, служит не оправданием, а обвинением, поскольку он предал безграничную веру людей в него» [313, 31].

Відкриття історичної правди, стало поштовхом до того, що самі жертви сталінських репресій, а також їхні родичі, без будь-якого страху почали писати про скалічені власні життя та трагічні долі своїх рідних і близьких людей. Своїми прикладами вони показували всі жахи тоталітарної машини. Наприклад, В. Чайкін писав: «С большим интересом прочитал статью «Федор Раскольников». Очень нужная и современная статья! Но, собственно, слова «с большим интересом» – не те слова, которыми можно оценивать эту публикацию: я потрясен! …Лично я не только наблюдал со стороны многочисленные случаи деспотизма и произвола во времена Сталина, но и сам явился жертвой такого произвола. В связи с этим скажу несколько слов о себе…» [314, 6]. В № 35 під назвою «Ничего не стирает время» свої власні спогади про пережиті події написала Н. Федченко. Все її життя було зіпсоване карними органами тоталітарного режиму. Надія розповідала про розкуркулення, голодне дитинство, репресованого батька, смерть рідних сестер та братів. «Нет, ничего не стирает время – стверджує Н. Федченко. – И сейчас остро и близко и, видно, никогда не отболит. А почему отболит оно, если в одной моей родне столько безвинно загубленных жизней. Да, уважаемый товарищ Гамаюн, во время войны мы ни на кого не обижались, а просто, не жалея жизни, защищали свою родную землю, своих детей. Я свято храню память о погибшем на фронте брате. Но я также всегда помню и буду помнить отца и родных, пострадавших безвинно. Не надо кивать на врагов за рубежом, у нашей гласности находятся враги и дома» [315, 6]. С. Шеболдаєв обурений коментарями Я. Гамаюна та С. Каракозова, пише про свого репресованого батька, який виступав проти надзвичайних заходів щодо боротьби з «кулацьким саботажем» на Дону і Кубані. «На пороге нового тысячелетия мы обязаны, наконец, открыть глаза на величайшую трагедию нашего народа. И предъявить справедливый счет тем, кто к ней причастен» – робить висновок автор листа [316, 4].

В № 18 за 1989 р. містилася публікація про Д. Гачьова – радянського музикознавця, знавця естетики, болгарина за походженням. 23 лютого 1938 р. він був прийнятий до Спілки письменників СРСР, але вже на наступний день арештований і звинувачений у контрреволюційній троцькістській діяльності. В результаті, був засуджений на 8 років таборів, 26 листопада 1945 р. повторно засуджений на 10 років. Помер в кінці лютого або на початку березня 1946 р. в Адигалахі Магаданської обл. В 50-их – 80-их роках його реабілітували за обома «справами» і відновили в партії та Союзі письменників. Журнал «Огонек» опублікував листи Д. Гачьова до рідних, в яких він описував складні умови проживання, свої душевні переживання. Він зазначав: «Нет, я не «враг народа» и должен пропадать в далекой и холодной Колыме? Нет, я не «враг народа», а коммунист, который благодаря какому-то страшному и до сих пор не объяснимому мне стечений обстоятельств арестован и осужден на 8 лет заключения в дальних лагерях. Я верю в разум и справедливость партии, и ошибка со мной (и не только со мной) должна быть исправлена соответствующими органами» [317, 13]. Завдяки опублікованим листам, спогадам можна простежити тодішню катастрофічну ситуацію, панування несправедливості та безкарності у політиці правлячої партії.

Слід зазначити, що завдяки журналу «Огонек» в якості місць сталінських злочинів широкому загалу стали відомі Куропати в Білоруській РСР – стаття О. Адамовича «Оглянись окрест!» в № 39 за 1988 рр. По суті, це була публіцистична обробка вже надрукованих матеріалів у білоруській пресі. Так, автор робив посилання на статтю З. Позняка та Є. Шмигальова «Куропати – дорога смерті» опубліковану в газеті «Література та мистецтво», де мова йшла про те, що на початку 1970-х років в селі Зелений Луг місцеві жителі розповідали про розстріли людей в лісі неподалік. Є свідчення, що з 1937 р. по 1941 р. туди привозили людей і розстрілювали. Кількість жертв у Куропатах точно не з’ясована: архіви Комітету державної безпеки Білорусі, що стосувалися Куропат, були засекречені. Після появи статті було

проведено перші розкопки і виявлено факт таємного масового поховання людей біля села Цна-Йодкове. Це місце отримало назву «Урочище Куропати». О. Адамович прагнув привернути увагу громадськості до цих жахливих подій, закликав до роздумів та переосмислення власного минулого: «А сколько таких Курапат в других республиках, в больших и малых городах? Не говоря уже о «столицах Гулага»: возле Магадана, в Воркуте, и вокруг, в Дудинке, Норильске…» [318, 29].

Оприлюднення такої інформації викликало суспільний резонанс. У 1988 р. в Куропатах пройшла масова антирадянська демонстрація і перша хода до місця поховань під гаслами осуду ідей сталінізму. Хода була розігнана внутрішніми військами із застосуванням сльозогінного газу, що викликало реакцію обурення в суспільстві і підвищила ступінь уваги до Куропат. Всі ці події стали надбанням гласності завдяки публікації В. Бикова (№ 47, 1988 р.). На сторінках журналу зазначалося про факти побиття та арешту мітингуючих [319, 31].

За ініціативою журналу «Огонек» та «Рабочий класс и современный мир» був організований круглий стіл учасниками якого, стали провідні соціологи, економісти, правознавці, філософи, історики країни. Вони обговорили ряд актуальних тем, таких як об’єктивне обумовлення формування культу особи Сталіна, сталінізм та його наслідки, як забезпечити незворотність перебудови та демократичних процесів. Окремі фрагменти цих обговорень були підготовлені до друку кореспонденткою тижневика А. Аловою в №12 за 1988 р. [320, 4].

В № 41 за 1988 р. під заголовком «Тень» публікувалися матеріали про судовий позов, де позивачем була «сталінщина», а відповідачем – «гласність». Використання цих термінів, автором було символічне. Насправді ж позивачем був І. Шеховцов – колишній прокурор, автор 16 позовних заяв на захист Сталіна і численних послань в різні інстанції «з викриттям очорнителів». Статті і листи І. Шеховцова практично не публікувалися, у зв’язку з чим він наважився подати до суду позов про захист тепер уже

власної честі і гідності. Вийшовши за рамки предмета позову, процес обернувся дискусією про роль Сталіна в історії і про право давати моральні оцінки без опори на юридичні документи. І. Шеховцов виступав проти бездоказовості звинувачень на адресу вождя і відмовлявся визнавати документальні підтвердження причетності Сталіна до репресій і розстрілів. У позові йому було відмовлено [321, 31].

Варто звернути увагу на статтю В. Костикова «Концерт для глухой вдовы», де автор говорячи про боротьбу з космополітизмом, описував Сталіна, як такого, що навмисно загнав у тюрму народів все населення країни. Змальовувалася система постійного страху та контролю над свідомістю людини, яка панувала в епоху сталінізму: «...80 процентов всех обследованных живут под вечным страхом окрика или потери социальной опоры. Молочница боится конфискации коровы, крестьянин – насильственной коллективизации, советский работник – непрерывных чисток, партийный работник боится обвинения в уклоне, научный работник – обвинения в идеализме, работник техники – обвинения во вредительстве. Мы живем в эпоху страха» [322, 7].

Цікавими є теми, які обговорювали у своїй бесіді кореспондент журналу Е. Іодковський з доктором історичних наук Н. Павленком. Мова йшла про величезні масштаби фальсифікації історичних подій. Ось як висловлювався про це науковець: «Уже пятый десяток лет пошел с тех пор, как отгремел Парад Победы, а правдивой истории Великой Отечественной в целом как не было, так и нет до сих пор. Если в первое десятилетие после войны мощным тормозом в ее исследовании был культ личности Сталина, то в последующие годы анализу многих событий мешали рецидивы культа, неотмененные запреты на использование источников и документов» [323, 5]. Також в розмові йшлося про навмисне знищення військових кадрів країни в 1937 – 1938 рр., численні людські жертви та альтернативи інакшого розвитку подій.

Варто зазначити й про те, що на сторінках журналу «Огонек» були опубліковані розділи з книги «Тайная история сталинских преступлений» А. Орлова – колишнього генерала НКВД. Ця книга є унікальною, адже її автор один з небагатьох кому вдалося врятуватися від репресій. В публікації йде мова про страшний сталінський репресивний механізм, про події, учасником та свідком яких був сам автор. Це дає змогу побачити зсередини жорстоку сталінську машину знищення людей [324], [325], [326], [327], [328], [329]. Книга була перекладена багатьма мовами, у тому числі російською (1983 р.). Матеріали видання широко використовувалися радянськими істориками та письменниками ще до виходу книги в СРСР, що відбулося у 1991 р. Та все ж розділи «Тайной истории сталинских преступлений» побачили світ на сторінках журналу «Огонек» раніше, а саме в 1989 р.

Особлива увага приділялася репресіям проти більшовиків «ленінської гвардії». Відбувалося протиставлення В. Леніна і революціонерів-ленінців – Й. Сталіну та його оточенню. Так, в № 32 за 1989 р. В. Костиков у статті «Сапоги из шагреневой кожи» намагався донести до читача, що Леніну, людині в «штатском», в «стоптанных цивильных ботинках и потешной кепчонке», в «потёртом пиджачишке», а також його найближчому політичному оточенню весь час заважали «люди в сапогах», тобто Сталін та його сподвижники [330, 13]. Хоча варто зазначити, що кінець 1988 р. став переломним для офіційної радянської ідеології: відкритого характеру набуло формування антиленінської та антижовтневої ідеології, то ж Леніна називатимуть «хрещеним батьком» Сталіна.

Ефектом інформаційної бомби виявилися публікації на тему Голодомору, адже довгий час режим забороняв навіть згадувати про цю трагедію. Радянська позиція в цьому питанні була однозначною: заперечувався сам факт голоду. Забороняли писати про нього в пресі й літературі, згадувати в офіційних документах. Навіть розмовляти на тему штучного голоду і геноциду українців було небезпечно для життя. Необережно вимовлене слово могло запроторити людину в концтабір.

Зазначимо, що хоча в 1956 р. на XX з'їзді КПРС були вперше оприлюднені масштаби сталінського терору щодо номенклатури та інтелігенції, але до останнього приховувався терор голодом. Тільки після того, як українська діаспора домоглася створення в Конгресі США тимчасової комісії з розслідування подій 1932-1933 рр. в Україні, сталінське табу на згадування голоду було скасовано [331, 228]. Перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький у доповіді, присвяченій 70-річчю утворення УРСР, згадав про факт голоду. Хоча згадування було побіжним і причиною трагедії оголошувалася «посуха», але принципово новим було визнання самого факту [332, 71].

Тема Голодомору неодноразово розглядалася і на сторінках тижневика «Огонек». Так, московський демограф М. Тольц, у публікації «Скільки ж нас тоді було?» уперше розповів про репресований Всесоюзний перепис населення 1937 р. [149, 10]. Цей перепис не був надрукований раніше у зв'язку з «недообліком» населення. Причиною «недообліку» М. Тольц назвав голод 1932-1933 рр. і репресії, що розпочалися в Радянському Союзі вже в 1936 р. Разом з переписом були репресовані його організатори, яких звинуватили в шкідницькому недообліку населення. Демографічна наука перестала існувати. Науково-дослідні установи відповідного профілю були закриті, а демографи, які зберегли своє життя після 1937 р., перетворилися на звичайних статистів. Матеріали перепису знищили, статистика народонаселення стала секретною. Підсумкові дані повторного перепису, який провели в січні 1939 р., з'явилися у формі двох коротких газетних публікацій. Дані перепису 1937 р., які викликали в Й. Сталіна таку реакцію, до оприлюднення в «Огоньку» залишалися загадкою. М. Тольц не називав конкретну цифру кількості населення, але стверджував, що перепис показав меншу кількість населення, ніж була в країні на початок 1933 р. (165,7 млн чоловік). Автор відкрито говорить про голод в Україні, Північному Кавказі та Нижньому Поволжі. Для виконання планів по заготовці зерна вивозився весь хліб без виключення. Це стосувалося навіть того зерна, яке призначалося на

фураж, або ж було надано у вигляді авансу за трудодні. Акцентувалася увага на традиційній формулі «труднощі періоду індустріалізації та колективізації», яка ніколи не підлягала роз'ясненню та уточненню. М. Тольц ставить перед собою завдання дізнатися трагічну правду, яка приховувалася за цими труднощами. Аналізуючи напрацювання демографа Б. Ц. Урланіса, дослідник робить висновок, що в 1933 р. населення країни не тільки не зросло, а й навпаки, зменшилося.

Про голод побічно згадувалося й в статті С. Дяченка «На Хортице, у матери…» [333, 18]. В публікації розповідалося про Хортицю, як природний і історико-культурний заповідник, пропонувалися заходи для розбудови цього чудового історичного місця для туристів. Автор звертався до минулого цього регіону, згадуючи як героїчні, так і трагічні сторінки історії. Він, наприклад, зазначав: «Сейчас много пишут о массовых жертвах 1937-1938 годов, реабилитируя все новые и новые имена. Но мало сообщают о трагедии 1932-1933 годов, когда от безумных «перегибов» коллективизации в стране начался массовый голод. Он охватил многие регионы – Кубань, Поволжье, Урал, но более всех, несравнимо с другими пострадала Украина – прежняя житница России и Европы. По некоторым сведениям (ибо до сих пор молчат архивы), республика в те годы потеряла миллионы жителей, вымирали целые села» [333, 19]. Окрім цього автор наводив інформацію про примусове виселення селян зі своїх чорноземів до Уралу, Сибіру та Далекого Сходу.

Вже у згаданій вище книзі «Тайная история сталинских преступлений», уривки з якої публікувалися в номерах журналу, голод описувався як один із наслідків масової колективізації [325, 18]. Навіть ті іноземні журналісти, що раніше підтримували сталінську політику, оцінювали кількість жертв голоду в 5 – 7 млн. осіб. Згідно підрахунків Об'єднаного Головного Політичного Управління (ОГПУ), у доповіді, призначеній для Й. Сталіна, число померлих голодною смертю складало 3,3 – 3,5 млн [325, 18]. Перед читачами відкрилася жахлива правда, що причиною цих смертей були не якісь природні катаклізми, непідвладні людині, а божевілля і свавілля диктатора,

який виявився нездібним передбачити наслідки своїх дій, показавши цим свою байдужість до страждань народу. Автор зазначає, що тогочасні радянські газети не написали жодного слова про страшний голод. Натомість преса була перенасичена інформацією про успіхи індустріалізації і похвалою на адресу «мудрого і великого» Й. Сталіна. Кореспондентам закордонної преси заборонялося виїздити за межі Москви і її околиць. Сталінське керівництво докладало максимум зусиль, щоб приховати трагічну правду.

В № 27 за 1989 р. була надрукована велика стаття, темою якої став Голодомор в Україні. Промовистою була вже сама назва публікації «Страшный месяц Пухкутень». Назва місяця означає «пухнути від голоду» – саме так замордований народ називав березень в голодні роки [334, 22]. Стаття розкривала перед читачами не тільки нові факти з історії про Голодомор, а й містила в собі унікальні свідчення очевидців. Зокрема, В. Пахаренко з Черкаської області згадував: «Одна за одной шли бесконечные ревизии «излишков продовольствия» из сельских дворов. Люди пытались спрятать хотя бы горсть зерна в ямах, колодцах, на чердаках, замазывали в печи или зашивали в тряпичные куклы. Но находили везде – слишком уж старательно исполняли свои обязанности важные, в галифе и с наганами, уполномоченные из районов и местные активисты. …Хочу подчеркнуть, у людей забирали не только зерно или мясо, но все, что могло служить едой, забирали и часто уничтожали прямо на глазах умирающих с голода. Не оставляли даже огородных семян, чтобы не смогли высадить на следующий год» [334, 24]. Розповідає про людську жорстокість І. Савчук з Житомирської області: «Ходили по дворам холопы-служки, которые, чтобы выслужиться перед начальством, могли с родного отца снять рубашку и отнять последнее зернышко» [334, 24]. Тяжким болем оповиті спогади М. Пономаренка з Черкаської області: «Когда начали умирать с голоду, то за село отвозили умерших и там закапывали. За такую роботу давали паек. …Два дядьки привезли на возу мертвецов, стали их сбрасывать в яму. Некоторые словно просыпались, приходили в себя, просили: «Не закапывай, мы еще живы». А

дядьки отвечали: «Мы сами пухнем, сами доходим, мы не можем еще раз за вами приезжать… И закапывали…» [334, 25]. Автор публікації С. Дяченко зазначає: «То, что происходило в нашей стране в 1932-1933 годах, по-моему, можно было бы назвать словом ХОЛОКОСТ. …Холокост – это и уничтожение фашистами евреев во второй мировой войне, конечная форма геноцида. Тогда под сапогом третьего рейха за несколько лет погибло 6 миллионов евреев. Топор Сталина за один год уничтожил 7 миллионов украинцев. Разве не Холокост?» [334, 24]. В статті висловлювалася думка про створення «чорної книги», куди поіменно слід було вписати винуватців цих смертей, головних людожерів, як зазначає автор, – Й. Сталіна, Л. Кагановича, В. Молотова, П. Постишева та їх пособників, а також завзятих «активістів». Також ініціювалося створення «білої книги» з іменами тих, хто безневинно загинув у роки колективізації та Голодомору.

Варто зазначити, що соціалізація горя стала важливим етапом процесу розкриття злочинів сталінізму під час перебудови: вона надавала горю колективний характер, дозволяла пережити його спільно. Жертви, які під страхом смерті були змушені довгі роки мовчати, починали писати листи в журнал, щоб на підставі власного досвіду свідчити про трагедію епохи: вони розповідають про те, як розкуркулювали їх сім'ї, як приходилося виживати в умовах бідності та голоду, як зникали їхні батьки в період репресій, про постійне відчуття страху на якому трималася Радянська влада. Наприклад, в № 8 за 1988 р. був опублікований лист пенсіонерки Н. Мочалової. Ось як вона починає свої спогади: «В последнее время «Огонек» печатает статьи и письма на темы, которых раньше никто и никогда не касался. Я имею в виду голод на Украине и так называемые перегибы при коллективизации» [335, 4]. Н. Мочалова розповідала про розкуркулювання, голод, смерть рідних, жорстоке ставлення до людей з боку правлячих органів, про тотальну несправедливість та безнадію. Пенсіонерка згадувала: «Я еле ходила, затем опять заболела малярией и желтухой, – истощение. Выбиралась в тайгу за клюквой, брусникой, ела щавель, полевой лук, все-таки выжила» [335, 4].

Авторка листа зізналася, що страх повторення цих голодних років не залишав її все життя. Тепер, знаючи правду, яка так довго приховувалася, майбутнє покоління гласності мало зробити все, аби не дозволити появі нових жертв тоталітарного режиму.

Лист в № 12, також переповнений людським горем і трагізмом. «В 1932 году мне было 19 лет... – пише в журнал «Огонек» І. Хмільковський з міста Черкаси. – Я бывал на полях Кировоградской и Киевской областей, где созревал высокий урожай, и смею утверждать, что в 1932 году на Украине никакой сильной засухи не было. Однако из-за грубых нарушений ленинских принципов коллективизации и в силу других причин крестьяне уклонялись от вступления в колхоз. Земля же их тем не менее была обобществлена и оказалась необработанной. Глубоко уверен, что Сталин костлявой рукой голода пытался заставить мужика идти в колхоз и работать за почти не оплачиваемые трудодни. Заранее спланированный голод и искусственное манипулирование переписями 30-х годов, чтобы скрыть количество умерших и зачислить мертвые души в качестве живых, – вот одно из трагических последствий сталинизма... Хлеб изымался до последнего килограмма. Причем эта дикость прикрывалась лозунгом, рожденным в совершенно иных исторических условиях: «Борьба за хлеб – борьба за социализм». Миллионы обездоленных и голодных молча умирали. Если же кто-то выражал возмущение, на него немедленно сыпались репрессии» [336, 3]. Очевидець згадує про трупи людей, які помирали від голоду просто на дорозі, не знайшовши хоч якоїсь їжі. Села Степанки, Вергуни, Бузуків, як і інші села Черкаського району, буквально спорожніли. Автор стверджував, що така ж ситуація була і в Запорізькій, Кіровоградській, Житомирській та інших областях України. І. Хмільковський закінчував свої спогади звинуваченнями на адресу Й. Сталіна та інших членів Політбюро, які виконували ці злочинні накази – «…это наша история, одна из трагических ее страниц. Я глубоко убежден, что не было фатальной неизбежности этого голода, его можно было избежать… За трагедию 1933 года ответственность перед историей несут не

только Сталин, но и другие члены Политбюро, на которых он опирался» [336, 3].

Розповіді очевидців про сталінську епоху викликали шок і жах в радянському суспільстві. З 1987 р в статтях і читацьких листах опублікованих на сторінках преси, постійно повторювалися одні й ті ж питання: «Хто ми такі? Чому ми стали такими?». Це свідчило про сум'яття суспільства, яке протягом дуже довгого часу страждало амнезією, а тепер, дивлячись у дзеркало минулого, не впізнавало себе, не мало можливості зібрати в єдине ціле уламки своєї ідентичності.

Варто звернути увагу, що все більшої актуальності на сторінках журналу «Огонек» почала набувати тема Жовтневої революції. У радянський час ця проблематика була наріжним елементом історичної міфології. Аксіома про її закономірності і навіть зумовленість була формулою легітимації радянського ладу. Проте в період перебудови, саме на сторінках преси, відбулася десакралізація Жовтня та більшовиків-ленінців. Аналіз публікацій журналу «Огонек» з даної тематики дозволяє відтворити процес розвінчання міфу про Жовтень, а разом з цим зміну ставлення читачів до цих подій, формування нового бачення історії, а отже і нового мислення. Жовтень 1917 р. слугував кінцевою ланкою історичного ланцюга між фіналом історії Російської імперії та початком радянської епохи. По суті, Жовтнева революція представляла собою образ становлення і юності нового суспільства, яке прагне побудувати небачену досі державу робітників і селян, в якій не буде місця класовій експлуатації. Пам'ять про Жовтневу революцію буквально пронизувала символічний простір: пам'ятники, пантеон героїв, про яких знали з дитинства, назви міст і вулиць на честь революціонерів і навіть ювілеїв Революції. В молодших класах школярі ставали жовтенятами, тобто юний вік і Жовтнева революція символічно тісно переплітались. Старші школярі до дрібниць вивчали героїчну боротьбу робітничого класу під мудрим керівництвом партії більшовиків. Більш того, революція являлася цінністю сама по собі, оскільки була визнана найбільш прогресивним

способом соціальної інженерії, «локомотивом історії». Революція як ідея несла потужний мобілізаційний потенціал. Тому, не дивно, що формуючи свій погляд на проведені реформи, М. Горбачов поєднав їх саме з Жовтнем, як певною ідеологічної планкою можливих змін.

Питання про політичну оцінку жовтневих подій стає ключовим у 1987 р. у зв'язку з 70-річчям революції. Проте проблематикою десакралізації Жовтня та більшовиків-ленінців преса зацікавилася раніше. Нове прочитання цих тем в 1986-1987 рр. відбувається у журналі «Огонек». Саме в тижневику ще з 1986 р. висвітлення чергових роковин Жовтня стало будуватися на рідкісних і маловідомих фактах. Наприклад, в статті А. Буторова «Зримая память октября» публікувалася унікальна колекція документальних фотографій з фонду Центрального музею революції СРСР. Увазі читачів пропонувалися роботи визнаних майстрів і невідомих фотографів [338, 15]. Також цікавим було інтерв'ю кореспондента «Огонька» К. Елютіна з академіком І. Мінцем – одним з найбільш авторитетних літописців Жовтневої революції. Розмова велася про проблеми Жовтня, якими займалися історики напередодні 70-річного ювілею, про значення революційних подій в історії країни та світу, проводилися паралелі між Французькою та Жовтневою революцією [342, 3].

Варто звернути увагу на те, що події Жовтня використовувалася діючим керівництвом як символічна легітимізація перебудови. Формуючи свій погляд на проведені реформи, М. Горбачов ототожнював їх саме з Жовтневою революцією, як з певною ідеологічною планкою можливих змін. Так, у виступі з приводу ювілею Жовтня, він охарактеризував весь 1987 р. ідеологічною підготовкою до цієї події і називав цей рік кінцем мітингового етапу перебудови. Тобто, 70-річчя Жовтневої революції, в тих умовах ставало елементом пропаганди перебудови. Але звернення до символіки Жовтня запустило і ряд процесів, які стали потенційними руйнівниками системи.

Про актуальність теми Жовтня 1917 р. на сторінках тижневика «Огонек» яскраво свідчила започаткована спеціальна рубрика «1917-1987», яка містила в собі історичні матеріали про революцію, аналіз та політичні оцінки подіям, що відбулися, зосереджувалася увага на постатях активних учасників революційних подій. Примітно, що саме в 1987 р. почала набирати обертів деміфологізація теми революції. Нарис З. Шейніса про О. Коллонтай, опублікований в ювілейній рубриці «1917-1987», відрізнявся незвичайною для радянської періодики увагою до особистого життя революціонерки. Фактично вся біографія Коллонтай, зводилася до історії її шлюбу з матросом П. Дибенко. Зокрема, автор наводив цікаві спогади та листи з партійних, державних і приватних архівів [210, 4]. Також у журналі було вперше опубліковано фото, де П. Дибенко привіз О. Коллонтай для знайомства з батьками і сестрою (див. Додаток Б). У несподіваному ракурсі для тих часів постав у журналі «Огонек» і В. Чапаєв [211, 6]. Цьому сприяли дві опубліковані фотографії героя Першої світової війни у формі офіцера царської армії (див. Додаток В). Такий В. Чапаєв не був відомий радянським людям.

Зазначимо, що редакцією журналу був організований конкурс читачів «Октябрь в моей жизни». То ж на сторінках журналу починали друкуватися спогади простих людей про окремі епізоди, пов’язані з революцією, біографії учасників цих подій, рідкісні фотографії з домашніх архівів. Так, в № 11 за 1987 р. містилася маловідома інформація про військового льотчика Н. Ільзина, розповідалося про знайдений альбом з унікальними фотографіями, які могли становити великий інтерес для дослідників авіації [344, 3]. В № 42 Є. Куліненко, член ради ветеранів комсомолу, писав про створення первинної організації Російського Комуністичного Союзу молоді. Особлива увага приділялася першим членам цього союзу. Також до листа додавалися фотознімки перших комсомольців [345, 4].

Зі сторінок журналу читачі дізналися про долю К. Акашева – одного з перших організаторів Червоного Повітряного Флоту. В матеріалах подані

унікальні спогади революціонера, безпосереднього учасника подій. Автором статті було встановлено, що саме К. Акашев вивів артилерію з Зимового палацу 25 жовтня 1917 р. Таким чином, була спростована версія, розповсюджена більшовиками, про те, що розпорядження артилерії піти було віддано нібито під тиском військово-революційного комітету. Насправді артилерію вивели шляхом обману за допомогою політичного комісара Михайлівського артилерійського училища К. Акашева [346, 10].

Інколи надіслані листи до журналу слугували появі нових статей з даної тематики, як наприклад лист І. Чусова, внука радянського економіста, державного і партійного діяча, публіциста В. Оболенського. З листа в редакцію тижневика: «В последнее время Ваше издание приобрело авторитет среди читателей интересными публикациями по самым разным вопросам. Предлагаю тему, которая просится на страницы журнала. В апреле 1987 года исполнилось 100 лет со дня рождения одного из видных деятелей Коммунистической партии – Валериана Валериановича Оболенского (Н. Осинского). …В переживаемое время гласности раскрываются многие «тайны». Один из уроков правды – расшифровка имен, которые умалчивались до XX сьезда партии. И вот, уважаемый товарищ редактор, мне видится статья под названием…» [347, 6]. Так, на сторінках журналу з’явилася публікація «По праву памяти» про життєвий шлях В. Оболонського, включаючи його незаконне засудження та розстріл. Особливістю статті було те, що вона містила в собі уривки з автобіографії революціонера, його власні спогади, а також цінні епістолярні джерела – листи [347, 6].

У 1988 р. подальше розвінчання Жовтня і Леніна набуло тотального характеру. Нові уявлення про минуле будувалися на зміненій оцінці зв’язків між сталінізмом і революцією. Сталінська диктатура втрачала свою винятковість і ставала всього лише неминучим наслідком Жовтневої революції. Засудження сталінізму перетворювалося на засудження більшовизму. Таким чином, Жовтнева революція піддавалася радикальній

критиці, її оголошували першопричиною усіх трагедій, які пережила країна. Ця критика обрушилася на всю радянську історію в цілому, при цьому сталінські злочини не відокремлюються від інших об'єктів засудження. Відповідно до цієї концепції, революція змусила Росію відхилитися від «природного» шляху, по якому пішли західні країни – зокрема, капіталістичного шляху в економіці і демократичного в політиці. Інакше кажучи, революцію позбавили соціального масштабу і перетворили на пересічний державний переворот, влаштований жменькою фанатиків, які вирішили втілити в життя заповіти К. Маркса. Так, в № 44 за 1988 р. було опубліковане інтерв'ю з істориком і письменником Н. Ейдельманом, де частково охоплювалася революційна тематика, зокрема аналізувалося ставлення тогочасних російських письменників до революції. Зазначалося, що більшість з них передбачували можливий кривавий характер Жовтневих подій, що включав у себе пролиття невинної крові. Перед читачами відкривалася думка про те, що «чем больше страна набрала свободы до революции, тем революция пройдет легче и послереволюционная диктатура будет слабее», а Росія такої свободи не мала [348, 3].

Під назвою «Лениниана: «неизвестные» страницы» були опубліковані спогади так званих «опозиціонерів» Г. Зінов'єва, Карла Радека, Л. Троцького. Раніше ці матеріали перебували у Відділі спеціального зберігання СРСР і були недоступні для ознайомлення радянському читачеві [349, 3]. Події Жовтня, як об'єкт критики обрав В. Костиков у своїй статті «Сапоги из шагреневой кожи». Він прагнув знайти причину трагічної прірви між світлими намірами революції і тими гіркими плодами, які вона принесла народу: «…причина, на наш взгляд, в «первородном грехе» революции: в том, что свободу и демократию она добывает отрицанием свободы и демократии. Наша революция, вышедшая из войны, зачиналась в крови и насилии. В этом ее трагедия» [330, 13].

В № 51 за 1990 р. містилося інтерв'ю з В. Солоухіним, автором нарису «Читая Ленина». Він звинуватив Леніна і його оточення в прагненні

встановити диктатуру, окупаційний режим, і таким чином підпорядкувати всі народи. «Спорить о ленинских цитатах… не нужно. Ведь начиная с 1917 года теоретические положения кончились, начались дела. Миллионы расстрелянных – это уже не цитата, а дело. Зверски уничтожена царская семья, население посажено на голодный паек, разруха, насильственное изъятие церковных ценностей, сопровождавшееся массовыми расстрелами, полное и неоднократное изъятие хлеба у крестьян – это все уже, увы, не цитаты» [350, 28]. Варто зазначити, що в кінці 1990 р. в пресі були опубліковані останні ленінські тексти під загальним заголовком «Політичний заповіт Леніна», у який ввійшло 8 листів і статей кінця 1922 р. – початку 1923 р., в яких Жовтень постав перед читачами у вигляді людської трагедії.

Цілком логічно, що в журналі «Огонек» публікувалася значна кількість статей присвячених Другій світовій війні, адже ця тема була не менш міфологізованою за попередню. Аналіз публікацій на тему війни свідчив про нові підходи та проблематику у дослідженні даного питання. Автори критикували зовнішню і внутрішню політику Й. Сталіна, висвітлювали сталінські прорахунки в керівництві країною напередодні і на початку війни. Особливо активна полеміка виникла навколо таких проблемних питань як причини, передумови війни, співвідношення сил напередодні конфлікту, можливих альтернативах Другій світовій війні, розглядалися причини невдач перших воєнних місяців, роль керівництва країни в процесі мобілізації всіх сил для відбиття агресії та інші важливі аспекти військової історії.

Характерною особливістю зазначених статей було те, що колишні вороги, солдати і політики розглядалися в якості жертв гітлерівського режиму. Таким чином проводилася паралель між Радянським Союзом та Німеччиною: як радянські люди не змогли свого часу протистояти сталінізму, так німецький народ став заручником гітлерівських амбіцій. Чітка і однозначна позиція журналу з цих питань відображалася в публікації діалогу двох людей, які протистояли один одному зі зброєю в руках у роки Другої світової війни. Один був у формі гітлерівського вермахту – Г. Белль, а

інший – Л. Копелев, на боці Червоної Армії [351, 21]. Цей діалог був записаний західнонімецьким телебаченням ще в 1979 р., але побачив світ на сторінках тижневика в 1989 р. Воюють не нації, а їх керівники – ось головна думка, яку хотів донести до свої читачів журнал «Огонек».

Форма подачі матеріалу була різна – від заміток, репортажів, до уривків з книг. Варто відзначити факт широкої публікації матеріалів особистого характеру: спогадів, щоденників, листів очевидців подій – радянських і німецьких солдатів, офіцерів, представників правлячих кіл, простих громадян. Авторський склад публікацій на тему війни був також неоднорідний: в більшості своїй, це письменники, публіцисти, політики, військові, але траплялися й роботи професійних вчених-істориків (М. Павленко, М. Коренюк, М. Семиряга, О. Некрич та ін.) [323], [352], [353], [354], [348]. Обговорювані теми викликали величезний читацький інтерес, про що свідчили відгуки та листи, які надходили до редакції. Деякі з них були опубліковані на сторінках тижневика [355], [356], [357], [358].

Окремо слід зупинитися на темі аграрної політики сталінського керівництва кін. 1920-х – поч. 1930-х років, адже вона також зазнала широкого обговорення на сторінках журналу «Огонек» в роки перебудови. Наприклад, в № 17 за 1989 р. опубліковано статтю В. Костикова «Не плакатный герой», присвячену робочому класу, який Й. Сталін використовував як власний п’єдестал. Значну увагу автор приділяв дослідженню НЕПу, підкреслюючи досягнення вказаної політики. В. Костиков сміливо заявляв: «Сталинские фальсификаторы истории, шельмуя ленинские идеи, старательно внедряли в сознание масс, что нэп нанес ущерб интересам пролетариата» [359, 26]. Саме цей міф і намагався розвінчати автор публікації. Водночас жорстко критикувалася політика пришвидшеної індустріалізації та насильницької колективізації, яка насаджувалася сталінським керівництвом. В. Костиков використовував статистичні дані та цитував виступи на різноманітних засіданнях та з’їздах партії. Так, наприклад, читаємо критичний аналіз виступу Й. Сталіна на XVI з’їзді

ВКП(б) в червні 1930 р.: «Приводя на съезде цифры роста зарплаты, жилищного строительства «плюс наличие широкой сети домов отдыха, санаториев и курортов для рабочих». Сталин поистине рисует фантастическую картину всенародного счастья, которое «обрушилось на страну» в результате первой пятилетки. Сталин настолько уверен в себе, что не считает необходимым даже вычистить собственный доклад от вопиющих противоречий. С одной стороны, «систематический рост материального благосостояния рабочих и крестьян», а с другой, несколькими страницами доклада выше, товарный выход мяса и сала по сравнению с 1916 годом составил в 1927 году 32.9 процента, в 1928 году – 30,4, в 1929 году – 29.2. Ситуация весьма знакомая: в докладе густо, в желудке пусто» [359, 27].

Відходячи від канонів радянської ідеології, В. Костиков зрозумілими для читачів словами руйнував стереотипи, які формувалися десятки років: «Нарисованный в середине тридцатых годов «хозяин земли» многие десятилетия смотрел на нас с плакатов, пытаясь увлечь нас своей нарисованной энергией, нарисованным оптимизмом и нарисованной верой. Мы привыкли к этим нарисованным рабочим, как привыкли к нарисованным вождям, нарисованному изобилию, нарисованному прошлому и будущему. Но жить нам среди тех и с теми, кого в кровавых муках родила наша история, смысл которой мы так яростно пытаемся разгадать. Постичь истинный смысл истории – значит разыскать и понять человека, украденного у нас мастерами плакатных дел» [359, 27].

Варто відзначити публікацію Н. Бикова «Госагропром умер! Да здравствует?...» в якій критикувався державний агропромисловий комітет Радянського союзу, що функціонував з 1985 по 1989 р. Аналізуючи тодішній стан економіки, автор звертався до аграрної історії країни: «Нет, не герои, не «маяки» решат проблемы селян. То, что сделали с деревней шестьдесят лет назад – преступление тогдашних руководителей государства и партии» [360, 4]. Таким чином, Н. Биков акцентував увагу на трагічних наслідках аграрної політики сталінського керівництва кін. 1920-х – поч. 1930-х років:

«Колхоз (и особенно совхоз) там, где полвека не вытанцовывается экономика, – синоним бесправия, уравниловки, сдельщины. И поденщины! Тут не только раскрестьянивание, но и расчеловечивание. Думаю, пришло время – пора бы повиниться перед народами СССР за содеянное в деревне. Надо бы сказать: «простите за генеральную линию!», за случившееся шестьдесят лет назад, за наглую неправду коллективизации, «раскулачивание», ликвидацию крестьянства, списывание тысяч селений в графу «неперспективные», за символические пенсии тем, кто отдал все силы – и кровь, и пот – городам, стройкам-гигантам, армии, на алтарь индустриализации. Надо кому-то было от партии на прошедшем Съезде народных депутатов торжественно обещать, что никогда больше не повторится антикрестьянская политика. … Вернуть бы крестьянству отнятое в годы принудительной коллективизации. Когда разоряли вековые гнездовья тружеников, земледельцев, выселяли, переселяли, вырывая с корнем миллионы семей, укореняя пародию на социализм в деревне. Не нужно никому равенства в нищете» [360, 4].

Вирішення аграрних проблем, автор вбачає у новій політиці щодо села, яка продиктована демократизацією та гласністю: «Итак, речь идет о судьбе крестьянства, а значит, о судьбе страны. Да беда очевидная в том, что нет его, крестьянства. Стало быть, печальна и судьба тайно наследующих это великое сословное звание. Власть исполнительных органов в сельских районах, аппарата райкомов – сила реальная. Сила, воспитанная в ненависти к единоличнику, усматривающая в кооператорах «кулаков», «недобитков». Можно ли при существующей на местах ситуации надеяться на то, что государственные и партийные служащие перестроились? Что они созрели для новых политических решений, в которых приоритет интересов жителей, работников села был бы главенствующим? И – неоспоримым!» [360, 4]. Це питання залишилося відкритим, наштовхуючи таким чином на роздуми читачів тижневика.

Особливої уваги заслуговує публікація М. Зараєва та С. Шведова «Тяжелая ноша» (№ 26, 1989 р.), в якій здійснений аналіз документів Смоленського партійного архіву. Закон про доступність архівних джерел, звільнення їх з-під контролю відомств для ознайомлення громадськості тільки обговорювався, викликаючи бурхливі політичні пристрасті. Тому проникнення в партійний, радянський і інший архів будь-якої області вимагало спеціального допуску, не менш секретного, ніж для входу на оборонний об'єкт. В таких умовах робота з важливими архівними джерелами була просто неможлива. Однак, з'ясувалося, що один відкритий архів все-таки був – це партійний архів Смоленської області, захоплений німецькими військами і вивезений до Німеччини під час Другої світової війни. Після закінчення війни документи були вивезені до США. Архів являє собою 541 справу загальним обсягом понад 200 тис. аркушів документів. Тут були представлені всі періоди більшовицької влади з 1917 р. до початку Другої світової війни. Найбільш широко документи висвітлювали період від початку сталінської насильницької колективізації сільського господарства (1929 р.) до прийняття Конституції 1936 р. – йому присвячувалися 278 справ. Матеріали вказаного архіву використовувалися багатьма зарубіжними фахівцями для вивчення життя радянського суспільства 30-х рр., системи управління державою, історії колективізації та індустріалізації і багатьох інших питань. Так, на сторінках тижневика журналу «Огонек» М. Зараєв та С. Шведов проаналізували ті матеріали Смоленського архіву, в яких говорилося про події, що передували колективізації. Автори статті акцентували увагу читача на прийнятих каральних законах, які ще більше погіршили становище селян: «В незабвенном 30-м, когда распространилась эта наша классическая колхозная форма, поражает прежде всего повсеместность и одномоментность ее утверждения с помощью насилия. Нам скажут: чему ж тут удивляться, мало ли насиловали деревню и раньше. …Но в 19-м, 20-м отнимали хлеб, оставляя нетронутым хозяйственный механизм, и кстати, на этот отъем деревня отвечала восстаниями, в конце концов и породившими нэп. В 30-м –

ломали все хозяйство, всю систему отношений, отнимали жизни… Весь 29-й год «за указом указ» идет раскрестьянивание огромной страны, ломка веками складывавшегося семейного хозяйственного механизма…» [361, 4]. Також в статті наводилися дані щодо осуджених селян за 1929 р.: «Самое главное, что ведь не на словах, не на бумаге действовали эти указы и постановления, как то нередко бывает в нашем Отечестве. Уже в том же 1929 году, по неполным данным, осудили треть крестьян, числившихся кулаками, – 182 тысячи. Штраф, конфискация имущества, лишение свободы – таковы были массовые меры давления, а вернее, уничтожения наиболее активного слоя крестьянства» [361, 4].

Промовистою була вже сама назва публікації в № 33 за 1989 р. – «Внук кулака». В цьому матеріалі містилася інформація про селянську родину Божко, а саме – про Олександра Божка та його діда Василя Семеновича Божка. Гортаючи сторінки життя головних героїв, автор не оминув увагою і аграрну політику кін. 20-х – поч. 30-х рр. Наприклад читаємо: «Деда Александра Божко, Василия Семеновича, раскулачивали дважды. Первый раз из-за веялки. Каждого, кто имел в хозяйстве какой-либо механизм, объявляли кулаком. Второй раз его дом и подворье подмели до нитки, до зернышка, уже за то, что устояла семья и в разоре, не разбрелась по миру, по-прежнему с утра до ночи трудилась дружно на своей земле. Дед никогда не использовал наемный труд. В большой его семье работников и так хватало, а сам он был мастером на все руки. Даже одежду ребятишкам Василий Семенович шил сам на стрекочущем, как пулемет, «Зингере». Кроме веялки и «Зингера», был в доме деда еще один механизм – граммофон. Его тоже забрали... Мать Саши, Екатерина Васильевна, тогда была совсем маленькой, но она хорошо запомнила, как после повторного раскулачивания отец сказал: «Ну, все, теперь только в петлю...». Через несколько дней он вступил в колхоз» [362, 1].

Також варта уваги публікація «Шолохов как зеркало русской коллективизации», за авторством І. Коновалової. Десятиліттями «Поднятая

целина» М. Шолохова читалася за канонами соціалістичного реалізму, хоча, слідуючи сучасним поглядам на роман, треба визнати, що власне соціально-стверджуючих настанов у ньому набагато менше, ніж в інших книгах 30-х років. Щоб переконатися в цьому, досить звернутися до нотаток І. Коновалової, яка підкреслювала, що твір М. Шолохова лише підганявся під вимоги єдиного методу радянської літератури: «Насколько примитивная, настолько же и мощная новая мифология не только не позволяла широкой аудитории различать оттенки многообразной действительности, но и заставляла легко и убежденно воспринимать черное как белое и наоборот. Кулак – вредитель, интеллигент – подозрительный тип, человек в галстуке – мещанин... Подобные стереотипы резко преломляли отношение к жизни и к литературе. Позднее роман стал почти учебником истории, своеобразным первоисточником, из которого узнавали о коллективизации и ее коллизиях, основываясь, увы, на тех же стереотипах» [363, 26]. Насправді ж, на думку авторки, суть книги зовсім в іншому. Детально аналізуючи зміст твору вона робить висновок: «Однако уже из «Поднятой целины» совершенно очевидно, что недовольство хлеборобов не несло в себе никакой самостоятельной политической идеи и произрастало целиком из неприятия варварской бездумной экономической политики. Очевидно, что не обстоятельства, а она сама, система, изначально виновата, порочна, дефективна и что если и дальше вокруг будет тишь да благодать, все равно на этой бездарной безрадостной почве путного ничего не вырастет» [363, 29].

В кінці 1980-х рр. однією з актуальних тем на сторінках радянської преси стало осмислення хрущовських реформ і епохи «відлиги». Для вказаного періоду була характерна паралель між «відлигою» і перебудовою, яка виходила із єдності мети – відновлення соціалізму, демократизації суспільства. Перебудова представлялася на сторінках «Огонька» логічним і неминучим результатом багаторічної боротьби за відновлення гуманного, ленінського соціалізму, за права людини, проти сталінського спадщини, командно-адміністративних принципів управління країною і тотального

придушення свободи особистості. Етапами цієї боротьби і проявами нового, перебудовного мислення вважали і хрущовські реформи, і дисидентський рух, що розгорнувся в СРСР після закінчення «відлиги» і початку епохи «застою».

Тема хрущовських реформ з'явилася на сторінках перебудовного «Огонька» як самостійна тема в 1988 р. В цей час вона стала актуальною, оскільки «відлига» трактувалася як предтеча, провісник перебудови, перша, але невдала спроба відновлення соціалізму. Цією думкою були пронизані всі публікації про М. Хрущова і його реформи. Так, кінорежисер Д. Фірсова писала про «відлигу» як про один з найважчих і відповідальних періодів боротьби за оновлення, за «возвращение в нашу жизнь демократических норм» [364, 6]. Цю ж думку розвивав у своїх спогадах про Хрущова М. Ромм [364, 7]. Він відзначав і позитивні, і негативні якості державного діяча, розповідав про зустрічі Хрущова з представниками інтелігенції, про критику абстракціоністів у живописі, про звинувачення їх в «антинародності» та «прозахідних» позиціях та ін. Але, при цьому, констатуючи суперечливість і різкість характеру реформатора, автор звертав особливу увагу читачів на «отчаянное личное мужество» М. Хрущова. В якості головного результату діяльності першого секретаря М. Ромм виділяв реабілітацію незаслужено репресованих людей та їх звільнення: «Пройдет совсем немного времени, и забудутся и Манеж, и кукуруза… А люди будут долго жить в его домах. Освобожденные им люди… И зла к нему никто не будет иметь – ни завтра, ни послезавтра» [364, 7]. Філософ В. Шубкін охарактеризував М. Хрущова як видатного політичного діяча, що обігнав на багато років своє оточення. Вчений також відмітив сміливість М. Хрущова, який розпочав реформи після тривалого періоду сталінізму, незважаючи на великий ризик для себе [365, 5]. Ця ж думка займала центральне місце в матеріалі Г. Федорова «Проводы» [366, 26], де йшла мова про похорон першого секретаря.

Протягом чотирьох номерів журналу «Огонек» у 1988 р. публікувалися мемуари С. Хрущова про батька «Пенсионер союзного значения» [367-370].

У них докладно розповідалося про причини, підготовку, організаторів та учасників реалізації змови проти М. Хрущова. Змова, за словами автора, стала повною несподіванкою і справжнім ударом для тодішнього лідера країни, який на той час перебував у відпустці. Ця ж тема піднімалася також у статті К. Смирнова «Звонок из прошлого» [371, 22], де підкреслювалася ретельна спланованість, підготовленість змови, участь в ній найближчих до М. Хрущова людей, глибока особиста трагедія колишнього лідера країни. Як стверджував автор, після публікації спогадів С. Хрущова, до редакції зателефонував один з учасників подій, пов'язаних з організацією змови, В. Галюков, який знав безліч нових деталей про те, що сталося, а також імена всіх організаторів. Зміщення М. Хрущова з посади підводило читача до думки про те, що багато чого із задуманого тодішній перший секретар здійснити не встиг. Звідси й незавершеність, половинчастість його реформ. М. Хрущов показаний в публікаціях як жертва, людина, яка пережила зраду з боку свого найближчого оточення, і тому гідна співчуття, співпереживання, що також формувало позитивне ставлення до героя матеріалів і його діяльності. Тема змови проти Хрущова неодноразово піднімалася на сторінках журналу і в 1989 р. В багатьох публікаціях вона обговорювалася або дотично до обговорюваної проблематики [372-376] або ж виступала центральним предметом розмови. Наприклад в № 41 містився матеріал, приурочений до двадцятип'ятиріччя «ювілею» зміщення з посади М. Хрущова, у якому докладно розповідалося про всі обставини, пов'язані з цією подією – а саме про підготовку, ініціаторів, безпосереднє здійснення змови, про реакцію тодішнього першого секретаря. Дається позитивна авторська оцінка діяльності М. Хрущова [377, 7].

Не зважаючи на те, що в матеріалах тижневика переважало позитивне трактування діяльності М. Хрущова, в деяких публікаціях, безпосередньо йому не присвячених, траплялися критичні зауваження на адресу політика та його реформ. Для прикладу, розглянемо статтю О. Головкова «Вечный иск» у № 18 за 1988 р., яка присвячувалася проблемі сталінізму. Розповідаючи про

другу хрущовську хвилю реабілітації репресованих (перша розпочалася після арешту Єжова), О. Головков зазначає: «Роль Хрущева как политического лидера, безусловно, велика. Это был смелый поступок. Однако Никита Сергеевич, разумеется, не мог миновать в свое время участия в трагически известных «тройках» и когда стал главой государства, позаботился о том, чтобы его имя не упоминалось в связи с этим» [378, 30]. Аналогічна інформація містилася в матеріалі О. Венгерова «Заслон вождизму», де автор говорив про подвійне становище, в якому опинився Хрущов, коли почав викривати сталінські злочини, бо сам був учасником репресій в Україні та в Москві: «Прислушаться бы Хрущеву к Пальмиро Тольятти, который призывал искать причины режима личной власти не в личностях, а в системе (в административно-командной системе, добавили бы мы сейчас). Но двойственное положение самого Хрущева, и как участника сталинских репрессий на Украине и в Москве, и как разоблачителя культа Сталина, привело лишь к тому, что он, Хрущев, воскликнул уже в шестидесятых годах: «Дай нам бог быть всем такими марксистами, как Сталин» [379, 14].

У 1989 р. серед матеріалів, присвячених М. Хрущову і його реформам, слід відзначити інтерв'ю з політичним діячем М. Єгоричевим «Направлен послом». Діалог охоплював широкий спектр тем: про причини виникнення доби застою, роздуми чи можна було б цього уникнути або якось посприяти зміні ситуації; про діяльність Брежнєва; про Хрущова, аналіз його реформ, виділення позитивних та негативних моментів у його політиці. Зокрема, в розмові згадується про зустрічі Хрущова з творчою інтелігенцією: «…Или печально известные встречи Н. С. Хрущева с творческой интеллигенцией Москвы. Тогда нам, московскому руководству, пришлось выдержать сильное давление сверху, чтобы не допустить расправы с теми, кого Никита Сергеевич критиковал на этих встречах» [380, 7].

Вказана публікація викликала непідробний інтерес у читацької аудиторії. Проявом цього може слугувати опублікований лист критика, літературознавця В. Оскоцького в рубриці «Почта Огонька. Слово читателя».

Автор згадував події, свідком яких був особисто: «Нет у меня оснований сомневаться в свидетельстве противоборства Н. Г. Егорычева с Н. С. Хрущевым в защиту преданных им опале писателей, художников, кинематографистов. Но нет равным образом и оснований не доверять своей памяти, сохранившей красноречивые детали событий, очевидцем которых привелось быть. Одно из них – собрание актива московских писателей, которое проходило в МК в начале 1963 года под председательством Николая Григорьевича. Атмосферу нетерпимости, возобладавшую на нем, во многом предопределило его вступительное слово, выдержанное в крайне жестких, резких тонах. Не было в нем, увы, ни единого нюанса, позволявшего допустить возможность маломальских расхождений с Н. С. Хрущевым хоть в чем-то. Зато было другое...». Таким чином літературознавець звинувачував М. Єгоричева в наслідуванні поглядів М. Хрущова, і тому не вважав доречною критику, яка прозвучала з вуст політичного діяча під час розмови з кореспондентом «Огонька»: «Надеюсь, Николай Григорьевич правильно поймет мое письмо. Не по злопамятству писал я его. И не из мелкотравчатого желания уязвить. Главное, что побудило дать выход памяти, – искреннее убеждение: правда истории, которой ныне клянутся все кому не лень, не будет правдой до тех пор, пока каждый из нас, кто так или иначе причастен к ней, не подкрепит ее бескомпромиссный авторитет самокритичным признанием собственных – заблуждений, ошибок или прегрешений» [381, 6].

Варто згадати про діалоги та дискусії, які виникали між читачами з даної тематики. Наприклад в № 3 за 1989 р. читаємо лист інженера-будівельника з Сочі В. Віліна, який жорстко критикував діяльність М. Хрущова в економічній сфері, і згадував політичні переслідування інтелігенції: «Мне кажется, что сегодняшним шараханьем из одной крайности в другую является то, что у нас стали делать из Н. С. Хрущева просто-таки идеального героя, в то время как вина его в доведении нашего сельского хозяйства до того состояния, в котором оно сейчас находится огромная, я бы даже сказал – решающая! …даже Сталин, со своими

зверскими, чудовищными методами не сумел убить русскую деревню, хотя сделал для этого все, что мог, вплоть до физического уничтожения сотен тысяч крестьян. А вот Никита Сергеевич, играючи, за каких-нибудь 5 – 7 лет окончательно похоронил деревню. Я не утверждаю, что он это сделал умышленно, но все его волюнтаристские акции, особенно в том, с какой последовательностью он их произвел, буквально уничтожили деревню, отбили у крестьян какое-либо желание работать на земле, кормить страну. …Нет, я отдаю Хрущеву должное в развенчании культа личности Сталина, к сожалению, не доведенном до конца, но разорение сельского хозяйства, гонения на интеллигенцию (вспомните Пастернака, поэтов, кинорежиссеров, художников шестидесятых годов) я ему простить не могу!» [382, 5].

Діаметрально протилежні погляди висловлював читач М. Раздьяконов з Москви, який не погоджувався із звинуваченнями В. Віліна: «Вопреки утверждению автора письма убийцей русской, да и не только русской деревни является именно – «отец народов». Сталинский режим превратил сельских тружеников в полном смысле в бесправных крепостных. Они не имели даже паспортов, самовольный уход из деревни приравнивался к трудовому дезертирству и грозил тюремным заключением. Вот почему при Сталине из деревни не бежали! О нищете и голоде деревни в сталинскую эпоху написано достаточно, не буду повторяться. Только при Хрущеве крестьяне получили наконец паспорта и права полноправных советских граждан. Хрущев много сделал, для подъема сельского хозяйства, пришедшего в полный упадок при Сталине. …нет никаких оснований утверждать, что в нынешнем далеко не блестящем положении в сельском хозяйстве виноват Хрущев. Очевидно, надо искать виновников застойных явлений в экономике, в том числе и в сельском хозяйстве, среди нас самих» [383, 2].

Також в 1989 р. були опубліковані спогади самого реформатора. Так, впродовж семи номерів журналу друкувалися уривки магнітофонних записів надиктованих М. Хрущовим, починаючи орієнтовно з 1968 р. і закінчуючи

1971 р. – роком його смерті. В період роботи над «Воспоминаниями» Хрущов був у досить похилому віці, чим пояснювалися неточності та деякі помилки у викладі окремих історичних подій. Проте, редакція «Огонька» свідомо вирішила, готуючи до публікації запропоновані матеріали, залишити розповідь у первісному вигляді і лише у виняткових випадках вдавалася до суто літературного редагування тексту. В результаті, був збережений стиль і мова цього унікального історичного свідчення, що у повній мірі відтворювало складний, суперечливий і разом з тим надзвичайно безпосередній образ М. Хрущова. Мемуари охоплювали великий часовий відрізок: з першої половини 1920-х рр. до 1953 р. Політик розповідав про початок своєї кар'єри, партійних лідерів, про Сталіна і його сім'ю, про процес становлення сталінізму, детально зупинявся на радянсько-німецьких відносинах напередодні Другої світової війни, поетапно простежував хід військових дій, найважливіші операції і битви. Розглядалася тема сталінських репресій, як довоєнних, так і післявоєнних років. Особлива увага приділялася особі Сталіна, його способу життя, манері спілкування з тими, хто його оточував, останнім рокам життя,ситуації в країні після його смерті [384], [385], [386], [387], [388], [389], [390], [391]. Тексту мемуарів передувала коротка замітка доктора історичних наук Г. Федорва. Вчений зазначав: «А ведь Н. С. Хрущев сам был из близкого окружения Сталина, много лет почти беспрекословно выполнял его приказы, да и сам нес определенную ответственность за сталинскую политику. Как же смог он преодолеть самого себя, встать над собой, ниспровергнуть то, чему, во всяком случае, внешне, сам поклонялся? Ведь каким бы мужеством ни обладал он, но, будучи умным и проницательным человеком, он не мог не понимать, к чему могут привести его действия в окружении сталинистов, сталинского аппарата, в стране, где десятки миллионов людей, одурманенных изощренной настойчивой пропагандой, поддержанной страхом, представляют себе Сталина в виде божества. Идя на разоблачения культа личности Сталина, Хрущев рисковал

не только своей политической карьерой, но и самой жизнью своей!» [384, 28].

Особливої уваги заслуговує стаття Г. Попова «Два цвета времени, или уроки Хрущева». Автор аналізував підсумки діяльності М. Хрущова, розмірковував над співвідношенням демократичності і авторитарності в стилі його правління, зрештою прийшов до висновку про подвійність, суперечливість результатів хрущовських реформ: «Забота о колхозах – и ликвидация личных хозяйств; реабилитация жертв культа личности – и отказ от реабилитации руководителей оппозиции Сталину; возврат в родные места калмыков и ингушей – и отказ в этом немцам и татарам; возвращение из лагерей жертв – и защита от суда их палачей; провозглашение материального стимулирования как основы хозяйствования – и курс на развитие общественных фондов потребления; борьба за мир – и взрыв водородной бомбы на Новой Земле; меры по усилению демократизма – и вывод руководителей партийного аппарата из-под пресса подлинных выборов» [375, 14]. На думку автора, першим фактором, що проілюстрував закінчення реформаторської діяльності М. Хрущова і зміну напрямку «від народу до партійного апарату» став розстріл робітничої демонстрації в Новочеркаську. Зазначимо, що про розстріл згадувалося вперше (на тлі численних публікацій, присвячених діяльності Хрущова). Автор зупинявся на розгляді теми розстрілу в Новочеркаську більш докладно, оскільки вважає ці події поворотними в політиці М. Хрущова. Якщо спочатку, на думку Г. Попова, Хрущов намагався діяти в інтересах народу, зробити суспільство більш вільним і демократичним, навчити людей знову відкрито висловлювати свою думку, то в Новочеркаську «была похоронена попытка масс защитить первоначальный вариант реформ Хрущева, заявить о своем праве участвовать в преобразованиях» [375, 15]. Таким чином, в статті Г. Попова вперше була чітко виражена нова, не характерна для більш ранніх публікацій, оцінка діяльності реформатора: зовні відмовившись від спадщини сталінізму і викривши його, М. Хрущов залишився заручником

цієї системи, будучи вихованим нею, не зміг зробити найголовнішого і найважчого – повністю знищити сталінізм в самому собі, внутрішньо назавжди виключити сталінські, авторитарні методи вирішення політичних питань. Стаття «Два цвета времени, или уроки Хрущева» важлива, перш за все, тому, що в ній на сторінках перебудовного «Огонька» вперше подавалася аргументована критика діяльності М. Хрущова, робилася спроба аналізу сутності його реформ і причин відходу від реформаторського курсу. Але при цьому автор не применшував позитивних підсумків «відлиги», тим самим підкреслюючи глибоку внутрішню суперечливість цієї епохи. Він стверджував, що реформи М. Хрущова, навіть при їх половинчастості, стали першою спробою перебудови і тому в 1980-90-і рр. важливо врахувати їх досвід.

Г. Попов, як і багато інших авторів, проводив паралель між «відлигою» і перебудовою, однак чітко їх розмежовував. Різниця полягала у ступені реалізації мети: якщо за короткий період «відлиги» в країні не встигли скластися демократичні традиції, адже як і раніше панували авторитарні методи керівництва (це, зокрема, продемонстрував новочеркаський розстріл), то перебудова, на відміну від «відлиги», призвела до того, що в країні «уже действует – пусть с перебоями – первый комплекс механизма демократии» [375, 15].

В щоденникових записах Д. Самойлова, опублікованих в № 23 за 1990 р. також значною мірою простежувалася критична щодо М. Хрущова позиція. Автор знову ж таки, акцентував увагу на незавершеності реформ і вказував основну, на його думку, причину цього: відсутність опори на інтелігенцію. Саме ця частина суспільства активно підтримала хрущовські реформи з самого початку і могла забезпечити йому підтримку згодом, в разі протистояння реформам з боку партійного апарату. Д. Самойлов підкреслював, що за роки перебудови, при всій її зовнішньої схожості з «відлигою», було досягнуто набагато більше, причому не в кількісному, а саме в якісному вираженні: почалися незворотні зміни в суспільній

свідомості, курсу перебудови була забезпечена стабільна підтримка з боку інтелігенції, народ повірив у можливість змін і підтримав їх [392, 13].

Зазначимо, що в якості самостійної теми на сторінках «Огонька» в 1989-1990 рр. фігурував також і період «брежнєвського застою». Якщо хрущовські реформи трактувалися авторами журналу як перша спроба відходу від створеної Й. Сталіним командно-адміністративної системи, то брежнєвські часи висвітлювалися як період реакції, що прийшов на зміну відлиги, торжество сталінських принципів управління. Період застою зображувався в журналі «Огонек» з позиції наростання протиріч як всередині країни, так і в галузі міжнародних відносин, поглиблення кризи, що охопила всі сфери життя суспільства – економіку, політику, культуру та ін.

Щодо форм подачі матеріалів з даної тематики, то тут слід виокремити публікації мемуарної літератури (уривки з книг мемуарів Валері Жискар д'Естена [393], спогади В. Печенєва [394], інтерв'ю та бесіди з партійними і державними діячами 1960-1970-х років. Серед останніх, слід згадати інтерв'ю з М. Єгоричевим (голова Московської партійної організації в 1960-і рр.) [380], з В. Семичасним (голова КДБ в 1961 – 1967 рр.) [372], В. Суходревом (колишній перекладач всіх радянських керівників, починаючи з 1956 р.) [373] ті ін.

Проведений аналіз публікацій свідчить про сприйняття брежнєвського періоду як кризового, у всіх сферах життя країни відзначалися складності, недоліки, негативні моменти. Зокрема, це стосувалося і міжнародних відносин, і процесів в області ідеологій, економічних негараздів, програм будівництва «розвинутого соціалізму». Проблема розтрати величезних коштів на потреби правлячої еліти була піднята в статті Б. Тріль «Трап для вождя» де розповідалося про виготовлення особисто для Брежнєва двох трапів-ескалаторів під літак Іл-62, зроблених у надзвичайно короткий термін – протягом двох тижнів, і зрештою списаних на металобрухт: «Сегодня трудно установить, кто персонально из верхних эшелонов власти дал команду изготовить трапы-эскалаторы для тогдашнего лидера. Одно с

уверенностью можно сказать: это было делом рук тех, кто жаждал во что бы то ни стало продлить сладкую жизнь, эпоху проливного дождя орденов и звезд... Для них было сущим пустяком «задавить» самым абсурдным приказом заводские коллективы. Если ввод объекта, скажем, задерживает установка эскалаторов для пассажиров, то следует распоряжение вырубить эти «излишества» из проекта. …А тут не успел министр рта раскрыть, отдавая устное указание, как послушники с готовностью щелкнули каблуками. И – закипела работа! Без документации и ассигнований... Сам велел...» [395, 27].

В № 25 за 1988 р. «Огонек» в своїй новій рубриці «Азбука гласності» опублікував відкритий лист діячів науки, літератури і мистецтва, написаний 14 лютого 1966 року в адресу Л. Брежнєва про неприпустимість реабілітації Й. Сталіна. За словами авторів листа: «В последнее время в некоторых выступлениях и в статьях в нашей печати проявляются тенденции, направленные, по сути дела, на частичную или косвенную реабилитацию Сталина» [396, 30]. У зв’язку з чим автори послання вважали своїм обов’язком напередодні XXIII з’їзду КПРС довести до відома Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва свою думку з цього питання. У зверненні, зокрема, говорилося: «Нам до сего времени не стало известно ни одного факта, ни одного аргумента, позволяющих думать, что осуждение культа личности было в чем-то неправильным. Напротив, трудно сомневаться, что значительная часть разительных, поистине страшных фактов о преступлениях Сталина, подтверждающих абсолютную правильность решений обоих съездов, ещё не предано гласности» [396, 30]. А в № 44 цього ж року на сторінках тижневика читаємо подібний лист від дітей тих комуністів, що були необґрунтовано репресовані Й. Сталіним (42 підписи), написаний 24 вересня 1967 р. [397, 6]. Це звернення до редакції журналу «Огонек» надіслав один з підписантів даного листа, а саме Л. Пертовський. Цілком виправданим було його обурення політикою Брежнєва: «Однако Л. И. Брежнев и его соратники из «первого пика застоя» двинулись дальше,

создавая атмосферу, способствующую оправданию сталинского произвола, его административно-командной системы, барско-бюрократических методов управления страной, партией и каждым отдельным коллективом. Это необходимо было делать им и для того, чтобы прикрыть собственные произвол, коррупцию, казнокрадство, взяточничество. В год празднования 100-летия со дня рождения В. И. Ленина у Кремлевской стены по указанию Брежнева был поставлен памятник на могиле Сталина. В стране все больше насаждался новый культ и новый произвол» [398, 6].

Не залишився поза увагою редакції розмах дисидентського руху в країні, що виражалося у численних публікаціях про лідерів цього руху та їх діяльність [399], [280], [400-406]. У цей час в журналі «Огонек» однією з основних стала проблема формування масової свідомості, активної громадянської позиції. Кумирами людей, прикладами для наслідування, що символізували боротьбу з проявами сталінізму в суспільстві, стали правозахисники, дисиденти – А. Сахаров, І. Габай, Ю. Орлов, А. Марченко, Л. Богораз, В. Файнберг, Н. Горбаневська, В. Делоне, П. Литвинов, К. Бабицький та ін. У публікаціях тижневика дисидентство 1970-х рр. називалося «передчасною гласністю», показувалася мужність цих людей, вірність своїм принципам незважаючи на переслідування з боку влади. Також значна увага приділялася висвітленню проблем у сфері культури, особливо переслідуванням Б. Пастернака, О. Солженіцина, О. Твардовського та інших письменників [206-208], [407-410].

Щодо публікацій професійних вчених, відзначимо глави з книги А. Авторханова «Сила и бессилие Брежнева», які публікувалися в тижневику впродовж двох номерів і по суті стали першою спробою серйозного політологічного дослідження епохи Л. Брежнєва [411], [412]. Вже сама назва книги про силу і безсилля генерального секретаря ЦК КПРС викликала інтерес, адже Л. Брежнєв здавалося б, мав необмежену владу, враховуючи умови командно-адміністративної системи. Автор висловлював думку про те, що фактично першою особою в державі був провідний ідеолог країни

М. Суслов: «Брежнев – генеральный секретарь милостью Суслова и до тех пор, пока Суслов этого хочет» [412, 19]. При цьому підкреслювався той факт, що кар'єрний ріст секретаря з ідеології розпочався за часів Й. Сталіна, оскільки особисті якості і характер Суслова відповідали запитам сталінської епохи. В хрущовський час він виявився незатребуваними, а згодом, у другій половині 1960-70-х рр. його діяльність розгорнулася з новим розмахом. Цей момент підтверджував панування сталінських принципів і методів управління в період «застою», що зумовили кризу в країні і необхідність перебудови. Авторханов зупинився також на особистості самого Брежнєва, розповідав про його кар'єру, негативно характеризував стиль і зміст виступів. Також політолог висловлював своє розуміння вирішення економічних проблем протягом радянського періоду, визначав причини кризи, що виникла в брежнєвський період. Прикладом для наслідування А. Авторханов вважав ленінське рішення господарської проблеми – НЕП, що дозволив усунути головну причину господарської неефективності відсутність особистої матеріальної зацікавленості в результатах праці.

Резюмуючи викладене, відзначимо, що кінець 1980-х – початок 1990-х рр. став перехідним етапом від зламу «застою» в історичних дослідженнях радянського часу до побудови новітнього образу минулого в контексті пострадянської історіографії. З кінця 1986 р. в роботу щодо заповнення «білих плям» включився журнал «Огонек». Тижневик взяв на себе роль відновлення в пам'яті цілих сторінок історії країни, особистостей і подій, викреслених з минулого. На сторінках журналу відбувалося розвінчування культу особи Й. Сталіна, радянське суспільство дізналося про справжні жахи сталінської репресивної машини, відкривалися невідомі факти про примусову колективізацію та індустріалізацію, про жахи голодомору 1932-1933 рр., про репресії військових кадрів, про безглузді втрати в Другій світовій війні та невдале командування. Була дана нова оцінка Жовтневої революції і ролі Леніна в історії, осмислювалися хрущовські реформи й епоха «відлиги». Таким чином, матеріали журналу «Огонек» виступали як

джерело дослідження процесу демонтажу радянського тоталітаризму. На прикладі «Огонька» ми можемо прослідкувати, як історична тематика тижневика здійснювала вплив на уявлення суспільства про минуле, а участь в дискусіях на сторінках журналу професійних істориків відображала як стан історіографії, так і її вплив на історичну свідомість.

3.3 Вплив матеріалів «Огонька» на формування нової суспільної свідомості читачів

Політичні та економічні реформи в Радянському Союзі, що увійшли в історію як перебудова, викликали серйозні і неоднозначні зміни в суспільно-політичному житті радянського суспільства. Така спроба відновлення соціалізму, яка була ініційована вищим політичним керівництвом країни, через кілька років призвела до розпаду СРСР та радикальних змін в соціально-економічній, політичній сферах, а також в суспільній свідомості. Демократизація життя радянського суспільства сприяла зламу старих ідеологічних догматів, було проголошено право на власну думку, на вільне обговорення назрілих питань. Нове політичне мислення спричиняло за собою перебудову свідомості мас.

Особливе значення проголошення гласності мало для публіцистики, яка, в силу своєї природи не може залишатися осторонь від питань суспільного буття і проблем сучасності. Головне призначення публіцистичних творів – аналізувати актуальні події та явища сучасності на основі фактичних даних про різні сторони повсякденного життя суспільства, давати їм оцінку і формулювати можливі шляхи вирішення поставлених проблем. Завдання публіцистики – формувати громадську думку, допомогти читачам розібратися в суперечностях і суті процесів, що відбуваються, щоб визначити власне ставлення до явищ сучасності та зайняти певну позицію. Виходячи з цього визначення стає зрозуміло,

чому публіцистика була такою актуальною саме в роки перебудови, коли суспільство переживало відмову від десятиліттями насаджуваних істин і трансформацію не тільки політичних, економічних і соціальних структур, але і процес глибоких ідеологічних і духовних змін [413, 70].

Матеріали тижневика «Огонек» поступово сприяли формуванню нових уявлень громадян про свою історію. Не дивно, що публікації з історичною тематикою займали значне місце на сторінках «Огонька». Статті відрізнялися різноманітністю сюжетів і форм подачі матеріалу. При цьому вони завжди залишалися актуальними, цікавими, наочними, емоційно забарвленими. Використовуючи історичний матеріал як засіб популяризації політичної ідеї і рішення конкретних політичних завдань, за допомогою публікацій на історичні теми журнал здійснював величезний вплив на масову історичну свідомість, головне ж – на оцінку людьми сучасних їм подій. В «Огоньку» публікувалися матеріали в максимально доступній масовому читачеві формі. При цьому у всіх публікаціях незмінно проводилися паралелі історичного минулого з перебудовною сучасністю.

Визначення соціалізму, як єдино вірного шляху розвитку Радянського Союзу, протягом багатьох десятиліть не піддавалося сумніву з боку основної маси радянського суспільства, за винятком дисидентів. Нова редакція Програми КПРС 1986 р. також проголошувала, що країна ступила на новий етап так званого «розвиненого соціалізму» [414]. Однак процеси демократизації і гласності створили реальну можливість публічного обговорення природи існуючого політичного і державного ладу в Радянському Союзі. Найбільш активно дискусії про соціалізм розгорнулися після опублікування в газеті «Советская Россия» вже згадуваного нами листа Н. Андрєєвої «Не могу поступаться принципами» [218]. У статті-листі викладалися ортодоксально комуністичні ідеї, стверджувалося що «именно сторонники «леволиберального социализма» формируют тенденцию фальсифицирования истории социализма»

[218, 3]. У перших числах квітня в головній партійній газеті «Правда» з'явилася публікація «Принципы перестройки: революционность мышления и действия» [415]. Ця стаття члена Політбюро ЦК КПРС О. Яковлева, опублікована в газеті без підпису, була відповіддю на провокаційний лист Н. Андрєєвої. Розпочата дискусія зняла більшість заборон із замовчуваної раніше теми про побудований в Радянському Союзі соціалізм. Засоби масової інформації отримали потужний імпульс для роздумів про характер політичної системи. Про це говорила більшість тематичних публікацій тих років.

Так, варто звернути увагу, що якщо в період з 1987 р. по 1988 р. в журналі «Огонек» об'єктами критики переважно виступала радянська і партійна номенклатура (паралельно з темою сталінських репресій засуджувалися зловживання чиновників брежнєвського часу), то в 1989 – 1991 рр. у матеріалах тижневика розпочався перегляд самих підвалин існуючої політичної системи, більш виразно стала проявлятися опозиційність до Комуністичної партії, а згодом і повне заперечення соціалістичних цінностей [416-435].

Зупинимось детальніше на деяких з цих публікацій, наприклад, в № 36 за 1990 р. читаємо статтю доктора історичних наук Б. Орлова «Дикий социализм. Улучшим ли его капитализмом?». Вже сама назва публікації говорить сама за себе – аналізуючи капіталізм та соціалізм автор науковець зазначає: «Вот и у нас был свой «дикий социализм» (претендую на первенство в формулировании этого термина), когда полуграмотные массы, ведомые зачастую такими же малограмотными, ринулись сокрушать «до основанья» старые устои и создавать «новый мир». В ходе этого процесса было все – энергия, воля, энтузиазм, террор, страх, равнодушие, апатия, проявление тоталитарных распределительных структур, и как результат – больное по всем статьям общество, не знающее, как ему попытаться встать на ноги и подключиться к мировому цивилизованному развитию» [416, 19].

Також серед маси публікацій на цю тему, варто виокремити інтерв'ю з В. Буковським [417], Б. Окуджавой [418], О. Ципко [419]. Процитуємо фрагмент розмови кореспондента «Огонька» І. Мільштейна з колишнім політв'язнем В. Буковським: « – После всего, о чем мы говорили, как-то даже нелепо спрашивать о вашем отношении к коммунизму. Мне интересно другое: что такое, по-вашему, антикоммунизм? – Это здоровая реакция, безусловный рефлекс, возникающий у нормального человека, когда ему показывают коммунизм. О том, что такое коммунизм и ему подобные «измы», я знал еще в 15 лет, в конце 50-х, и поверьте, я не был самым умным. Все это знали. За исключением нескольких стариков, которые искренне в это верили, тянули срок в сталинских лагерях и нередко потом шли в диссидентское движение» [417, 27]. Обговорювалися й національні проблеми: « – Году в 88-м. Горбачев тогда заявил на Западе, что, дескать, никто не мог ожидать такого взрыва национальных чувств. Для вас это тоже явилось неожиданностью? – Какой неожиданностью?! Мы сидели с националами в тюрьмах – с украинцами, с прибалтами... Да и как можно было не ожидать взрыва в многонациональном государстве, где все до единой нации были насильственно приведены к «зрелому социализму»? [417, 27].

В інтерв'ю з Б. Окуджавою також простежувалося негативне ставлення до соціалізму: « – Ваши родители принадлежали к таинственному поколению большевиков «ленинской гвардии», чья трагическая судьба вызывает сегодня у многих приступы злорадства. В самом деле: люди, совершившие октябрьский переворот, пришедшие к власти в республиках, объявленных затем «советскими», пролили реки крови, но не принесли народам счастья. Сегодня мы пожинаем плоды их ошибок... или преступлений? – Мне трудно говорить о целом поколении. Это были разные люди. Конечно, я сейчас отрицательно отношусь к деятельности моих родителей. Они были активными строителями

социализма. Соучастниками этого зла. Но не палачами. Я скорблю об их слепоте....» [418, 4].

Саме тема більшовизму стала головною в інтерв'ю з політологом О. Ципко. Ось що на думку відомого політолога являє собою більшовизм: «На мой взгляд, это особый тип интеллигентского эгоизма. Это не только желание обрести власть и славу, но и претензия на уникальное знание исторических путей. Это уверенность в праве своем ломать судьбы миллионов. Причем для их же «блага». Вот психология классического большевика. Он убежден в том, что люди не в состоянии ясно осознать и выразить свои интересы, а большевик – может. Другая черта – неумение думать о последствиях. Идея затмевает разум. Маркс призывает к обобществлению средств производства. Оппоненты предлагают ему задуматься о том, что под угрозой окажутся права человека, его свобода. Он не против прав и свобод. Он просто не видит опасности, не желает задумываться о ней. Ленин призывает к гражданской войне. Он представляет себе реально, что это такое? Не надо быть вождем мирового пролетариата, чтобы предвидеть голод, холод, чуму, реки крови, погибающих детей. Те же меньшевики, кадеты или Керенский тоже хотели власти, но их пугала цена, они не могли решиться... Большевиков кровь не пугала. У них вообще нет страха перед смертью. В особенности чужой. Понятия греха для них не существует» [419, 9].

Про політичну мораль більшовизму писав у своїх замітках В. Костиков: «Сегодня, на изломе XX века, мы имеем возможность видеть итоги всеобуча в «школе коммунизма». Даже не ежедневно, а ежечасно всей кожей и всей душой ощущаем мы унизительное нищенство, уродство и извращенность материальной и нравственной жизни народа. Любовь большевиков к народу всегда была показной, конъюнктурной: они либо заискивали перед ним, когда это было политически выгодно, либо ополчались на него, когда тот становился неудобным. …Привычки к неограниченному насилию, к «революционной законности», к

растаскиванию того, что отнималось у «буржуев», порождали особую мораль. Для строительства нужен был кропотливый труд, навыки профессии, умение соизмерять желаемое с возможным. Но оказалось, что разрушать значительно проще, чем строить, что накоплять труднее, чем делить» [420, 20]. З критикою соціалістичної ідеї на сторінках журналу виступає доктор історичних наук Г. Вайнштейн: «Чтобы не просто возбудить общество, а привести его в действительно созидательное движение, нужна оплодотворяющая это движение идея. Наше же движение остается в лучшем случае чрезвычайно оживленным, но бесплодным топтанием на месте не только потому, что нет уже в социалистической идее оплодотворяющего начала, а потому еще, что она и не является идеей. Это идеология, но не идея. В ней нет содержательности замысла, конкретности, нет позитивных ответов на реальные проблемы, а есть лишь довольно туманная, абстрактная, хотя и привлекательная, мечта. Потому-то с такой легкостью сторонники этой идеи говорят о том, чего они не хотят, и так безуспешно пытаются сформулировать, что же они предлагают» [421, 2]. В № 27 за 1991 р. С. Панасенко в своїй публікації «Как нам стать развивающейся страной?» аналізував відмінності між капіталістичною та соціалістичною економіками. Висновки були не на користь останньої: «Большевики незамедлительно начали осуществлять любимую идею Маркса – Энгельса – Ленина: строить гигантское, никем не виданное государство-фабрику, или, по определению Ленина, «единый государственный синдикат». Это должна была быть стопроцентно плановая экономика, в которой нет места независимым товаропроизводителям и стихии рынка со всякими беспрепятственными входами-выходами. Рынок не уничтожался: ему просто не позволяли возникнуть. Социалистическая экономика должна была сооружаться как огромная машина, в которой все целесообразно, все подчиняется единым командам, нет ничего лишнего и никаких случайностей. Экономика огромной страны действительно была

выстроена в виде суперфабрики. Нелишне напомнить, на каких принципах базировалось это уникальное (без преувеличения) экономическое чудовище [422, 10]. Г. Попов обговорюючи тему стратегії і тактики демократичних сил перебудовчого періоду, також досить критично оцінював радянську політичну систему: «Кто бы ни стоял сегодня у власти в Союзе, в республиках или на местах – центристы, консерваторы или радикалы, – все едины в одном: советский политический механизм показал себя в ходе перестройки таким же неэффективным, как и экономическая система социализма» [423, 5].

Варто звернути увагу, що фоторепортажі про політичну ситуацію в країні також набули нових рис: показ опозиційних заходів, гострота обговорюваних тем, поступовий відхід від замовчування трагічних подій. Серед опублікованого «Огоньком» в 1989 р. знаковим у демонстрації взаємовідносин людини і влади став фоторепортаж Ю. Феклістова про самозахоплення земель в Киргизії місцевими жителями, що зневірилися отримати житло від держави [436, 6]. Фоторепортаж будувався навколо ключового кадру, в якому автор акцентував увагу читача на зображенні величезної монолітної будівлі адміністрації міста Фрунзе, свого роду символу сили і могутності державної системи. Під кадром з адміністративною будівлею, розташовувався підлеглий йому інший кадр, на якому показані жителі, що зневірилися у можливості отримати належне їм за законом житло. Навколо цієї центральної світлини Ю. Феклістов вибудовував знімки процесу підготовки фундаменту для зведення незаконних житлових будинків навпроти адміністрації міста (див. Додаток Г) як наслідок відчаю людей і життєву необхідність взяти вирішення цього питання в свої руки. Вказаний фоторепортаж вперше за досліджуваний нами період демонстрував відкритий конфлікт між владою і групою людей, показуючи їх безсилля перед державною системою і їхні настрої самостійно вирішувати нагальні проблеми.

Знаковими у відображенні взаємин громадян і влади став фоторепортаж про народний мітинг в Харкові проти місцевої влади [437, 1]. Автор світлин надавав читачеві можливість побачити масштабність народних хвилювань. Зокрема, у фоторепортажі про масові демонстрації в центрі Харкова, на головному знімку зафіксована велика кількість учасників, що вказувало на масштабність події що відбувається. На іншому кадрі бачимо образ незадоволеного владою народу, втіленням якого виступали демонстранти. На ключових світлинах добре видно гасла проти монополії влади ЦК – це дає можливість зрозуміти основні претензії присутніх на демонстрації людей до влади (див. Додаток Д). Поява подібного фоторепортажу на сторінках «Огонька» – зайвий доказ на користь очевидних змін в підході до відображення політичних подій в країні.

Необхідно відзначити і гострі карикатури на політичні теми, що публікувалися в кінці майже кожного випуску журналу. Це була гостра сатира на владу та чиновників, їх неспроможність вирішувати проблеми та протистояння демократичним змінам (Додатки Ж–П).

Проаналізувавши публіцистичні матеріали журналу «Огонек», слід відзначити його велику роль у пізнанні та осмисленні дійсності, прагнення розібратися у політичних аспектах життя радянської держави. На сторінках тижневика розгорталася активна громадсько-політична дискусія щодо проблем демократизації існуючого ладу. В очах читачів журналу «Огонек» комунізм відображався як жорстока і страшна реальність,що була потенційною загрозою всьому людству. Чисельні листи, які продовжували надходити до журналу, тільки підтверджують дані висновки. Показовим є лист за п’ятьма підписами, який опублікований в № 24 за 1990 р.: «Каждое утро слышу по радио Гимн Советского Союза. Единственное чувство, возникающее при этом, – это чувство стыда за нас всех. …Не буду приводить текст, все его отлично знают, а потому согласятся, что каждое или почти каждое слово в нем –

лицемерие, ложь, а весь гимн в целом – набор пустых барабанных фраз, мертвых догм, восхваление несбывшихся мечтаний» [438, 7].

Серйозними цифрами оперував Г. Гершенович: «На пресс-конференции в Париже 29 октября, отвечая на вопрос корреспондента Фесуненко, Президент М. С. Горбачев сказал: «Вот феномен: народ, прошедший после Октября через очень сложные фазы развития... не утратил, а, наоборот, сохранил приверженность социалистической идее, социалистическому выбору». Очевидно, что Президент не только сам верит в существование этого феномена, но хочет, чтобы и мы в него уверовали. Вот данные, приводимые социологом Т. И. Заславской в интервью «Комсомольской правде» от 30 октября 1990 года: «Сегодня за социалистический выбор высказываются от 10 до 20 процентов населения... Во-первых, это небольшая доля населения. Во-вторых, быстро уменьшающаяся. Особенно стремительно процесс идет последние пару лет» [439, 4].

Прочитавши рекламу в газеті «Вечерний Новосибирск» про Марксистську робочу партію, яка зверталася до трудових колективів та робочих комітетів направляти своїх представників у вечірню школу марксизму-ленінізму, читач Б. Сельський критично відреагував на такі заклики. Свою позицію він висловив на сторінках журналу «Огонек»: «Это что же, назад, к 17-му году? Словно и нет жестоких уроков минувших 73 лет. Опять террор, кровь, насилие? Только народ забыли спросить, хочет ли он этого» [440, 5]. «Все мы размышляем и спорим, что же мы построили, как это назвать? Мы построили общество завистливых и непритязательных нищих, управляемое некомпетентными карьеристами» [441, 4] – обурювався читач з Москви Л. Каменський.

Однак траплялися публікації такі як лист М. Іванова з Одеси: «Согласен, что всякий порядочный человек должен сейчас выйти из КПСС, но я не выхожу потому, что я никогда никого не предавал, не предам и партию, а покинуть ее сейчас – в этом есть что-то от измены»

[442, 4]. Або ж Ю. Миронова: «Что вы так набросились на социализм и грызете его из номера в номер? Вы продаете строй, за который отдали жизни миллионы» [443, 4]. Утім, таких думок була абсолютна меншість.

Цікаві дані всесоюзного Центру по вивченню суспільної думки були опубліковані в № 25 за 1990 р. [444, 2]. Впродовж 1989 р. загальні оцінки відношення населення до партії залишалися більш менш стабільними: дещо більше чверті опитаних відзначали повну довіру, приблизно третина – часткову, чверть заявляли про відсутність довіри. При цьому останній показник (відсутність довіри) постійно зростав. Слід зазначити, що інші соціальні інститути отримували вищі оцінки. Впродовж 1989 р. це стосувалося перш за все З'їзду народних депутатів СРСР або Верховної Ради СРСР та деяких суспільних рухів. Також порівняно високими стали показники довіри населення до Збройних Сил. В таблиці 3.1 відображені оцінки суспільної довіри (у відсотках до опитаних) на травень 1990 р.

Таблиця 3.1

Загальні оцінки суспільної довіри на травень 1990 р.

Соціальні інститути	Абсолютна довіра (%)	Часткова довіра (%)	Відсутність довіри (%)
Верховна Рада СРСР	40,8	34,2	11,3
Рада Міністрів СРСР	34,0	31,6	11,2
КПРС	29,5	30,0	26,1
Профсоюзи	31,9	34,7	18,7
Комсомол	10,1	20,3	39,5
Армія	61,8	15,6	10,0
КДБ	36,3	23,0	14,3
Міліція	22,2	40,0	23,5
Церква	47,9	19,7	10,2

У таблиці 3.2 наводяться відповіді різних груп населення на питання про зміну авторитету КПРС за 1987 р. – поч. 1990 р. (у відсотках). Значна частина населення, а саме 80,5 % вважала, що за останні 2 – 3 роки авторитет партії знизився.

Таблиця 3.2

Авторитет КПРС серед населення на поч. 1990 р.

Групи населення	Зростання (%)	Спад (%)	Без змін (%)	Складно відповісти (%)
Всього	5,8	80,5	7,8	5,6
Керівники підприємств	4,5	95,5	0,0	0,0
Спеціалісти технічного профілю	7,2	82,4	9,5	1,0
Спеціалісти гуманітарного профілю	1,5	96,4	1,2	0,0
Службовці	8,5	77,7	8,0	5,8
Кваліфіковані працівники	5,0	80,3	8,4	6,3
Різноробочі	2,5	73,1	13,1	11,3
Пенсіонери	5,9	79,0	6,1	9,0
Члени КПРС	2,1	88,7	7,7	1,5
Члени ВЛКСМ	9,9	74,9	7,3	6,2

Не менш цікавими виявилися думки представників різних груп населення про те, коли партія мала найбільший авторитет. Виявилось, що,

на думку 39,0% опитаних, такими були роки революції і громадянської війни, 24,7% – вказали період Вітчизняної війни, 18,4% – роки перших п'ятирічок, 12,5% – дореволюційну епоху. Інші історичні періоди згадувалися досить рідко: неп зазначили – 3,5%, хрущовську відлигу – 3%, період застою – 3,9 %, роки перебудови – 2,5%; тільки 1,9% вважали, що партія мала високий авторитет всі сімдесят два роки Радянської влади. При цьому молоді люди відносно частіше вказували роки революції, а немолоді – роки війни. З членів КПРС 31% назвали час революції як час найбільшого авторитету партії, 27,3 – військовий час, проте 27,9% не змогли відповісти на питання. Таким чином, у громадській думці високий авторитет партії асоціювався з віддаленими періодами, які у багатьох громадян асоціювалися з революційно-патріотичним романтизмом; ближчі періоди виступали у менш привабливому світлі.

Широко і гостро в суспільстві обговорювалася проблема відповідальності партії за помилки в керівництві країною. З думкою про те, що «помилки партії загальмували розвиток країни», повністю погоджувалися 57,6% населення, частково – 31,5%, не погоджувалися зовсім всього 5,5%, не могли відповісти 5,3%. Найкритичніші настрої демонстрували молоді люди, жителі міст, фахівці, кваліфіковані робочі. Так, з числа фахівців з вищою освітою «повністю згодні» з вказаним твердженням були 61%, з кваліфікованих робочих – 63,2%. Дещо рідше погоджувалися з ним пенсіонери (45,5%), різноробочі (36,9%), жителі з сільської місцевості (52,9%). З членів КПРС згодні були 61,7%, з комсомольців – 60,2%, з працівників партійного державного апарату – 85,3%.

Роль партії в тогочасних перебудовчих умовах характеризувалася таким розподілом думок:

- партія веде суспільство по шляху демократичних перетворень – 11,2%;

- партія підтримує ініціативу демократично налаштованого прошарку суспільства – 8,7%;
- партія врівноважує позиції консерваторів і радикалів – 4,8%;
- партія гальмує процес демократичних перетворень – 13,8%;
- партія втратила ініціативу, допускає безконтрольний розвиток подій – 49,0%;
- важко відповісти – 12,7 %.

Частіше за інших відзначали, що партія гальмує розвиток демократії, молоді люди (17 – 18%), фахівці з вищою освітою (21,5%), керівники підприємств (20,5%). З думкою про втрату партією ініціативи були згідні більше половини громадян 50-59 років, 57,1% членів КПРС, 76,7% працівників партійного радянського апарату. Переконаність у тому, що партія веде суспільство до демократичних перевтілень, в найбільшій мірі зберігали фахівці з середньою профтехосвітою (15%), підписники «Правди» (15,2%), «Комуніста» (14,1%), члени КПРС (13,8%), колгоспники (27,9%).

З тим, що партія була реальною об’єднуючою силою суспільства, цілком погоджувалися 20,5%, частково – 37,3%, не погоджувалися 33,9%, не могли відповісти – 8,0%. При цьому з числа керівників підприємств повністю згодні 27,3%, частково – 36,4%, не згодні 29,5%; з фахівців – відповідно 14,4%, 42,2%, 38,2%; з кваліфікованих робочих – 19,2%, 35,5%, 36,8%; з пенсіонерів – 31,6%, 30,1%, 27,4%. З числа опитаних членів партії повністю згодні з приведеною думкою 30,1%, частково – 46,3%, не згодні 16,3%.

Привертає увагу і той факт, що внутрішнє положення в партії давно перестало бути «внутрішньою справою» партії – воно викликало пильну увагу всього народу. Картина розподілу суспільної думки щодо окресленого питання виглядала таким чином (див. Таблиця 3.3).

Таблиця 3.3

Дані громадської думки станом на поч. 1990 р. щодо внутрішнього становища партії (%)

Групи населення	Партія зберігає ідейну й організаційну цілісність	В партії ймовірний ідейний та організаційний розкол	Партія вичерпала себе, їй загрожує розпад
Всього	11,0	40,1	33,5
Керівники підприємств	6,8	43,2	43,2
Спеціалісти технічного профілю	14,4	47,1	27,1
Спеціалісти гуманітарного профілю	7,8	56,3	25,6
Кваліфіковані працівники	10,8	37,0	37,5
Військовослужбовці	7,1	39,3	50,0
Пенсіонери	14,9	31,4	32,4
Члени КПРС	16,0	57,1	20,6

Згідно опитування, яке проводилося в квітні 1990 р., 7,6% респондентів вважали, що зміцниться солідарність різних сил у середині партії; 17,8% вважали, що в рамках партії виникнуть декілька фракцій різної орієнтації; 27,7% опитаних стверджували, що КПРС розпадеться на декілька партій, які значно відрізнятимуться в політичному плані одна від одного; 19,9% – компартії союзних республік отримають статус незалежних і самостійних партій; 33,5% не мали власних поглядів із цього приводу або ж їм було складно відповісти.

Однією із складових соціально-психологічного повороту кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. було переосмислення суспільством власної історії. Зміна політичного клімату, зрушення в змісті і спрямованості друкованих ЗМІ викликали сплеск інтересу до широкого кола проблем суспільного розвитку. Якщо раніше домінувала авторитарна історична свідомість, заснована на повній довірі і виправданні діяльності влади, то в добу перебудови спостерігалося зародження елементів критичного ставлення до минулого, уявлення про варіативності історичного шляху [445, 3]. Не останню роль у формуванні нової суспільної свідомості відігравав тісний зв'язок «читач-журнал-читач». Матеріали «Огонька» стали вагомою противагою владі і викликали інтерес та підтримку громадськості, не тільки зростаючим тиражем, а й аналізом пошти журналу. Про популярність журналу свідчать самі листи читачів до редакції: «Недавно мне попался в руки один из последних номеров «Огонька», кстати, помогла рекламная полоска на обложке. Вопреки моему давно сложившемуся впечатлению о заурядности этого издания журнал вызвал во мне живой интерес. Решил покупать его чаще» [446, 1]; «Давно перестал читать «Огонек», настолько он был обезличен. Все, что положено, вроде в нем было, а читать нечего. Последние месяцы номера буквально преобразились. В продаже журнал не достать. Пишу не потому, что хочу польстить вам, мне ничего от вас не надо. Просто популярность «Огонька» сегодня – это факт» [447, 1]; «Почти восемнадцать лет назад, осенью 1969 года, я отказался от подписки на журнал «Огонек» – вложил в конверт квитанцию и отправил ее в редакцию. Гнев мой был вызван публикацией статьи против «Нового мира» и глубокочтимого мною А. Т. Твардовского. К сожалению, я поздно узнал о недавней смене главного редактора. И несколько месяцев поднимался в субботу в шесть утра, чтобы не пропустить в киоске ваш журнал. Распродают его мгновенно. Сейчас я вновь подписался на «Огонек» [356, 31]; «С 1949 года выписываем «Огонек». Все журналы храним в целостности и сохранности. По этим подшивкам лучше всякого учебника можно изучать историю страны. Журнал, как

зеркало, отразил разные периоды в жизни нашей страны... Зато сейчас именно по «Огоньку» мы судим о перестройке. Сегодняшнее время гласности мы не представляем без вашего журнала» (зробити посилання); «Пишу вам как подписчик «Огонька». Удивительно, что вы смогли сделать из мертвого чудища! Естественно, я целиком на вашей стороне в той борьбе, которую вы ведете» [448, 4]. Проаналізувавши надіслані листи, можемо зробити висновок, що опубліковані історичні матеріали сприяли переосмисленню багатьох фактів радянської історії.

Так, за даними статистики журналу [449, 6] в 1986 р. редакція отримала 15 372 листа, в 1987 р. – 49 618, а в 1988 р. – 112 842 (див. Рис. 3.2). В наступні роки кількість листів продовжувала зростати, для прикладу якщо в січні 1988 р. редакція отримала 4261 лист, то в січні 1989 р. – 13193 листа, тобто в три рази більше. Сам В. Коротич згадував: «В журнал приходило до тысячи писем в день. Позже, когда мы допустили иностранных издателей в свой архив и толстые тома этих писем вышли на немецком, а двумя изданиями на английском, я написал в предисловии, что такое возможно лишь в стране, где народ не верит своему правительству. …Письма нам приносили в мешках ежедневно [450].

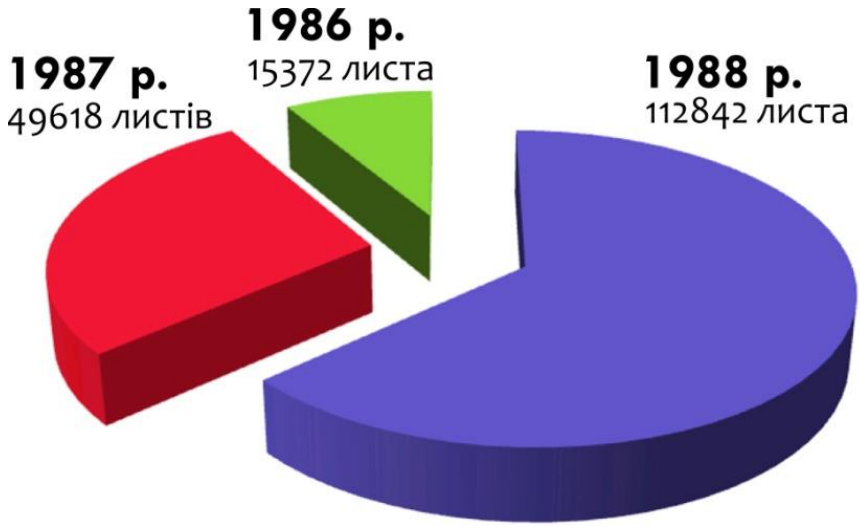

Рис. 3.2 Кількість листів надісланих до журналу «Огонек» за 1986–1988 рр.

«Маленькі вогники: листи радянських людей в журнал «Огонек» 1987 – 1990 рр.», саме так в перекладі з англійської мови звучить назва книги виданої 1990 р. у Нью-Йорку [96]. До книги входить близько 170 неопублікованих та опублікованих листів, надісланих в «Огонек», що відображають почуття звичайних радянських громадян, в них говориться про щоденні турботи і розчарування, надії та страхи. Листи розподілені за певними темами, такими як суть перебудови, демократичні процеси, повсякденне життя, корупція, конфлікт національностей. У розділі «Актуальні проблеми» зосереджується увага на злочинах, наркоманії, СНІДу та забрудненні навколишнього середовища. Листи іноді були більш інформативними, ніж журнальні публікації, адже читачі не тільки піднімали актуальні проблеми сучасності, а й дуже часто пропонували їх вирішення.

В результаті проведеного аналізу читацьких листів журналу «Огонек», що стосувалися історичних проблем нами було виділено три характерні типи масової історичної свідомості: консервативний, критичний і радикальний. Консервативний тип масової історичної свідомості тяжів до ретрансляції звичних, закладених радянською ідеологічною системою моделей. В умовах наростаючої критики сталінської спадщини ця група людей наполягала на збереженні суспільної пошани до досягнень Й. Сталіна. Висловлювалася думка про «однобокість» висвітлення історії, неправомірність звалювання всіх невдач тільки на Сталіна. Для вказаного типу були характерні такі думки: визнання верховенства загальнонародної єдності і збереження віри в соціалістичну ідею; нівелювання історичних фактів; сприйняття радянської історії у всій її цілісності як бази для подальшого руху по соціалістичному шляху, недовіра до нових джерел і оцінок істричного минулого як механізму психологічного захисту.

Критичний тип масової історичної свідомості ґрунтувався на прагненні до оновлення традиційних оцінок минулих подій та розвінчування ідеологічних міфів. Критика історичного досвіду мислилася як наукова основа для руху вперед. У повідомленнях, що відносяться до зазначеної

категорії, чітко відображалася надія читачів на те, що правда про минуле, яку відкриває історична наука, позбавить суспільство від труднощів і прискорить соціально-економічний прогрес. Важливим елементом цього типу історичної свідомості була яскрава морально-етична оцінка злочинів минулих режимів, відкриття історичної правди сприймалося як етичний борг сучасного покоління.

Радикального типу масової історичної свідомості характеризувало абсолютно негативне ставлення до радянського минулого, соціалістичний ідеал суспільного розвитку сприймався як неприйнятний. Період найбільш активного відторгнення радянського періоду історії в масовій свідомості припадав на кінець 1989-1990 рр.

Для часів соціально-політичної нестабільності в кінці 1980 р. було характерне посилення потреби простих радянських людей публічно висловлюватися з актуальних питань і наболілих для них проблем, що виявилося в розповсюдженні так званої читацької публіцистики. Не менш важливим було пробудження історичної пам'яті населення. Одним з проявів даної тенденції були публікації власних спогадів читачів. Слід виокремити переважання спогадів репресованих та їх родичів. Поширеним явищем стала прив'язка трагічних подій особистої і сімейної історії до певних історичних символів (наприклад, зв'язка «Сталін» – «репресії»), багато читачів вимагали зведення пам'ятників жертвам репресій.

Так, окремого розгляду заслуговує активна участь журналу в обговоренні ідеї створення меморіалу, присвяченого жертвам культу особистості: «Пока неясно, в какой форме должна быть материализована память о жертвах репрессий: скульптурный памятник? Мемориальный центр? Или что-то другое? В этом обсуждении должны участвовать не только профессионалы – архитекторы, художники, скульпторы (для них, наверное, будет объявлен специальный конкурс), а все желающие, любой человек. Ведь осмысливать и решать судьбу народа может и должен народ. «Огонек» считает, что необходимо открыть специальный банковский счет

для сбора средств на строительство мемориала жертвам сталинских репрессий. Стихийно деньги уже идут в «Огонек»» [451, 31]. В редакцію приходили сотні листів, в яких обговорювалися ці болючі для людей проблеми, то ж «Огонек» продовжував публікацію читацьких думок про те, яким бути Меморіалу Совісті і навіть створив нову рубрику з цією назвою [452-460].

Також журнал виступив ініціатором і одним з організаторів «Недели совести» в Будинку культури виробничого об'єднання Московського електролампового заводу. Редакція «Огонька» запрошувала всіх бажаючих взяти участь у дійстві: «Давайте же соберемся всместе, вспомним всех поименно, почтим память тех, кто стал жертвой сталинских репрессий, и задумаемся о том, как жить дальше» [461, 7]. Впродовж цього тижня працювала виставка проектів і пропозицій щодо створення Меморіалу, показ кіно і фотодокументів, художніх кінострічок, які відтворювали події й атмосферу 30-х, 40-х, початку 50-х рр., фотоекспозиція Д. Бальтерманца «Палачи и жертвы». У виступах громадських діячів, публіцистів, учених, письменників, в дискусіях за участю залу мова йшла про маловідомі факти з історії, про витоки сталінізму та їх подолання, про гарантії свободи і демократії. Протягом всього тижня учасники приносили і надсилали матеріали для Стіни пам'яті, які потім були передані в музей Меморіалу. Інформаційний центр збирав відомості про тих, хто був репресований. Також «Огоньок» проводив «Дні пам'яті жертв сталінщини», В. Коротич у колонці редактора зазначав: «Дни памяти жертв сталинщины позволяют осмыслить многое в непростом нашем политическом опыте. Вспомнить, сколько зла натворили целенаправленные лжецы и целеустремленная ненависть» [256, 6]. Таке живе спілкування безсумнівно впливало на формування нових уявлень про історію в свідомості громадян та сприяло зміцненню довіри до журналу.

Варто звернути увагу, що журнал «Огонек» активно підтримував та займався популяризацією діяльності товариства «Меморіал», створеного 28 січня 1989 р. у Москві під назвою Всесоюзне добровільне історико-

просвітницьке товариство «Меморіал», основним завданням якого було дослідження політичних репресій в СРСР [462], [463]. Одним з найактивніших засновників був видатний радянський дисидент академік А. Сахаров.

Зауважимо, що про зміни в суспільній свідомості громадян та формування нового мислення не одноразово писалося й на сторінках самого тижневика. Головний лейтмотив публікацій це мислити по-новому, аналізувати побачене, не боятися висловлювати свою думку. Так, в статті Д. Димова «Формула свободы» на конкретному прикладі розповідалося про людину з новим баченням, новим мисленням. Мова йшла про О. Татарнікова – працівника з налагодження верстатів московського заводу «Червоний пролетарій». Сам герой статті називав себе дитям застою, згадував про те, як свято вірив у партію та Сталіна, але з перебудовою його погляди змінилися: «На занятиях университета спорили до хрипоты, говорили некогда считавшееся крамольным. О том. что кулаки вовсе не враги народа, а коллективизация вместо достатка ввергла крестьянство в пучину страданий, что афганская война – ошибка, а партию возглавляли не лучшие ее представители. О многом тогда передумал Александр Татарников, и теперь он совсем иной, нежели прежде. И когда задумываешься, в чем же это различие, то становится понятно, что оно в свободе. В свободе взглядов, речи. воли. В свободе жить по совести, а не по догме, думать согласно убеждениям, а не инструкциям, говорить от чистого сердца и без оглядки, без страха. В этом суть» [464,3].

В рубриці «Прошу слова» під назвою «Право на покаяние» опубліковано звернення Ю. Ідашкіна. Письменник та літературний критик висловлював почуття сорому за свої погляди та вчинки, за свій внесок в утвердження режиму, який приніс величезні біди країні. Проаналізувати своє життя та зробити важливі висновки рекомендував він своїм колишнім однодумцям: «Не может быть места никаким личным амбициям, никакому самолюбию, когда речь идет об уроках прошлого. Мы потеряли право на

новую ошибку: нам уже нечем будет платить за нее. Я не столь наивен, чтобы надеяться в чем-то убедить единомышленников Нины Андреевой. Но пусть мои заметки побудят к размышлениям тех, кто еще не сделал выбора» [465,23].

Не можна оминути увагою лист читача з с. Розкішна, Київської області І. Сітко, в якому відображається вся складність та трагізм сталінської доби: «Скажу откровенно, мы тогда поддерживали репрессивную политику, верили, что имеем дело с истинными врагами народа. Мы безгранично верили Сталину и готовы были по его приказу в огонь и воду, с его именем шли в бой. …Но не знали мы и не допускали мысли, что репрессиям подвергались тысячи честных людей, хотя и догадывались, когда снимали портреты военачальников. Только теперь узнали всю правду. Можете представить, как нелегко было моему поколению переосмыслить свое отношение к Сталину, переломить себя, перейти от полного доверия к полному осуждению. Это тоже перестройка мышления, причем довольно нелегкая, если учесть, что историю партии мы изучали по Сталину» [467, 27].

Про зміну суспільної свідомості свідчить й те що люди були готові чітко висловити свої претензії, не боялися виступати проти провладних сил, згруповувалися для боротьби з несправедливістю. В № 34 за 1987 р. в одному з листів надісланих до редакції читача цікавило питання: «Почему первыми о вопиющих случаях социальной несправедливости начинают говорить журналисты? А почему не советские или профсоюзные работники, чей прямой долг отстаивать интересы народа, защищать честь и заслуги его ярких, одаренных личностей? …Вряд ли все пройдет само по себе, по мере формирования нового мышления. Только гласность обеспечит таланту плодотворную деятельность для народа» [468, 31].

В № 5 за 1988 р. опубліковано лист доктора історичних наук Г. Куманева, який вважав справжнім блюзнірством те, що в Кремлівській стіні знаходяться урни з прахом діячів, які не заслужили своїми вчинками такої високої честі. Автор перераховував прізвища тих, на чиїй совісті були

чисельні жертви сталінського свавілля [469, 4]. Про абсурдність нового підручника «История СССР», де Сталін та його прибічники описувалися лише в позитивних тонах, а справжня правда, як завжди замовчувалася писала сім'я Задерковських: « А миллионы безвинных жертв? А лагеря? А беззаконие, возведенное в закон? А идеология оболванивания целого народа? Этого не было? Или это не для учебника? ...Как видим, не учит эта книга только одному – правде. До каких, же пор будут оболванивать наших детей и что им отвечать на уроках истории? Неужели по учебнику?» [470, 4]. Аналогічний лист надійшов від аспіранта Д. Левчика. Він, проаналізувавши словник «Современная идеологическая борьба», зазначав, що там використовувались старі терміни, залишалися штампи ідеології. «Сегодня советские люди создают новое, открытое общество, свободное от паранойных идей стального занавеса и атмосферы «осажденной крепости». Но в словаре «Современная идеологическая борьба» практически на каждой странице мы можем прочитать о психологической борьбе против СССР, идеологических диверсиях и буржуазной подрывной пропаганде. Из этой книжки я с удивлением узнал, что антисемитизма в СССР нет, что социалистическая революция решила национальный вопрос, что стереотипы присущи только буржуазной прессе, что экономические кризисы возможны только при капитализме. Когда же наши обществоведы научатся говорить языком современности, а не словами сорокалетней давности?» – не приховує свого незадоволення читач [471, 5].

Вище вже згадувалося про самостійність преси, яку вона проявила в період політичних кампаній під час виборів народних депутатів СРСР у 1989 р., а також в республіканські і місцеві Ради в 1990 р. Вперше в політичних кампаніях брала участь преса, що представляла різні політичні партії і об'єднання. Це були перші в країні вільні вибори, що дозволили масам проявити небачену і справжню політичну активність. При цьому сам процес включення громадян в активне політичне життя обговорювався в матеріалах «Огонька». В одному з інтерв'ю, опублікованому в № 31 за 1989 р.,

академік О. Сахаров стверджував: «В целом я считаю, что Съезд стал очень важным событием. Он очень политизировал общество. Процесс политизации начался еще во время выборов. Люди проснулись к активной политической жизни, почувствовали себя не бесправными винтиками и показали, что они что-то хотят сделать для страны» [300, 26].

Підтвердженням цих слів слугували і листи, які постійно надходили до редакції. В них читачі висловлювали свої думки з приводу різних проблем в країні, піднімали важливі питання, брали участь в дискусіях та обговореннях різних політичних тем. Процитуємо декілька з них. Наприклад читач А. Старовєров так прокоментував Закон про оподаткування: «Проект Закона о налогообложении предлагает значительное увеличение налогов с ростом дохода человека, начиная с 700 рублей в месяц. Основа этого кажется ясной: чем больше получаешь, тем больше плати. Правильно, справедливо ли это?» [472, 5]. Також цим питанням зацікавився читач В. Чепіков: «Внимательно рассмотрев проект Закона СССР об изменении порядка и размеров налогообложения населения, пришли к твердому убеждению в его антиперестроечной сущности» [473, 5]. Стосовно прийнятого 8 квітня 1989 р. Указу Президії Верховної Ради Радянського Союзу «Про внесення змін і доповнень до Закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» висловлювалася Т. Боголюбська: «Действующая ныне редакция ст.11, на мой взгляд, опасна тем, что угроза обвинения в дискредитации может надежно защитить от какой бы то ни было критики определенный круг должностных лиц и государственных органов. В их число входит и Совет Министров СССР, поскольку его состав утверждается Верховным Советом СССР, как будто это обстоятельство само по себе гарантирует от принятия ошибочных решений» [474, 5]. Здійсненнями власних очікувань поділився Н. Сакидон: «Наконец-то принят Закон о свободе совести и религиозных организациях. Это первая попытка дать свободу совести человеческой и свободу исповедания веры за столько времени существования нашей страны» [475, 2]. Шукав відповіді на свої запитання

Ю. Винокуров: «На очередном занятии слушатели Межведомственного института повышения квалификации задали мне вопрос: кто готовил проекты Законов СССР «Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) СССР» и «О выборах народных депутатов СССР». К сожалению, я не смог ответить на поставленный вопрос. Пришлось извиниться перед ними за свою неосведомленность. Мои попытки найти ответ на этот вопрос не увенчались успехом» [476, 3], (журнал «Огонек» дав відповідь читачеві у публікації «Так кто же готовит законы?» [477, 9]). Опубліковані листи свідчать, що читачі слідкували за подіями в країні, не просто пасивно сприймали інформацію, а й аналізували її, брали участь в обговоренні прийнятих законів. Таким чином, завершився період сліпої віри «гвинтиків» в істинність будь-якого гасла.

Враховуючи зазначене, можна зробити висновок, що в період здійснення комплексу перебудовних реформ 1985–1991 рр. під впливом демократизації та гласності в надзвичайно короткий термін радикально змінилися суспільна атмосфера та погляди громадськості на владні структури, місце і роль особи в історії, та й взагалі на історичний процес в цілому. Не останнє значення в цьому відігравали засоби масової інформації. Зокрема й журнал «Огонек» як «рупор перебудови», значно активізував свою просвітницьку діяльність щодо встановлення історичної правди й утвердження духовних та моральних цінностей. Через публіцистичні матеріали тижневика читачі дізнавалися про реальні події минулого та сучасності, вчилися адекватно оцінювати дійсність. У другій половині 1989 р., коли на порядок денний постало питання про допустимість появи альтернативних політичних партій, актуальною стала проблема місця і ролі КПРС у вітчизняній історії. У відгуках і листах читачів спостерігалася тенденція критичного відношення до партії і її історичного минулого. Набули поширення погляди на Сталіна як на окремий випадок хибної політики, характерної для всього періоду влади Комуністичної партії. Саме публікації матеріалів журналу «Огонек», принципово нових за змістом і

формою, що відповідали за жанром і стилем не пропагандистським канонам, а інтересу читача, зіграли важливу роль у зміні політичних і світоглядних поглядів радянських людей.

ВИСНОВКИ

Публіцистика доби перебудови являється важливим історичним та історіографічним джерелом з вивчення вітчизняної історії. Вплив цього періоду на розвиток сучасної історичної науки важко переоцінити. Особливий інтерес періодика перебудовчого часу викликає своїм статусом головного «рупора» гласності, який закріпився за нею ще з перших місяців нової політики. Мусимо зазначити, що у вітчизняній історіографії поки що не приділена належна увага цьому історіографічному феномену.

Під час опрацювання теми було вивчено широке коло різних за походженням та інформаційною насиченістю історичних джерел. Все ж основним джерелом для вирішення поставлених в дисертації дослідницьких завдань є матеріали журналу «Огонек». Структурно це складне джерело: політичні матеріали, публіцистичні та науково-дослідні статті, розділи з книг, інтерв'ю та бесіди на історичні теми, архівні документи, фотоматеріали, спогади, замітки, листи, нариси тощо. Їхній аналіз, заснований на сучасній методології, дозволив розкрити тему, досягти поставленої мети, отримати науково-обґрунтовані висновки.

У добу перебудови журнал «Огонек» являв собою рупор нової демократичної преси, проте ще на початку 1980-их рр. тижневик був одним із найконсервативніших журналів. Матеріали видання були нерозривно пов'язані з політикою і повністю відповідали тогочасним вимогам радянської ідеології. Традицією було розміщення на сторінках журналу інформації про «ударників» праці, щасливі трудові будні робітників і колгоспників, досягнення областей і промислових комплексів, які не завжди відповідали дійсності. Не менш ідеологічне навантаження містили в собі портрети політичних вождів та правлячої еліти, які друкувалися на вкладках журналу, помітною є підвищена концентрація використання комуністичної фразеології. Прослідковується тенденція негативного ставлення до США та

їх політики, що сприяло ще більшому загостренню відносин між двома державами. Аналізуючи матеріали журналу «Огонек» на початку 1986 р., ми бачимо, що публікаціям властиві помпезність, надмірна похвала на адресу партії та уряду, відхід від актуальних проблем, ігнорування існуючих протиріч в суспільно-політичному та економічному житті країни.

На нашу думку, кардинальні зміни, які відбулися в діяльності журналу «Огонек» наприкінці 1986 р. викликані з одного боку, скасуванням режиму цензури і тотального державного контролю над пресою (держава вже не розглядалася як інструмент ідеологічного виховання мас), а з другого – обранням нового редактора, яким став В. Коротич. З його приходом була створена нова концепція журналу: бути авторитетним і правдивим співрозмовником для всіх верств суспільства, активно сприймати ідеї перебудови; створити журнал демократичного спрямування відповідно до запитів суспільства; випускати багатопрофільні додатки; розробляти форми інтерактивної взаємодії читача з журналом і читацького загалу між собою. Так, відходячи від вимог радянської ідеології та класичних пропагандистських нарисів, публікації тижневика піднімали актуальні питання сучасності. Характерним стало правдиве висвітлення історії, з акцентом на темах, які раніше були недоступні для радянського суспільства. Також важливе значення надавалося публікації архівних документів та раніше заборонених рукописів. Про широкий спектр обговорюваних тем свідчило відкриття нових рубрик на сторінках тижневика, таких як: «Азбука гласности», «Свидетельские показания», «Боль отечества», «Событие недели», «Говорят документы», «Хранить вечно» і тощо. Особливо важливу роль відігравало налагодження зв’язку «читач-журнал-читач». До журналу постійно надходили листи, в яких читачі висловлювали свої думки з приводу різних питань, погоджувалися або ж критикували публікації тижневика, розповідали про власні проблеми, просили про допомогу в боротьбі з несправедливістю. У результаті цього в «Огоньку» була створена міні-

рубрика «Огоньку отвечают», в якій вміщувалися звіти про всі конфліктні питання вирішені завдяки публікаціям тижневика.

Характерно й те, що журнал «Огонек» став віддзеркаленням нової політики країни. На його сторінках обґрунтовувалася необхідність перебудови, впровадження демократичних новацій в повсякденне життя. Абсолютно логічним стало створення нової рубрики «Кафедра перестройки: диалог с читателем». Створення вказаної рубрики було зумовлене потребами в науковому осмисленні процесів перебудови, необхідністю глибокого і компетентного аналізу на сторінках журналу подій і явищ сучасності, а також постійним читацьким інтересом до соціальних і економічних проблем життя. У матеріалах журналу обговорювалася реалізація гласності в рамках перебудови, проблеми несприйняття демократизації, які виникали в усіх сферах радянського суспільства. Зазначимо й те, що у журналі розкривалися факти опору чиновників перебудовним процесам, оскільки проголошена політика порушувала звичний уклад життя чиновників, де думка народу ніколи не враховувалося, а ЗМІ були підконтрольними елементами тоталітарної влади.

Структурний та проблемно-тематичного аналіз історичної публіцистики «Огонька» дозволив дослідити найбільш гострі проблеми, що обговорювалися в тижневику і сприяли демонтажу радянського тоталітаризму. На сторінках журналу відбувалося розвінчування культу особи Й. Сталіна, радянське суспільство дізналося про справжні жахи сталінської репресивної машини, виникали відкриті дискусії, в яких стикалися різні погляди на витоки сталінізму та його місце в історії. Перед читачами відкривалися невідомі факти про примусову колективізацію та індустріалізацію; жахи голодомору 1932-1933 рр.: його суть, причини, демографічні наслідки; про репресії військових кадрів, безглузді втрати в Другій світовій війні та невдале командування. Відбувався процес переоцінки Жовтневої революції і ролі Леніна в історії. Не дивно, що більшість висновків були невтішними. Політика гласності зняла з

міфологічного образу Жовтня та В. Леніна весь історичний позитив. В публікаціях тижневика відкритого характеру набуло формування антиленінської, антижовтневої, антикомуністичної ідеології. Ленінізм в очах масового читача був остаточно дискредитований. Не менш важливим стало осмислення хрущовських реформ і епохи «відлиги». При цьому хрущовська «відлига» називалася передвісником перебудови, а період брежнєвського управління країною представлявся відходом на колишні, просталінські позиції. Тому автори постійно піднімали і обговорювали проблему відставки М. Хрущова від керівництва і приходу до влади Л. Брежнєва. Зазначимо й те, що впродовж довгих десятиліть відбувалося «мовчання пам'яті». І коли в роки перебудови ситуація змінилася в бік демократизації та свободи слова, то одним з джерел вивчення репресій стали якраз спогади самих репресованих і членів їх сімей. До редакції «Огонька» надходили тисячі листів, їх розповіді поповнювали джерельну базу усної історії. Це були дуже емоційні спогади, які викликали емпатію по відношенню до жертви, бурю емоцій, співчуття. Реконструкція подій на підставі розповідей очевидців – це дуже важливий спосіб репрезентації історії, проте, щоб не відбувалося міфологізації подій, цей спосіб не повинен бути єдиним. У будь якому разі аналіз основних тематичних блоків тижневика дозволяє стверджувати, що історичні матеріали журналу «Огонек» являються важливим інформативним джерелом для вивчення процесу демонтажу радянського тоталітаризму.

Історичні матеріали масових видань перебудови нерозривно пов'язані з політикою, багато в чому вони формували в масовій свідомості ідеологію спочатку вдосконалення, а потім – розвінчання соціалізму. Разом з тим, ці публікації рухали вперед і професійну наукову думку істориків, ставили проблеми, яких раніше не було в історіографії, спонукали до критичного перегляду колишніх оцінок фактів і подій. Так, масові видання в більшій мірі, ніж професійна історична публіцистика брали участь у процесі переосмислення історичного минулого, в формуванні громадської думки, політичної «перебудованої» свідомості радянських людей. «Огонек» активно

цікавився новинами в країні, завжди був актуальний, закликав мислити по-новому, аналізувати побачене, висловлювати свою думку. На сторінках видання лунали заклики до широкого суспільного діалогу за участю представників різних верств суспільства – політиків, науковців, діячів культури. Про зростаючий інтерес до журналу свідчило збільшення тиражу видання, а розуміння і підтримку громадськістю редакційних поглядів підтверджувала велика кількість листів від читацької аудиторії.

Аналізуючи публікації тижневика за 1989 р. спостерігаємо зростання інтересу до проблеми місця і ролі КПРС у вітчизняній історії. Діяльність Комуністичної партії піддавалася нищівній критиці, а Сталін розглядався як один, з багатьох прикладів невдалого керівництва країною. Про критичне відношення до партії та її історичного минулого також свідчать листи та відгуки читачів, що надходили до редакції. Історичні оцінки у публікаціях тижневика ставали засобом формування історичної пам’яті та нової свідомості громадян.

Джерелознавчий аналіз публікацій журналу «Огонек» показав, що історичні матеріали тижневика, поряд із усними та документальними свідченнями дають змогу всесторонньо вивчити процес демонтажу радянського тоталітаризму в роки перебудови. Отримані результати сприяють подоланню певних існуючих стереотипів щодо тлумачення публіцистики 1986-1991 рр. як суцільно спрощеної та кон’юнктурної, а також дають підстави для переосмислення значення періодики у подальших історичних дослідженнях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Срібняк І. Історія журналістики (XVII–XX ст.). Київ : ВПЦ НаУКМА, Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 304 с.

2. Здоровега В. Публіцистичний нерв газети. Журналіст України. 1987. Ч. 7. С. 3–6.

3. Здоровега В. Публіцистика і перебудова соціально-політичного мислення. Журналістика і соціально-економічне прискорення. Київ, 1988. С. 94–99.

4. Здоровега В. Слово тоже есть дело: Некоторые вопросы теории публицистики. Москва : Мысль. 1979. 174 с.

5. Здоровега В. Роль средств массовой информации в политической системе общества. Политология: Методика комплексного изучения вузовского курса. Темы 1–8. Київ, 1991. С. 7–45.

6. Здоровега В. Публицистика, ее природа, общественная роль, гносиологические и психологические основы : автореф. дис. на соискания учен. степени д-ра. филол. Наук : спец.10.01.10 «Журналистика». Москва, 1970. 62 с.

7. Наукові праці викладачів факультету журналістики. 1954–2004: Бібліографічний покажчик / упоряд. С. Кость. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. 182 с.

8. Тихолоз Б. Публіцистика як творчість (штрихи до наукового портрета Володимира Здоровеги). Київ : ВПК «Експерес-Поліграф», 2013. С. 213–216.

9. Рудик М. Науково-публіцистична спадщина Володимира Здоровеги: історіографія, проблематика, концептуальні засади : Дис. …канд. із соц. комунікацій. Львів, 2015. 238 с.

10. Прохоров Е. Современная советская публицистика. Москва, 1965. 68 с.

11. Прохоров Е. Публицистика в жизни общества. Москва : Изд. Моск. ун-та, 1968. 102 с.

12. Прохоров Е. Публицист и действительность. Москва : «РИП-холдинг», 1973. 315 с.

13. Прохоров Е. Введение в теорию журналистики. Москва : «РИП-холдинг». 2000. 160 с.

14. Прилюк Д. Теорія і практика журналістської творчості: Проблеми майстерності. Київ : Вища школа, 1983. 280 с.

15. Історія партійно-радянської преси України. / ред. А. З. Москаленка. Київ : Вища школа, 1989. 359 с.

16. Дмитрук В. Нарис з історії української журналістики XIX ст. : посіб. для студ. фак. журналістики. Львів : Видавництво Львівського університету, 1969. 146 с.

17. Дорошенко Д. Україна у 1906 році. Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку XX століття. Київ : Дослідницький центр історії української преси, 1999. С. 114–130.

18. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : в 2 т. : документально- наукове видання. Київ : Темпора, 2002. Т. 1: Доба Центральної Ради. 320 с.

19. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. : в 2 т. : документально- наукове видання. Київ : Темпора, 2002. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. 352 с.

20. Нечиталюк М. Значитель теорії публіцистики. Деякі питання теорії публіцистики в інтерпретації Івана Франка. Збірник праць кафедри української преси. Вип. 3. Львів, 2000. С. 211–219.

21. Нечиталюк М. Методологічні засади історико-журналістської науки. Українська преса : хрестоматія. Львів, 1999. Т. 1. С. 8–17.

22. Нечиталюк М. Турботи істориків журналістики. Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика. 1990. Вип. 16. С. 62–70.

23. Федченко П. Преса та її попередники. Історія зародження й основні закономірності розвитку. Київ : Наук. думка, 1969. 348 с.

24. Вартанов Г. Газета в творческом поиске. Совершенствование связей печати с массами. Москва : Мысль, 1971. 184 с.

25. Вартанов Г. Трибуна партійної і громадської думки. Київ, 1985. 47 с.

26. Дем'янчук І. Радянські журнали і організація їх роботи. Київ : Видавництво КДУ, 1958. 36 с.

27. Рубан В. Предмет, завдання і метод курсу «Теорія і практика партійно-радянської преси». Конспект лекцій. Київ, 1966. 40 с.

28. Кость С. Західноукраїнська преса першої половини XX ст. у всеукраїнському контексті (засади діяльності, періодизація, структура, особливості функціонування) : моногр. Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 514 с.

29. Крупський І. Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX–перша чверть XX ст.). Львів : Світ, 1995. 184 с.

30. Романюк М. Українське пресознавство на порозі XXI століття. Львів : [б.в.], 2000. 110 с.

31. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: Історико-бібліографічне дослідження. НАН України. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділення «Науково-дослідний центр періодики» / ред. М. В. Галушко та ін. Львів, 2009. Т.2 : 1891–1905 рр. 480 с.

32. Богуславський О. Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії : моногр. Запоріжжя : Просвіта, 2008. 452 с.

33. Буряк В. Українські видання XIX століття у контексті еволюції інтелектуальної модульності як визначальної свідомісної домінанти. Львів : Аз-Арт, 2002. С. 148–153.

34. Публіцистика. Масова комунікація: медіа-енциклопедія / ред. В. Іванова. Київ : Академія Української преси, 2007. 780 с.

35. Лизанчук В. Політика антиукраїнства. Слово Просвіти. 2013. 7–13 берез.

36. Лизанчук В. Випробування на національну свідомість. Журналіст України. 2010. № 9. С. 30–33.

37. Михайлин І. Нарис з історіографії історії української журналістики: Методологічні уроки Івана Франка. Українська періодика: Історія і сучасність : доповіді та повідомлення VII Всеукраїнської науково-теоретичної конференції (м. Львів, 17–18 травня 2002 р.) / ред. М. Романюк. Львів, 2002. С. 30–36.

38. Михайлин І. Моя хата скраю, або Робінзонада в сучасній українській публіцистиці. Наукові записки Інституту журналістики. 2014. Т. 54. С. 143–147.

39. Різун В. Теорія масової комунікації. Київ : Просвіта, 2008. 260 с.

40. Желіховська Н., Різун В. Сучасна українська публіцистика: теорія і практика: навчальний посібник. Київ : РИДЖИ, 2015. 128 с.

41. Шкляр В. Мас-медіа і виклики нового століття. Київ : Грамота, 2003. 48 с.

42. Шкляр В. Формування моделі «влада преса суспільство». Наукові записки інституту журналістики. Київ : Інститут журналістики Київського національного університету імені Т. Шевченка, 2005. Том 17. С. 36–40.

43. Ждановская З. Большевистская периодическая печать как источник при изучении КПСС (1900-1913). Москва : Высшая школа, 1965. 84 с.

44. Дмитрієнко М. Більшовицька преса України 1917-1918 рр. як історичне джерело. Київ : Наукова думка, 1967. 176 с.

45. Панфилова А. Советская периодическая печать как исторический источник. Москва : Изд-во МГУ, 1974. 63 с.

46. Копотиенко И. Источниковедческий анализ периодической печати Украины (1917-1925 гг.). Днепропетровск : ДГУ, 1978. –84 с.

47. Фарсобин В. Питання джерелознавчого аналізу центральних більшовицьких газет (березень 1917–лютий 1918 р.). Источники истории советского общества. Москва : Наука, 1964. С.98–129.

48. Санцевич А. Періодична преса як комплекс історичних джерел (структурний аналіз). Український історичний журнал. 1988. №4. С.64–75.

49. Крупський І. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (друга половина XX ст.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.06. Київ, 1995. 454 с.

50. Миць М. Українська періодична преса Волині (1921-1939 рр.) як історичне джерело: дис. …кандидата іст. наук: 07.00.06. Київ, 1995. 191 с.

51. Коваль Т. Журнали України 1917–1928 рр. у фонді Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як історико-книгознавче джерело : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.08 «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство». Київ, 1998. 17 с.

52. Романюк М. Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870-1940 рр.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 2000. 509 с.

53. Мукомела О. Преса українських повстанців за Директорії та «отаманщини». Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 17 18 трав. 2002. / За ред. М. Романюка. Львів, 2002. С. 118–120.

54. Антонченко Т. Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905-1914 рр.): дис. …кандидата іст. наук: 07.00.06. Київ, 2004. 206 с.

55. Рудий Г. Періодика України як об’єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917-1920 рр.): дис. …доктора іст. наук: 07.00.06. Київ, 2004. 547 с.

56. Середа К. Періодика Луганщини про економічну кризу в Україні початку 20-х років ХХ століття. Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. 2008. № 3 (142). С. 173–179.

57. Сегеда С. Створення та розвиток української військової преси (ХХ початок ХХІ століття) : моногр. Рівне : Овід, 2012. 504 с.

58. Капітан Л. «Український історичний журнал» у контексті дослідження історії України XIV XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Дніпропетровськ, 2000. 20 с.

59. Філас В. «Журнал министерства государственных имуществ» як джерело з соціально-економічної історії південної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Запоріжжя, 2008. 19 с.

60. Петропавловская Е. Проблемы отечественной истории в литературно-художественных и общественно-политических журналах «Знамя», «Новый мир», «Октябрь» 1985 1991 годов (структурно-тематический анализ) : спец. автореф. дисс. на соискание степени канд. истор. наук : 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования». Нижний Новгород, 2008. 30 с.

61. Гедз В. Газети «Українське слово» та «Нове українське слово» як джерело з історії України періоду Другої світової війни (жовтень 1941 вересень 1943 рр.) : автореф. дис. на здобуття канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2009. 16 с.

62. Заікіна Л. Газети «The Daily Telegraph» і «The Times» як джерела з історії «холодної війни» (1949–1985 рр.) : автореф. дис. на здобуття

канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Донецьк, 2010. 19 с.

63. Современная публицистика и историко-партийная наука. Дніпропетровськ : ДГУ, 1991. С. 3.

64. Бордюгов Г., Козлов В. История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории сов. об-ва. Москва : Политиздат, 1992. 352 с.

65. Корнієвський О. Актуальні проблеми історії України на шпальтах «неофіційної преси» . Філософська і соціологічна думка. 1990. №12. С.3 13.

66. Поляков Ю. Наше непредсказуемое прошлое: Полемические заметки. Москва : «АИРО XX», 1995. 216 с.

67. Невежин В. Издание исторической литературы: кризис или стабилизация? Между канунами. Исторические исследования в России за последние 25 лет. / ред. Г. Бордюгова. Москва : АИРО-XX1, 2013. С. 34–48.

68. Алексеева Г. Историческая наука России в поисках новых концепций. Россия в XX веке: Историки мира спорят. Москва : Наука, 1994. С. 635–642.

69. Ферретти М. Историческая наука во 2-ой половине 80-х начале 90-х гг.: новые черты и старые догмы. Советская историография. Москва : Российский гос. гуманит. ун -т, 1996. С. 429–446.

70. Логунов А. Кризис исторической науки или наука в условиях общественного кризиса: Отечественная историография второй половины 80 начала 90-х гг. Советская историография. Москва, 1996. С.447–487.

71. Макаров О. Использование проблематики отечественной истории 20-х–30-х годов в идейнополитической борьбе советского общества во второй пол. 1989-х начале 1990-х гг. : автореф. дисс. на соискание степени канд. ист.наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история». Н.Новгород, 1998. 34 с.

72. Великая Отечественная война: факт и документ в исторических исследованиях и художественной литературе: Беседа историков и писателей за «круглым столом». История СССР. 1988. № 4. С.3–44.

73. Актуальные проблемы советского источниковедения: Круглый стол в редакции журнала «История СССР». История СССР. 1989. № 5. С. 36–91.

74. Отечественная история в современной публицистике. Встреча за «круглым столом». История СССР. 1990. № 1. С. 176–191.

75. Шмідт С. Памятники художественной литературы как источники исторических знаний. Отечественная история. 2002. № 1. С. 40–49.

76. Игрицкий Ю. Общественная трансформация в СССР и России после 1985 г.: взгляды и концепции. Москва : ИНИОН, 1998. 568 с.

77. Доброхотов Л. Власть и общество в России в условиях системной трасформации (1985-1998). Дисс. …докт. ист. наук.: 07.00.02. Москва, 1999. 25 с.

78. Маслов Д. Состояние советской системы в перспективе ее трансформации 1980-90-х гг.: проблемы историографии, теории и методологии исследования : автореф. дисс. на соискание степени д-ра ист. наук : спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования». Москва, 2004. 38 с.

79. Короева И. КПСС и трансформация общественно-политической системы СССР (1985-1991 гг.) : автореф. дисс. на соискание степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история». Москва, 2004. 21 с.

80. Чечель И. Научно-исторические представления в условиях общественной трансформации (1985-1991 гг.). : автореф. дисс. на соискание степени канд. ист. наук : спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования». Москва, 2002. 24 с.

81. Чечель И. Исторические представления советского общества эпохи перестройки. Образы историографии. Москва, 2000. С. 199–234.

82. Бойко О. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: моногр. Київ : ІПіЕНД, 2002. 306 с.

83. Смольніков Ю. Проблема відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (др. пол. 80-х–поч. 90-х рр. XX ст.). Теоретичний аналіз : автореф. дис. на здобуття канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2005. 19 с.

84. Кульчицький С. Українська історія як знаряддя легітимізації пострадянського політичного устрою наприкінці 80-х років. Історія та історіографія в Європі. 2004. Вип.3. С. 101–106.

85. Костилєва С. До питання про природу трансформаційних процесів у системі друкованих ЗМІ України другої пол. 80-х–першої пол. 90-х рр. XX ст. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки, 2004. Вип. 13. С. 332–352.

86. Тарасов В. «Білі плями» вітчизняної історії на сторінках публіцистики 1989–1991 рр.: історіографічний та методологічний аспекти. Харків : Курсор, 2007. 146 с.

87. Касьянов Г. Передмова. Репресії 20-30-40-х і поч. 50-х років на Україні. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. Київ, 1992. С. 9–10.

88. Белая Г., Скороходов Г. Журналы «Красная нива», «Прожектор», «Огонек». Очерки истории русской советской журналистики (1917–1932). Москва : Наука, 1966. С. 441–462.

89. Бочинина М. Советские массовые журналы двадцатых тридцатых годов (на опыте «Красной нивы», «Прожектора», «Огонька») : автореф. дисс. на соискание степени канд. ист. наук : спец. 07.00.10 «История науки и техники». Москва, 1985. 22 с.

90. Елисеева Н. Советское прошлое: начало переоценки. Отечественная история. 2001. № 2. С. 93–105.

91. Гордина О. Проблемы отечественной истории на страницах массового журнала «Огонек» 1987-1991 гг. Тематический анализ : автореф. дисс. на соискание канд. истор. наук : спец. 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования». Москва, 2004. 26 с.

92. Есикова Е. Журнал «Огонек» в контексте переходных епох : автореф. дисс. на соискание канд. истор. наук : спец. 10.01.10 «Журналистика». Москва, 2011. 21 с.

93. Танцевова А. Журнал «Огонек» в 1920-е годы: отражение образа советской действительности. автореф. дисс. на соискание степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история». Москва, 2016. 28 с.

94. Больше света. / укладач Агнеш Геребен. Будапешт : Тека, 1988. 496 с.

95. The New Soviet Journalism: The Best of the Soviet Weekly «Ogonyok». Edited by Vitaly Korotich and Cathy Porter. Boston: Beacon Press, 1991, 224 pp.

96. Christopher Cerf & Marina Albee, eds, Small Fires: Letters From the Soviet People to Ogonyok Magazine 1987-1990. / New York: Summit Books, 1990, 303 pp.

97. Dear Comrade Editor: Readers' Letters to the Soviet Press under Perestroika. Trans, and eds. Jim Riordan and Sue Britlger. Bloomington: Indiana University Press, 1992. 235 pp.

98. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 27–28 января 1987 г. Москва : Политиздат, 1987. 94 с.

99. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 25–26 июня 1987 г. Москва : Политиздат, 1987. 112 с.

100. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 17–18 февраля 1988 г. Москва : Политиздат, 1988. 77 с.

101. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 29 июля 1988 г. Москва : Политиздат, 1988. 48 с.

102. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 10 января 1989 г. Москва : Политиздат, 1989. 31 с.

103. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 25 апреля 1989 г. Москва : Политиздат, 1989. 127 с.

104. Материалы Пленума Центрального Комитета КПСС, 9 декабря 1989 г. Москва : Политиздат,1989. 48 с.

105. Материалы XXYII съезда Коммунистической партии Советского Союза. Москва : Политиздат, 1986. 351 с.

106. Материалы XXVIII съезда Коммунистической партии Советского Союза. Москва : Политиздат, 1990. 207 с.

107. XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня 1 июля 1988 г. : Стенографический отчет. В 2 т. Т. 1. Москва : Политиздат, 1988. 352 с.

108. XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня 1 июля 1988 г. : Стенографический отчет. В 2 т. Т. 1. Москва : Политиздат, 1988. 399 с.

109. Горбачев М. О ходе реализации решений XXVII съезда КПСС и задачах по углублению перестройки: Доклад на XIX Всесоюз. Конф. КПСС, 28 июня 1988 г. Москва : Политиздат, 1988. 94 с.

110. Горбачев М. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. Москва : Политиздат, 1988. 270 с.

111. Горбачев М. Революционной перестройке идеологию обновления: Речь на Пленуме ЦК КПСС 18 февр. 1988 г.; Постановление Пленума ЦК КПСС. Москва : Политиздат, 1988. 48 с.

112. Ростова Н. Рождения российских СМИ // Фрагменты выступления Михаила Горбачева 29 марта 1989 г. URL: http://gorbymedia.com/documents/gorby-editors (дата звернення: 08.02. 2016).

113. Историческое сознание, состояние и тенденции развития в условиях перестройки (результаты социологического исследования):

Информационный бюллетень Центра социологических исследований АОН. Москва, 1991. 216 с.

114. Есть мнение // под общ. ред. Ю. Левады. Москва : Изд-во «Прогресс», 1990. 290 с.

115. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі ЦДАМЛМ України), ф. 599. Коротич Віталій Олексійович, український поет, оп. 1, спр. 1. «Течія». Маш. з авт. правкою, 59 арк.

116. ЦДАМЛМ України, ф. 599. Коротич Віталій Олексійович, український поет, оп. 1, спр. 8. «Така лиха пам’ять». Повість. Чорновий автограф, 94 арк.

117. ЦДАМЛМ України, ф. 599. Коротич Віталій Олексійович, український поет, оп. 1, спр. 9. «Повернення по сліду». Кіносценарій документального фільму. Авториз. маш. з авт. правкою, 57 арк.

118. ЦДАМЛМ України, ф. 599. Коротич Віталій Олексійович, український поет, оп. 1, спр. 11. «Зорі та смуги». Маш. з авт. правкою, 76 арк.

119. ЦДАМЛМ України, ф. 599. Коротич Віталій Олексійович, український поет, оп. 1, спр. 12. «Кубатура яйця». Варіанти. Чорновий автограф, 150 арк.

120. ЦДАМЛМ України, ф. 599. Коротич Віталій Олексійович, український поет, оп. 1, спр. 13. «Стебла безсмертних трав». Стаття про творчість Вітмена В. Чорновий автограф, 17 арк.

121. ЦДАМЛМ України, ф. 599. Коротич Віталій Олексійович, український поет, оп. 1, спр. 14. Лист М. Колянківського, 7 арк.

122. ЦДАМЛМ України, ф. 599. Коротич Віталій Олексійович, український поет, оп. 1, спр. 15. Лист В. Д. Сміта (Smith William Jay), 4 арк.

123. ЦДАМЛМ України, ф. 771. Бойко Григорій Пилипович, український поет, оп. 1, спр. 139а. Лист В. Коротича, 2 арк.

124. ЦДАМЛМ України, ф. 435. Корнійчук Олександр Євдокимович, український радянський письменник, академік АН СРСР і АН УРСР, оп. 1, спр. 984. Лист В. Коротича, 2 арк.

125. ЦДАМЛМ України, ф. 1350. Подолянко (псевдонім Автралюк) Богдан Степанович, український журналіст і громадський діяч, оп. 1, спр. 35. Лист В. Коротича, 2 арк.

126. ЦДАМЛМ України, ф. 957. Підсуха Олександр Миколайович, український письменник, оп. 1, спр. 74. Лист О. Підсухи до В. Коротича, 2 арк.

127. ЦДАМЛМ України, ф. 599. Коротич Віталій Олексійович, український поет, оп. 1, спр. 16–20. Матеріали до біографії В. О. Коротича, 89 арк.

128. Неуслышанные голоса. Документы Смоленского архива. Книга первая. 1929. Кулаки и партейцы / ред. С. Максудов. Мичиган. : Ardis Publishers, 1987. 312 с.

129. Интернет-проект «Архив Александра Н. Яковлева». URL: http://www.alexanderyakovlev.org/ (дата звернення 10.03.2017).

130. Коротич В. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. Бульвар Гордона. 2010. № 51. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s51_64358/6584.html (дата звернення 25.03.2017).

131. Коротич В. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. Бульвар Гордона. 2010. № 52. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s52_64376/6600.html (дата звернення 25.03.2017).

132. Коротич В. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. Бульвар Гордона. 2011. № 1. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s1_64392/6617.html (дата звернення 25.03.2017).

133. Коротич В. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. Бульвар Гордона. 2011. № 2. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s2_64410/6632.html (дата звернення 25.03.2017).

134. Коротич В. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. Бульвар Гордона. 2011. № 3. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s3_64428/6645.html (дата звернення 25.03.2017).

135. Коротич В. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. Бульвар Гордона. 2011. № 4. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s4_64445/6661.html (дата звернення 25.03.2017).

136. Коротич В. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. Бульвар Гордона. 2011. № 5. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s5_64461/6678.html (дата звернення 25.03.2017).

137. Коротич В. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. Бульвар Гордона. 2011. № 6. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s6_64481/6693.html (дата звернення 25.03.2017).

138. Коротич В. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. Бульвар Гордона. 2011. № 7. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s7_64499/6707.html (дата звернення 25.03.2017).

139. Коротич В. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. Бульвар Гордона. 2011. № 8. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s8_64514/6716.html (дата звернення 25.03.2017).

140. Коротич В. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. Бульвар Гордона. 2011. № 9. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s9_64528/6729.html (дата звернення 25.03.2017).

141. Коротич В. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. Бульвар Гордона. 2011. № 10. URL:http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s10_64544/6745.html (дата звернення 25.03.2017).

142. Коротич В. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. Бульвар Гордона. 2011. № 11. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s11_64561/6760.html (дата звернення 25.03.2017).

143. Коротич В. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. Бульвар Гордона. 2011. № 12. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s12_64576/6769.html (дата звернення 25.03.2017).

144. Коротич В. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. Бульвар Гордона. 2011. № 13. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s13_64587/6785.html (дата звернення 25.03.2017).

145. Коротич В. Від першої особи. Київ : Криниця, 2012. 782 с.

146. Коротич В. Цілком особисто: приватні листи до Д. Кременя. Харків. : Фоліо, 2011. 411 с.

147. Глотов В. «Огонёк»-Nostalgia: проигравшие победители. Москва : РГГУ, 1998. 312 с.

148. Гущин Л. «Огонёк»: жизнь после легенды. Частный корреспондент. URL: http://www.chaskor.ru/article/ogonek_zhizn_posle_legendy_6719 (дата звернення 27.03.2017).

149. Тольц М. Сколько же нас тогда было? Огонек. 1987. № 51. С. 10–11.

150. Юбилей статьи. «Сколько же нас тогда было?». / интервью с М. Тольцом. Демоскоп. № 753–754 (18-31 декабря 2017). URL: http://www.demoscope.ru/weekly/2017/0753/nauka02.php (дата звернення 14.02.2018).

151. Черняев А. Шесть лет с Горбачевым: по дневниковым записям. Москва : «Прогресс» «Культура», 1993. 264 с.

152. Черняев А. 1991 год: Дневник помощника президента СССР. Москва : Терра Республика, 1997. 365 с.

153. Медведев В. В команде Горбачева: взгляд изнутри. Москва : Былина, 1994. 239 с.

154. Лигачев Е. Перестройка: замыслы, результаты и поражения, уроки. Москва : ИТРК, 2005. 171 с.

155. Шахназаров Г. С вождями и без них. Москва : Серия «Мой 20 век», 2001. 136 с.

156. Горбачев М. Как это было. Москва : Вагриус, 1999. 239 с.

157. Горбачев М. Понять перестройку…Понять это важно сейчас. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2006. 400 с.

158. Горбачев М. Наедине с собой. Москва : Грин Стрит, 2012. 688 с.

159. Яковлев А. Муки прочтения бытия. Перестройка: надежды и реальности. Москва : Новости, 1991. 364 с.

160. Історичне джерелознавство : підручник. / Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та ін. Київ : Либідь, 2002. 488 с.

161. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. Львів : ПАІС, 2007. 312 с.

162. Іванов В. Теоретико-методологічні основи вивчення змісту масової комунікації. Київ : Київ. ун-т, 1996. 203 с.

163. Танцевова А. «Огонек» еженедельник советской страны: к истории функционирования в 1920-е годы. Гуманитарные и юридические исследования. 2015. № 4. С. 135–140.

164. Ким М. Роль главного редактора в управленческой системе редакции. Управленческое консультирование. 2015. № 6. С. 182 189.

165. Растейкайте М. Не бать равнодушным. Огонек. 1986. № 10. С. 8.

166. Алимова М. Рекомендовал наставник. Огонек. 1986. № 10. С. 8.

167. Алешников В. Рабочее настроение. Огонек. 1986. № 11. С. 28–29.

168. Гуськов В. Задание на дом. Огонек. 1986. № 11. С. 30.

169. Флоракис Х. Притягательная сила социализма. Огонек. 1986. № 11. С. 32.

170. Фава А. Неоценимое подспорье. Огонек. 1986. № 11. С. 32.

171. Соколов А. Ежедневно, с девяти до полуночи. Огонек. 1986. № 11. С. 30–31.

172. Засеев В. Его точка опоры. Огонек. 1986. № 3. С. 1–2.

173. Кряквина З. Наташа чемпион. Огонек. 1986. № 4. С. 1–2.

174. Кряквина З. Скажи это честно. Огонек. 1986. № 9. С. 11–12.

175. Петриченко О. Вершина, которую ты покорил. Огонек. 1986. № 42. С. 13–14.

176. Шерстенников Л. Тридцать первый. Огонек. 1986. № 45. С. 24–25.

177. Щербаков А. Отметка прожитому дню. Огонек. 1986. № 6. С. 2; 8.

178. Кривицкая Н. Миллионник. Огонек. 1986. № 9. С. 1–2.

179. Шмелев О. Свежий ветер дороги. Огонек. 1986. № 9. С. 14–19.

180. Быков Н. Предчувствие весны. Огонек. 1986. № 11. С. 11–12.

181. Савин М. Льняные кички смолян. Огонек. 1986. № 40. С. 1.

182. Полынов М. Ф. Отношения с США во внешней политике М. Горбачева в годы перестройки. 1985-1991 гг. Общество. Среда. Развитие. 2016. № 2(39). С. 14–21.

183. Я 12 раз встречался с Рейганом один на один: разговор с Э. Шеварнадзе / общалась Е. Кузницова. Международная жизнь. 2005. № 12. С. 143–148.

184. В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). М.: Горбачев-Фонд, 2008. 800 с.

185. Матвеев В. Укротить ядерного дракона. Огонек. 1986. № 1. С. 4– 5.

186. Софронов Л. Дело правое и святое. Огонек. 1986. № 1. С. 6–7.

187. Прохоров А. По законам познания и мира. Огонек. 1986. № 1. С. 4.

188. Герд Бастиан. Логика реального разоружения. Огонек. 1986. № 5. С. 2.

189. Вире-Туоминен М. Ответственность за будущее. Огонек. 1986. № 5. С. 3.

190. Ринальдо Тхомон. Личность и колектив. Огонек. 1986. № 5. С. 4.

191. Валаханович А. Забота о судьбе планеты. Огонек. 1986. № 5. С. 4.

192. Хворостецкий В. Надежда и уверенность. Огонек. 1986. № 5. С. 1.

193. Ярик Б. Рэмбо политика, или нищета духа. Огонек. 1986. № 40. С. 4.

194. Николаев В. Веление времени. Огонек. 1986. № 25. С. 3.

195. Симонов В. Измена духу Женевы (інтерв'ю). Огонек. 1986. № 1. С. 5–6.

196. Иткин В. Испытание мораторием. Огонек. 1986. № 43. С. 6–7.

197. Николаев В. Часы истории. Огонек. 1986. № 6. С. 24–25.

198. Эрнст-Отто Швабе. Исторический шанс. Огонек. 1986. № 10. С. 31.

199. Николаев В. Разум восторжествует. Огонек. 1986. № 42. С. 2–3.

200. Мэлор Стуруа. Семь «если» и четыре «почему». Огонек. 1986. № 40. С. 4.

201. Жуков Ю. Псы войны. Огонек. 1986. № 2. С. 19–21.

202. Жуков Ю. Псы войны. Огонек. 1986. № 3. С. 22–23.

203. Поликарпов В. Федор Раскольников. Огонек. 1987. № 26. С. 4–7.

204. Дудинцев В. В Дни испытаний. Огонек. 1986. № 37. С. 10–15; 26–29.

205. Полова Н. Советский Союз нужно открывать заново. Огонек. 1986. № 41. С. 6–7.

206. Сарнов Б. О «молчальниках» и «первых учениках». Огонек. 1989. № 16. С. 28–31.

207. Пастернак Е. Живым и только до конца. Огонек. 1987. № 16. С. 26–28.

208. Солженицын А. Матренин двор. Огонек. 1989. № 23. С. 12–16.

209. Чуковская Е. «Огня под полой не унесешь»: По поводу одной публикации в «Огоньке». Кн. обозрение. 1989. 23 июня. С. 7.

210. Шейнис З. Новые страницы из жизни Коллонтай. Огонек. № 8. 1987. С. 4–5.

211. Фурманов Д. Чапаев (к 100-летию со дня рождения). Огонек. № 5. 1987. С. 6–7.

212. Булгаков М. Часы жизни и смерти. Огонек. № 5. 1987. С. 7–8.

213. Мандельштам О. Прибой у гроба. Огонек. № 5. 1987. С. 8.

214. Пэнэжко П. Как ударили по «чаяновщине». Огонек. 1988. № 10. С. 6–8.

215. Сойфер В. Горький плод. Огонек. 1988. № 1. С. 26–29.

216. Ларина А. Он хотел переделать жизнь, потому что он ее любил. Огонек. 1987. № 48. С. 26–31.

217. Карякин Ю. «Ждановская жидкость» или против очернительства. Огонек. 1988. № 19. С. 25–27.

218. Андреева Н. Не могу поступаться принципами. Советская Россия. 1988. № 60(9611). С. 3.

219. Гдлян Т. Противостояние. Огонек. 1988. № 26. С. 27–29.

220. Галактика Апдайка: разговор с американским писателем Джоном Апдайком / беседовал А. Боровик. Огонек. 1989. №29. С. 17–18.

221. Есикова Е. М. Стиль публикаций журнала «Огонёк» в эпоху перестройки: между советским и демократическим дискурсами. Вестник РУДН : Серия : Литературоведение, журналистика. 2011. № 2. С. 84–89.

222. Почта «Огонька». Наше «Я». Огонек. 1986. № 47. С. 10–11.

223. Морозова В. Вы нам писали. Огонек. 1986. № 52. С. 1; 5.

224. Бумагина Н. «Шары» белые и черные. Огонек. 1986. № 37. С. 18–19.

225. Голованов Л. Во власти поиска. Огонек. 1987. № 3. С. 17–18.

226. Время миловать : разговор с доктором юридических наук, профессором А. Яковлевым. Огонек. № 33. 1987. С. 28–31.

227. Слово читателя. Костюкова А. Огонек. 1986. № 52. С. 1.

228. Слово читателя. Наджаев А. Огонек. 1987. № 30. С. 4.

229. Слово читателя. Григорьев Б. Огонек. 1987. № 34. С. 31.

230. Слово читателя. Климова З. Огонек. 1987. № 40. С. 5.

231. Слово читателя. Сабиров В. Огонек. 1988. № 39. С. 2.

232. От редакции. Огонек. 1987. № 30. С. 5.

233. До подписки неделя. Отдел писем и массовой работы. Огонек. 1987. № 30. С. 5.

234. Слово читателя. Ренни М. Огонек. 1988. № 47. С. 7.

235. Слово читателя. Захаров И. Огонек. 1989. № 1. С. 6.

236. Слово читателя. Казаков В. Огонек. 1988. № 10. С. 2.

237. Слово читателя. Козлов Б. Огонек. 1989. № 17. С. 7.

238. Слово читателя. Любаков М. Огонек. 1987. № 37. С. 3.

239. Власов С. Если рассудить по-людски. Огонек. 1989. № 13. С. 30–31.

240. Мильчаков А. «Укрощение» госинспентора. Огонек. 1987. № 2. С. 6–8.

241. «Огоньку» отвечают. Белянинов В. Огонек. 1987. № 21. С. 26.

242. Слово читателя. Тимофеева С. Огонек. 1987. № 21. С. 26.

243. «Огоньку» отвечают. Терех К. Огонек. 1987. № 34. С. 31.

244. «Огоньку» отвечают. Степанов М. Огонек. 1987. № 37. С. 3.

245. Слово читателя. Нагибин В. Огонек. 1989. № 29. С. 5.

246. Слово читателя. Марк Перкер. Огонек. 1990. № 2. С. 7.

247. От редакции. Огонек. 1990. № 2. С. 7.

248. Коротич В. О. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. Бульвар Гордона. 2011. № 18. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s18_64660/6847.html (дата звернення 17.03.2017).

249. Слово читателя. Милехин Ю. Огонек. 1987. № 40. С. 5.

250. Слово читателя. Р-ва Н. Огонек. 1988. № 39. С. 2.

251. Слово читателя. Шелест В. Огонек. 1989. № 17. С. 7.

252. От редакции. Для кого же льготы? Почему нарушаются права подписчиков. Огонек. 1988. № 39. С. 6.

253. От редакции. Огонек. 1989. № 9. С. 6.

254. От редакции. В поисках утраченного времени. Огонек. 1987. № 30. С. 26.

255. Коротич В. Знаете ли вы? Огонек. 1988. № 44. С. 4.

256. Коротич В. Идем к правде. Огонек. 1988. № 47. С. 6.

257. Коротич В. Восхождение к правде. Огонек. 1989. №1. С. 6.

258. Слово читателя. Бельский Г. Огонек. 1987. № 34. С. 31.

259. Быков В. Несколько мнений о «письме семи». Огонек. 1989. № 6. С. 27.

260. От редакции. Огонек. 1989. № 7. С. 5.

261. Слово читателя. Сафонов И, Уткин А. Огонек. 1988. № 47. С. 7.

262. Слово читателя. Молохина, Фомина, Бокова, Новоселова. Огонек. 1988. № 47. С. 25.

263. Мицкевич Э. Средства массовой информации в период перестройки. Социологические исследования. 1990. № 11. С. 140–146.

264. Устинкин С. Перестройка и гласность (об источниках формирования современной политической коммуникации власти и общества в России). Власть. 2009. № 10. С. 24–27.

265. Яковлев А. Перестройка: 1985-1991. Неизданное, малоизвестное, забытое. Фонд Александра Н. Яковлева. URL: http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023725 (дата звернення 13.01.2018).

266. На круги своя…: разговор с доктором экономических наук Д. Валовым / беседовали Л. Игнатьева, П. Логинов. Огонек. 1987. №12. С. 7; 26.

267. Нет ничего труднее этого…: разговор с журналистами-международниками (А. Бовин, В. Зорин, Е. Яковлев) / беседовала Г. Никулина. Огонек. 1987. №32. С. 4–5.

268. Гутионтов П. Бои местного значения. Огонек. 1987. № 39. С. 30.

269. Топчиев И. Как взорвать тишину, или гроза проходит стороной? Огонек. 1987. № 42. С. 2–3.

270. Рожнов Г. Когда разомкнем круг. Огонек. 1988. № 24. С. 13–16.

271. Кто осудит судью?: разговор с председателем Верховного суда СССР В. И. Теребиловым / беседовал М. Корчагин. Огонек. 1989. №14. С. 26–27.

272. Идеалы и тернии: разговор с кардиохирургом, героем социалистического труда, академиком медицины В. Бураковским. / беседовала В. Белецкая. Огонек. 1989. №15. С. 1–3.

273. Костиков В. Время оттаявших слов. Огонек. 1989. № 22. С. 4–7.

274. Обретение веры: разговор с председателем Совета Министров Казахской ССР Нурсултаном Назарбаевым / беседовал Ю. Лушин. Огонек. 1989. №26. С. 9–12.

275. Выжутович В. Перестройка: кто против? (взгляд с двух берегов океана). Огонек. 1988. № 50. С. 10–14.

276. Овруцкий Л. Принципы и процедуры. Огонек. № 47. 1988. С. 3–6.

277. Кленский Д. Депутат подал в отставку. Огонек. 1989. № 5. С. 6–7.

278. Попов Г. Мы сами! Огонек. 1989. № 6. С. 26–27.

279. Петрухин С. Восхождение к народовластию. Огонек. 1989. №11. С. 1.

280. Белецкая В. Взывающий. Огонек. 1989. № 8. С. 6–7, 30–31.

281. Касьян Н. Программа Николая Касьяна. Огонек. 1989. –№ 9. С. 2.

282. Евтушенко Е. Выбор будущего. Огонек. 1989. № 9. С. 7.

283. Захаров М. Без программы. Огонек. 1989. № 16. С. 3–4.

284. Петриченко О. Представляем народных депутатов СССР: адмиралтеец Александр Мельников. Огонек. 1989. № 17. С. 1.

285. Попов Г. Впереди Съезд. Огонек. 1989. № 18. С. 3–4.

286. Айдак А. Необратимость перемен. Огонек. 1989. № 22. С. 1.

287. Гаер Е. В жизни все сложнее. Огонек. 1989. № 22. С. 1.

288. Коротич В. Трудная мудрость народовластия. Огонек. 1989. № 23. С.1–2.

289. Мансуров В. Съезд глазами избирателей. Огонек. 1989. № 23. С.1.

290. Слово читателя. В. Стыдель. Огонек. 1989. № 23. С. 2.

291. Слово читателя. А. Любякин. Огонек. 1989. № 23. С. 2.

292. Слово читателя. О. Фролова. Огонек. 1989. № 23. С. 2.

293. Слово читателя. А. Чепига. Огонек. 1989. № 24. С. 2.

294. Слово читателя. М. Кучкаров. Огонек. 1989. № 23. С. 2.

295. Слово читателя. А. Шило. Огонек. 1989. № 23. С. 2.

296. Слово читателя. А. Гуревич. Огонек. 1989. № 23. С. 2.

297. Слово читателя. В. Мацевитый. Огонек. 1989. № 23. С. 2.

298. Слово читателя. О. Салтыков. Огонек. 1989. № 23. С. 2.

299. Гончар О. Пока проект не стал законом. Огонек. 1989. № 31. С. 6.

300. Степень свободы: разговор с академиком А. Д. Сахаровым. / беседовала И. Морозова. Огонек. 1989. №31. С. 26–28.

301. Болотин А. Нетерпение или необходимость? Огонек. 1989. № 32. С. 1.

302. Обратная связь гласности: разговор с главным редактором газеты «Известия» И. Лаптевым. / беседовал Л. Плешаков. Огонек. 1987. №32. С. 4–5.

303. Слово читателя. И. Божко. Огонек. 1989. № 14. С. 3.

304. Слово читателя. Галицкий А. Огонек. 1989. № 23. С. 2–3.

305. Слово читателя. Булах И. Огонек. 1989. № 29. С. 5.

306. Слово читателя. Демченко А. Огонек. 1989. № 29. С. 5.

307. Слово читателя. Петрова Г. Огонек. 1989. № 33. С. 4.

308. Слово читателя. Семья Ивановых. Огонек. 1987. № 33. С. 7.

309. Слово читателя. Ланских В. Огонек. 1987. № 33. С. 7.

310. Слово читателя. Абрамов С. Огонек. 1987. № 33. С. 7.

311. Слово читателя. Каракозов С. Огонек. 1987. № 33. С. 6.

312. Слово читателя. Гамаюн Я. Огонек. 1987. № 32. С. 27.

313. Слово читателя. Мочалов Н. Огонек. 1987. № 34. С. 31.

314. Слово читателя. Чайкин В. Огонек. 1987. № 33. С. 6.

315. Слово читателя. Н. Федченко. Ничего не стирает время. Огонек. 1987. № 35. С. 6.

316. Слово читателя. Шеболдаев С. Огонек. 1987. № 40. С. 4.

317. Гачев Г. Димитр Гачев в письмах и документах. Огонек. 1989. № 18. С. 12–14.

318. Адамович А. Оглянись окрест! Огонек. 1988. № 39. С. 28–30.

319. Быков В. Дубинки против гласности? Огонек. 1988. № 47. С. 31.

320. Алова А. Круглый стол: Больше социализма! Огонек. 1988. № 12. С. 4–5; 18–20.

321. Минкин А. Тень. Огонек. 1988. № 41. С. 31 33.

322. Костиков В. Концерт для глухой вдовы. Огонек. 1989. № 7. С. 6–11.

323. История войны еще не написана : разговор с доктором исторических наук Н. Павленком. / общался Э. Иодковский. Огонек. № 25. 1989. С. 5–8.

324. Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. Огонек. 1989. №. 46. С. 23–27.

325. Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. Огонек. 1989. №. 47. С. 18–22.

326. Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. Огонек. 1989. №. 48. С. 21–24.

327. Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. Огонек. 1989. №. 49. С. 22– 25.

328. Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. Огонек. 1989. №. 50. С. 20–23.

329. Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. Огонек. 1989. №. 51. С. 21–24.

330. Костиков В. Сапоги из шагреневой кожи. Огонек. № 32. 1989. С. 12–16.

331. Кульчицький С. Голод 1932 1933 рр. в Україні як геноцид. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 220 с.

332. Ісакова Н. Історіографія проблеми голодомору 1932-1933 рр. в українській та зарубіжній літературі. Вісник аграрної історії. 2013. Вип. 4. С. 71–79.

333. Дяченко С. На Хортице, у матери. Огонек. 1989. № 3. С. 18–20.

334. Дяченко С. Страшный месяц Пухкутень. Огонек. 1989. № 27. С. 22–24; 25.

335. Слово читателя. Мочалова Н. Огонек. 1988. № 8. С. 4.

336. Слово читателя. Хмильковский И. Огонек. 1988. № 12. С. 3.

337. Тихонов В. «Революция повторяется!». (Образ Революции 1917 года в эпоху перестройки). Новое прошлое. № 2. 2016. С. 205–216.

338. Буторов А. Зримая память октября. Огонек. № 45. 1986. С. 15–17.

339. Елисеева Н. Октябрьская революция 1917 г. в идеологии реформ периода перестройки в СССР (1985–1991 гг.). Октябрь 1917 года: взгляд из XXI века : Сборник материалов Всероссийской научной конференции. Москва, 2007. С. 108–116.

340. Головашин О. Октябрьская революция: история образа (по материалам советских журналов). Ineternum. Журнал общественной прогностики. 2015. № 1. С. 13–31.

341. Святославский А. История России в зеркале памяти: Механизмы формирования исторических образов. Москва : Древлехранилище, 2013. 592 с.

342. Оружие не менее острое : разговор с академиком И. Минцем. / общался К. Елютин. Огонек. № 1. 1987. С. 3–4.

343. Песиков Ю. В Октябре восемнадцатого. Огонек. № 12. 1987. С. 5.

344. Гальперин Ю. Память. Огонек. № 11. 1987. С. 3.

345. Кулиненко Е. Они были первыми. Огонек. № 42. 1987. С. 4.

346. Гальперин Ю. Первый главком. Огонек. № 44. 1987. С. 10–11.

347. Быков Н. По праву памяти. Огонек. № 24. 1987. С. 6–7.

348. Оптимизм исторического знания : разговор с историком и писателем Н. Эйдельманом. / общался В. Глотов. Огонек. № 44. 1988. С. 2 3; 28–29.

349. Овруцкий Л. Лениниана: «неизвестные» страницы. Огонек. № 17. 1989. С. 3–7.

350. Расставание с богом : разговор с русским советским писателем и поэтом В. Солоухиным. / общался О. Мороз. Огонек. № 51. 1990. С. 26–30.

351. Солодунина И. Разрушения стереотипа. Огонек. 1989. № 36. С. 21–23.

352. Коренюк Н. Трудно жить с мифами. Огонек. 1990. № 46. С. 29–31.

353. Семиряга М. Незнаменитая война. Огонек. 1989. № 22. С. 28–30.

354. Некрич А. Дорога на войне. Огонек. 1991. № 27. С. 6–8.

355. Слово читателя. Коралли В. Огонек. 1987. № 35. С. 7.

356. Слово читателя. Славин М. Огонек. 1987. № 34. С. 31.

357. Слово читателя. Терентьев П. Огонек. 1989. № 26. С. 2–3.

358. Слово читателя. Шаповалов А. Огонек. 1989. № 29. С. 19.

359. Костиков В. Не плакатный герой. Огонек. 1989. № 17. С. 26–30.

360. Быков Н. Госагропром умер! Да здравствует? Огонек. 1989. № 25. С. 1; 4.

361. Зараев М. Тяжелая ноша. Огонек. 1989. № 26. С. 4–7.

362. Никитина Я. Внук кулака. Огонек. 1989. № 33. С. 1–3.

363. Коновалова И. Шолохов как зеркало русской коллективизации. Огонек. 1990. №25. С. 26–29.

364. Ромм М. Четыре встречи с Хрущевым (вступ. статья Д. Фирсовой). Огонек. 1988. №. 28. С. 6–7; 25–26.

365. Алова А. Круглый стол: Больше социализма! Огонек. 1988. № 14. С. 5–7.

366. Федоров Г. Проводы. Огонек. 1988. №. 33. С. 26–27.

367. Хрущев С. Пенсионер союзного значения. Огонек. 1988. № 40. С. 26–30.

368. Хрущев С. Пенсионер союзного значения. Огонек. 1988. № 41. С. 26–29.

369. Хрущев С. Пенсионер союзного значения. Огонек. 1988. № 42. С. 26–29.

370. Хрущев С. Пенсионер союзного значения. Огонек. 1988. № 43. С. 25 –28.

371. Смирнов К. Звонок из прошлого. Огонек. 1988. № 44. С. 22–23.

372. Я бы справился с любой работой : Интервью с В. Е. Семичастным (глава КГБ в 1961 1967 гг.). / беседовали К. Светицкий, С. Соколов. Огонек. № 24. 1989. С. 24–26.

373. Без поправки на сегодняшний день : Интервью с В. Суходревом / беседовал Д. Бирюков. Огонек. № 10. 1989. С. 22–24.

374. Я болен временем : Интервью с Б. Жутовским (художник) / беседовал И. Якименко. Огонек. № 15. 1989. С. 18–19.

375. Попов Г. Два цвета времени, или уроки Хрущева. Огонек. 1989. № 42. С. 14–17.

376. Куманев Г. Но истина дороже. Огонек. 1989. № 33. С.21.

377. Аджубей А. По следам одного юбилея. Огонек. 1989. № 41. С. 7–10.

378. Головков А. Вечный иск. Огонек. 1988. № 18. С.28–31.

379. Венгеров А. Заслон вождизму. Огонек. 1988. № 23. С.14–15.

380. Направлен послом : Интервью с Н. Г. Егорычевым (глава московской партийной организации в 60-е гг.) / беседовал Л. Плешаков. Огонек. № 6. 1989. С. 6–7, 28–30.

381. Слово читателя. Оскоцкий В. Огонек. 1989. № 9. С.6.

382. Слово читателя. Вилин В. Огонек. 1989. № 2. С.5.

383. Слово читателя. Раздьяконов М. Огонек. 1989. № 6. С.2.

384. Хрущев Н. Воспоминание (вступ. статья Г. Федорова). Огонек. 1989. № 27. С.28–31.

385. Хрущев Н. Воспоминание. Огонек. 1989. № 28. С.28–31.

386. Хрущев Н. Воспоминание. Огонек. 1989. № 30. С.10–13.

387. Хрущев Н. Воспоминание. Огонек. 1989. № 31. С.18–22.

388. Хрущев Н. Воспоминание. Огонек. 1989. № 33. С.27–29.

389. Хрущев Н. Воспоминание. Огонек. 1989. № 35. С.12–17.

390. Хрущев Н. Воспоминание. Огонек. 1989. № 36. С.17–20.

391. Хрущев Н. Воспоминание. Огонек. 1989. № 37. С.26–31.

392. Самойлов Д. Дневники. Огонек. 1990. № 23. С.13.

393. Жискар д’Эстен В. Власть и жизнь (отрывки из книги мемуаров). Огонек. 1989. №1. С. 17–21.

394. Печенев В. Третья программа КПСС: уроки недавней истории. Из воспоминаний помощника бывшего генерального секретаря ЦК КПСС. Огонек. 1990. № 23. С. 3, 9–11.

395. Триль Б. Трап для «вождя». Огонек. 1989. №. 22. С. 26–27.

396. Арцимович Л. Письмо 25 деятелей советской науки, литературы и искусства Л. Брежневу против реабилитации И. Сталина. Огонек. 1988. №. 25. С. 30.

397. Якир П. Центральному комитету Коммунистической партии Советского Союза от оставшихся в живых детей коммунистов, необоснованно репрессированных Сталиным. Огонек. 1988. №. 44. С. 6.

398. Петровский Л. Слово читателя. Огонек. 1988. №. 44. С. 6.

399. Головков А. Время на размышление. Огонек. 1989. № 4. С.6–9.

400. Белецкая В. Узник совести. Огонек. 1989. № 35. С. 20–24.

401. Евграфов Г. Живи как все. Огонек. 1989. № 40. С. 16–19.

402. Мильштейн И. Выйти на площадь. Огонек. 1990. № 1. С. 26–29.

403. Боннэр Е. Кому нужны мифы? Огонек. 1990. № 11. С. 25.

404. Возмутитель спокойствия: интервью с югославским политическим деятелем и литератором Милованом Джиласом. / беседовал Е. Матонин. Огонек. 1990. № 9. С. 25–27.

405. Красин В. Суд. Огонек. 1990. № 23. С. 14–17.

406. Орлова Р. Генерал. Огонек. 1990. № 50. С. 11–13.

407. Твардовский А. Симптомы болезни. Огонек. 1989. № 47. С. 6–8.

408. Таратута Е. Честная жизнь и тяжкая судьба. Огонек. 1987. № 40. С. 22–23.

409. Евграфов Г. По статье 70-ой…. Огонек. 1989. № 19. С. 20–24.

410. Федоров Г. Заступник. Огонек. 1989. №. 21. С. 12–15.

411. Авторханов А. XXV Съезд Брежнева. Огонек. 1990. № 25. С. 10–13.

412. Авторханов А. Брежнев: опыт политической характеристики. Огонек. 1990. № 27. С. 12–21.

413. Сырцева Е. О гласности и новом политическом мышлении в эпоху перестройки. Политический вектор-М. Комплексные проблемы современной политики. 2013. № 2. С. 69–72.

414. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. Москва : Политиздат, 1987. 352 с.

415. Принципы перестройки: революционность мышления и действия. Правда. 1988, 6 апреля. С. 2.

416. Орлов Б. Дикий социализм. Улучшим ли его капитализмом? Огонек. 1990. № 36. С. 17–19.

417. Пока у вас нет мужества, колбасы не будет: разговор с В. Буковским. / беседовал И. Мильштейн. Огонек. 1991. №18. С. 26–27.

418. Мильштейн И. Упраздненный театр… (интервью с Булатом Окуджавой). Огонек. 1991. № 19. С. 4–6.

419. Осторожно: большевизм! : разговор с политологом А. Ципко. / беседовал И. Мильштейн. Огонек. 1990. №47. С. 9–11.

420. Костиков В. На весах Иова. Огонек. 1991. № 20. С. 20–22.

421. Вайнштейн Г. Поезд без расписания. Огонек. 1990. № 46. С. 2–3.

422. Панасенко С. Как нам стать развивающейся страной? Огонек. 1991. № 27. С. 10–12.

423. Попов Г. Перспективы и реалии. Огонек. 1990. № 51. С. 5–7.

424. Клямкин И. Трудный спуск с зияющих высот. Огонек. 1990. № 5. С. 5–8.

425. Панасенко С. Выбирая свободу. Огонек. 1990. № 5. С. 9–11.

426. Арбатов Г. Армия для страны или страна для армии? Огонек. 1990. № 5. С. 4.

427. Вильчек В. Сьезд или разъезд. Огонек. 1990. № 24. С. 8–9.

428. Что может правительство? Что хочет народ? : разговор с народным депутатом СССР, экономистом П. Буничем. / беседовал В. Глотов. Огонек. 1990. № 18. С. 1; 29.

429. Костиков В. Воля к власти и воля к культуре. Огонек. 1990. № 50. С. 17–20.

430. Солоухин В. Не наливают новое вино в старые мехи. Огонек. 1991. № 29. С. 20–22.

431. Остер Г. Математика агитатор и пропагандист. Огонек. 1991. № 29. С. 16.

432. Искандер Ф. Человек идеологизированный. Огонек. 1990. № 11. С. 6–11.

433. Шахвердиев Т. Вирус перестройки. Огонек. 1990. № 6. С. 19–20.

434. Галаган А. Синдром неделимости. Огонек. 1989. № 32. С. 18–19.

435. Овруцкий Л. «Новый человек» или двести лет одной иллюзии. Огонек. 1989. № 28.– С. 26–27.

436. Романюк С. Рядом с мраморными дворцами. Огонек. 1989. № 33. С. 6–7.

437. Болотин А. Ветры над Харьковом. Огонек. 1990. № 6. С. 1–3.

438. Слово читателя. Устинович О. Огонек. 1990. № 24. С. 7.

439. Слово читателя. Гершенович Г. Огонек. 1990. № 51. С. 4.

440. Слово читателя. Сельский Б. Огонек. 1990. № 52. С. 5.

441. Слово читателя. Каменский Л. Огонек. 1991. № 27. С. 4.

442. Слово читателя. Иванов М. Огонек. 1991. № 25. С. 4.

443. Слово читателя. Миронов Ю. Огонек. 1991. № 27. С. 4.

444. Гудков Л. Всесоюзный Центр по изучению общественного мнения сообщает. Огонек. 1990. № 25. С. 2.

445. Хандожко Р. Массовое историческое сознание в контексте социально-политических трансформаций 1985–1991гг.: региональный аспект : автореф. дисс. на соискание канд. истор. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история». Ростов-на-Дону, 2010. 24 с.

446. Слово читателя. Югов В. Огонек. 1986. № 52. С. 1.

447. Слово читателя. Усык А. Огонек. 1986. № 52. С. 1.

448. Слово читателя. Гладилин А. Огонек. 1989. № 15. С. 4.

449. От редакции. Огонек. 1989. № 1. С. 6.

450. Коротич В. Уходящая натура, или двадцать лет спустя. / В. Коротич // Бульвар Гордона. 2011. № 17. URL: http://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s17_64646/6831.html (дата звертання 28.03.2017).

451. От редакции. Мемориал совести. Огонек. 1988. № 29. С. 31.

452. Евтушенко Е. Мемориал совести. Огонек. 1988. № 29. С. 31.

453. Котляр Э. Мемориал совести. Огонек. 1988. № 29. С. 31.

454. Лихачев Д. Мемориал совести. Огонек. 1988. № 29. С. 31.

455. Рыжков В. Мемориал совести. Огонек. 1988. № 41. С. 25.

456. Зеймаль Е. Мемориал совести. Огонек. 1988. № 41. С. 25.

457. Пилипенко В. Мемориал совести. Огонек. 1988. № 41. С. 25.

458. Петрукович В. Мемориал совести. Огонек. 1988. № 41. С. 25.

459. Начаров В. Мемориал совести. Огонек. 1988. № 41. С. 25.

460. Икрамов К. Слово читателя. Огонек. 1989. № 10. С. 2.

461. От редакции. Мемориал совести. Огонек. 1988. № 47. С. 7.

462. Устав всесоюзного добровольного историко-просветительского общества «Мемориал» (проект). Огонек. 1989. № 4. С. 29.

463. Яновский С. Рождение «Мемориала». Огонек. 1989. № 6. С. 1.

464. Димов Д. Формула свободы. Огонек. 1989. № 20. С. 1–4.

465. Идакшин Ю. Право на покаяние. Огонек. 1989. № 25. С. 22–23.

466. Иванова Т. У кого что болит. Огонек. 1989. № 22. С. 22–24.

467. Ситко И. Слово читателя. Огонек. 1987. № 32. С. 27.

468. Слово читателя. Гинесин А. Огонек. 1987. № 34. С. 31.

469. Слово читателя. Куманев Г. Огонек. 1988. № 5. С. 4.

470. Слово читателя. Задерковский И, Задерковская В. Огонек. 1988. № 44. С. 4.

471. Слово читателя. Левчик Д. Огонек. 1989. № 16. С. 5.

472. Слово читателя. Староверов А. Огонек. 1989. № 19. С. 5.

473. Чепиков В. Слово читателя. Огонек. 1989. № 19. С. 5.

474. Боголюбская Т. Слово читателя. Огонек. 1989. № 19. С. 5.

475. Сакидон Н. Слово читателя. Огонек. 1990. № 47. С. 2.

476. Винокуров Ю. Слово читателя. Огонек. 1988. № 52. С. 3.

477. Сахаров А. Так кто же готовит законы? Огонек. 1989. № 19. С. 9.

478. Коновалова А. К вопросу об истории газеты «Биржевые ведомости». Экономическая история. Обозрение. 2001. №6. С. 111–119.

479. Сундуков А. Редизайн журнала «Огонек». Вестник ВГУ. 2010. № 1. С. 215–218.

480. Есикова Е. М. Журнал «Огонек» и читатель: концепция коммуникативного взаимодействия в годы перестройки. Журналист. Социальные коммуникации. 2011. № 3. С. 126–131.

481. Симон А. А. «Больше демократии больше социализма»: язык журнальной публицистики периода перестройки. Политическая лингвистика. 2007. № 21. С.46–49.

482. Гордина Е. Эволюция темы «оттепели» и застоя на страницах перестроечной прессы (на материале журнала «Огонек»). Вестник НГТУ им. Р. Е. Алексеева. Серия «Управление в социальных системах. Коммуникативные технологии». 2016. № 3. С. 61–68.

483. Новикова М. «И две России глянут друг другу в глаза: та, что сажала, и та, которую посадили». Тема репрессий на страницах перестроечной прессы (на материалах газеты «Московские новости»). Вестник НГТУ им. Р. Е. Алексеева. Серия «Управление в социальных системах. Коммуникативные технологии». 2016. № 3. С. 69–74.

484. Костилєва С. Становлення і розвиток друкованих засобів масової інформації новітньої України (друга половина 80-х 90-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття док. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2004. 35 с.

485. Храмцова І. Журнальна публіцистика періоду перебудови як чинник формування громадянського суспільства. Етнічна історія народів Європи. 2016. № 48. С. 110–115.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Каюк А. Масове видання «Огонек»: історія виникнення та характеристика змін у редакторській політиці. Вісник Черкаського національного університету. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2015. № 22 (355). С. 83–88.

2. Каюк А. В. Коротич та його роль в демократизації публіцистики журналу «Огонек». Гілея. Київ. : Видавництво «Гілея», 2016. Вип. 113 (10). С. 100–104.

3. Каюк А. Трансформації в редакційній політиці журналу «Огонек» в переддень перебудови. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2016. № 2 (2). С. 88–92.

4. Каюк А. Спростування міфу про Жовтневу революцію у добу перебудови (за матеріалами журналу «Огонек»). Емінак. 2017. № 2 (18). Т. 2. С. 55–59.

5. Каюк А. Розкриття історичної правди про жахи сталінської репресивної машини в журналі «Огонек» (1986 – 1991 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2017. Вип. 49. С. 16–20.

6. Каюк А. Становлення історичної правди про Голодомор 1932 – 1933 рр. на сторінках журналу «Огонек». Вісник Черкаського національного університету. Серія: Історичні науки. Черкаси, 2017. № 1. С. 62–68.

7. Каюк А. Критика аграрної політики сталінського керівництва кінця 1920-х – початку 1930-х років на сторінках журналу «Огонек».

Український селянин. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 18. С. 134–138.

8. Бондарчук А. Перебудова в дії: політика відкритого діалогу з читацькою аудиторією журналу «Огонек». Емінак. 2018. № 1 (21). Т. 2. С. 161–165.

9. Каюк А. Зміни в редакторській політиці журналу «Огонек» в перші роки перебудови. XXVII березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій (присвячується 150-ти річчю від дня народження М. Грушевського) / ред. В. В. Масненка. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2016. С. 114–117.

10. Каюк А. Новий погляд на жовтневу революцію 1917 року у матеріалах журналу «Огонек» (1986-1990 рр.). Аркасівські читання : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (26 квітня 2017 р.). Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. С. 102–104.

11. Каюк А. Обличчя Голодомору 1932–1933 років: спогади очевидців у матеріалах журналу «Огонек». Теорія і практика сучасної науки : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 24-25 лютого 2017 року). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2017. Ч. 1. С. 179–181.

12. Каюк А. Розвінчання культу особи Й. Сталіна в публікаціях журналу «Огонек». XXVIII березнева наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах : матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / ред. В. В. Масненка. Черкаси : Осередок НТШ у Черкасах, 2017. С. 98–101.

13. Каюк А. Відображення політики гласності в публікаціях журналу «Огонек». X Богданівські читання : матеріали Всеукраїнської наукової конференції / ред. Ю. Присяжнюк та ін. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2018. С. 118–122.

ДОДАТОК Б

Рис. 3.1. Літо, 1919 р. Олександра Коллонтай з Павлом Дибенком та його рідними («Огонек» 1987 р., № 8)

Додаток В

Рис. 3.2. Василь Чапаєв у роки Першої світової війни («Огонек» 1987 р., № 5)

ДОДАТОК Г

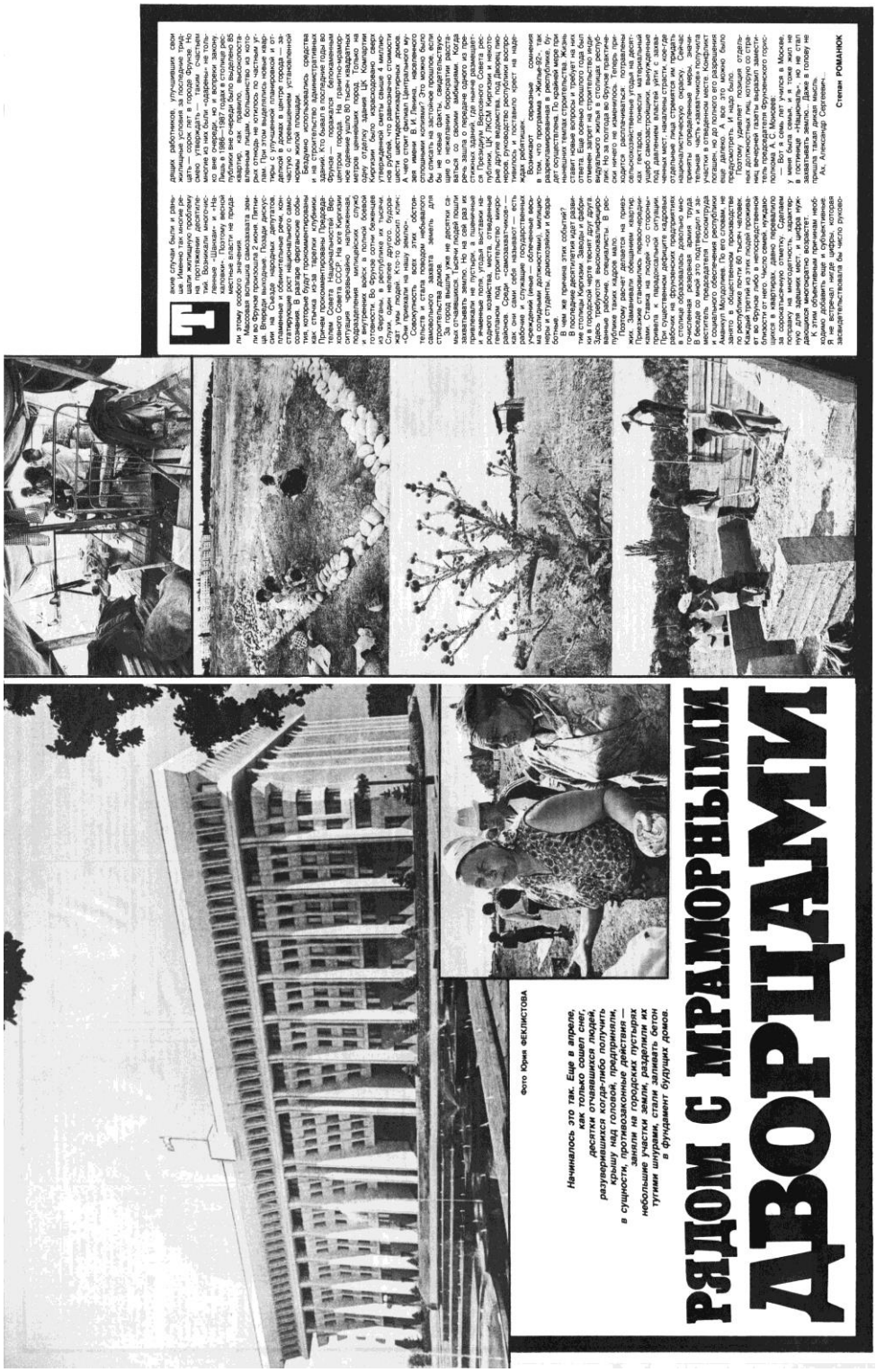

Рис. 3.3. Поряд з мармуровими палацами («Огонек» 1989 р., № 33)

ДОДАТОК Д

Рис. 3.4. Вітри над Харковом («Огонек» 1990 р., № 6)

ДОДАТОК Ж

Рис. 3.5. Карикатура «Воскресни, отец родной, помоги справиться с этими перестройщиками» («Огонек» 1988 р., № 18)

ДОДАТОК З

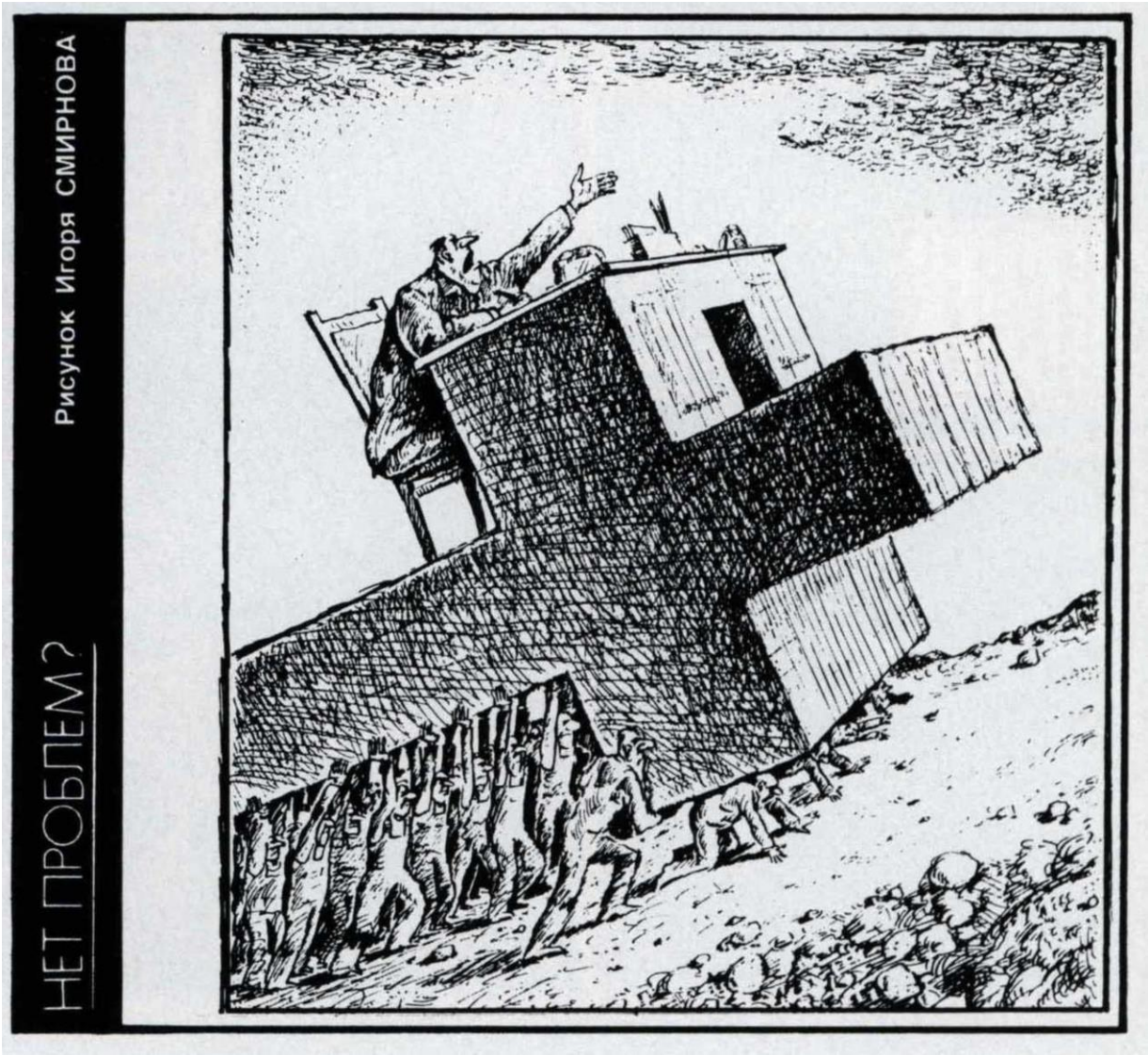

Рис. 3.6. Карикатура («Огонек» 1988 р., № 24)

ДОДАТОК К

Рис. 3.7. Карикатура («Огонек» 1988 р., № 25)

ДОДАТОК Л

Рис. 3.8. Карикатура («Огонек» 1988 р., № 33)

ДОДАТОК М

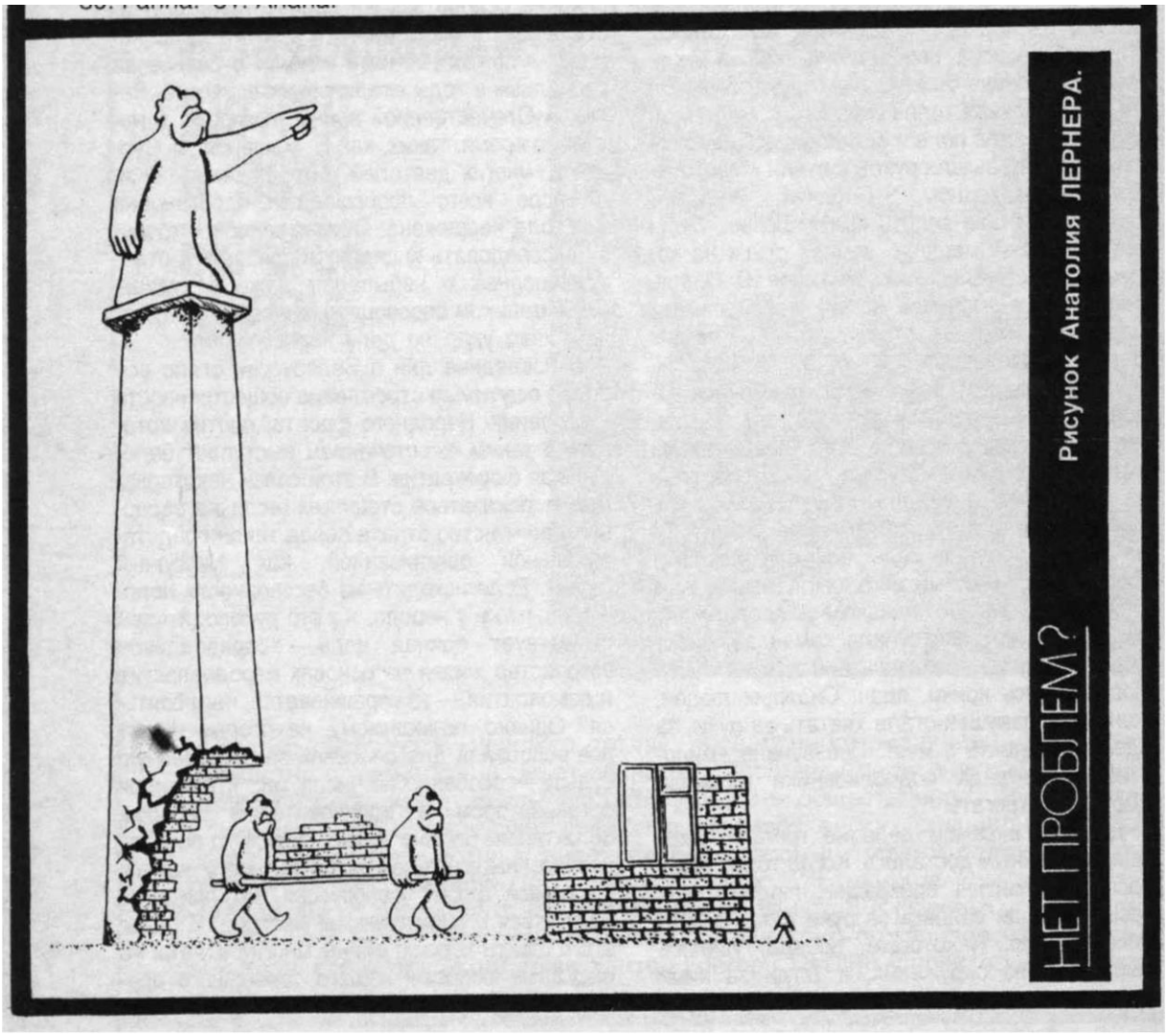

Рис. 3.8. Карикатура («Огонек» 1988 р., № 47)

ДОДАТОК Н

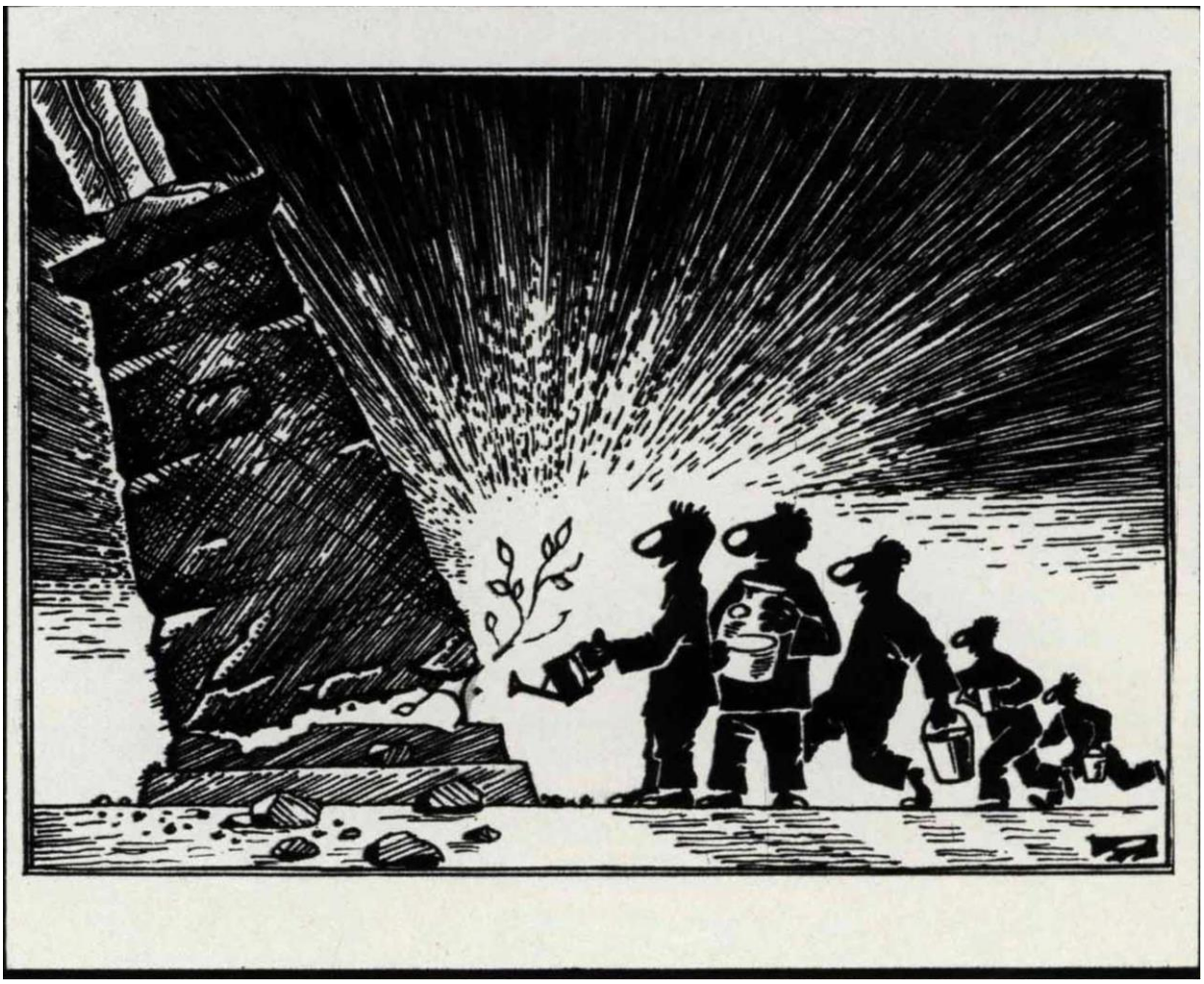

Рис. 3.9. Карикатура («Огонек» 1988 р., № 42)

ДОДАТОК П

Рис. 3.10. Карикатура («Огонек» 1988 р., № 1)